

М. В. ЗОСЬ-КІОР

**УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ
УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНИМИ
РЕСУРСАМИ АГРАРНИХ
ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ
ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

Монографія

Полтава

2015

УДК 631.15/.16:332.33:339.923

Рецензенти:

М. М. Федоров – завідувач відділу земельних відносин ННЦ “Інститут аграрної економіки”, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України;

О. І. Гуторов – завідувач кафедри менеджменту організації Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва, доктор економічних наук, професор;

П. М. Макаренко – завідувач кафедри економіки підприємства Полтавської державної аграрної академії доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії аграрних наук України.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка
(протокол № 16 від 27 лютого 2015 р.)*

Зось-Кіор Микола Валерійович

Удосконалення системи управління земельними ресурсами аграрних підприємств в умовах глобалізації : монографія / Зось-Кіор М. В. – Полтава: ПолтНТУ, 2015. – 333 с.

Розглянуті загальні теоретико-правові аспекти організації управління земельними ресурсами, розвиток процесів управління земельними ресурсами агровиробників, концептуальні положення перспективного землекористування в умовах глобалізації. Представлена методологія дослідження системи управління земельними ресурсами в діяльності агровиробників. Визначено особливості вітчизняних систем землеволодіння та землекористування аграрними виробниками. Проведено міжнародні порівняння систем управління земельними ресурсами суб’єктів агробізнесу, представлено адаптаційну систему управління земельними ресурсами аграрних виробників до умов економічних реформ. Надані пропозиції щодо гармонізації впливу зовнішнього середовища на систему управління земельними ресурсами аграрних підприємств; адаптації системи управління земельними ресурсами аграрних виробників до міжнародних стандартів в інтересах споживачів. Визначено перспективи розвитку раціонального сільськогосподарського землекористування.

Розрахована на науковців, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, оцінювачів та інших фахівців земельних відносин, зацікавлених у розвитку ринку сільськогосподарських земель.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ І ГЛОБАЛІЗАЦІЯ: СТАН, ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ.....	7
1.1. Глобалізація та її вплив на розвиток земельних відносин	7
1.2. Теоретичні аспекти формування земельних відносин в сучасних господарських формуваннях.....	14
1.3. Земельний менеджмент аграрних підприємств в ланцюгу “управління – земельні ресурси”.....	22
РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ СУБ’ЄКТІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ...	31
2.1. Загальні питання землеробства в підприємствах України та світу.....	31
2.2. Управління земельними ресурсами сільгосп- призначення в контексті концепцій сталого розвитку.....	48
2.3. Агротехнології: НТП, сучасний стан та рівень ефективності в сільгосппідприємствах.....	73
2.4. Теоретичні аспекти формування технологічних систем в землеробстві.....	87
РОЗДІЛ III. АНАЛІЗ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ В ДІЯЛЬНОСТІ АГРОВИРОБНИКІВ	104
3.1. Особливості землеволодіння та землекористування вітчизняних аграрних виробників.....	104
3.2. Міжнародні порівняння систем управління земельними ресурсами суб’єктів агробізнесу.....	144
3.3. Адаптація систем управління земельними ресурсами аграрних виробників до умов економічних реформ	157

РОЗДІЛ IV. УДОСКОНАЛЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ВНУТРІШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ АГРОВИРОБНИКІВ В УКРАЇНІ	177
4.1. Ефективність використання орних земель аграрних виробників з урахуванням загальносвітових тенденцій.....	177
4.2. Управління земельними ресурсами під сіножатями та пасовищами.....	214
4.3. Багаторічні насадження: сучасний стан та трансформація землекористування.....	230
РОЗДІЛ V. ПЕРСПЕКТИВИ РАЦІОНАЛЬНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ АГРАРНИХ ВИРОБНИКІВ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	251
5.1. Гармонізація впливу зовнішнього середовища на систему управління земельними ресурсами аграрних підприємств.....	251
5.2. Адаптація системи управління земельними ресурсами аграрних виробників до міжнародних стандартів в інтересах споживачів.....	256
5.3. Оптимізація площі сільськогосподарських підприємств для підвищення ефективності використання земель	264
5.4. Перспективи розвитку раціонального сільськогосподарського землекористування.....	268
ВИСНОВКИ	277
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	280
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Сучасні економічні перетворення в аграрній сфері в основному асоціюються з проведенням земельної реформи. Необхідність її продовження обумовлюється економічною невизначеністю суб'єктів інтересів на селі щодо об'єктів інтересів, в першу чергу – землі. Невизначеність не дає змоги аграрним виробникам працювати на перспективу і провокує орієнтацію на швидкий прибуток, нехтування агротехнічними вимогами щодо збереження родючості ґрунтів, небажання займатися тваринництвом. Це обумовлює актуальність комплексного виваженого наукового дослідження проблеми формування земельних відносин, зокрема, системи управління земельними ресурсами агровиробників в Україні. Вона ускладнюється неабияким глобалізаційним впливом як на зовнішнє, так на внутрішнє середовище їх існування.

Вчені, які займаються проблематикою земельних відносин, зокрема Березівський П. С., Дієсперов В. С., Дорош Й. М., Латинін М. А., Макаренко П. М., Нелеп В. М., Паленичак О. В., Паньків З. П., Саблук П. Т., Статівка Н. В., Ткаченко В. Г., Федоров М. М. та інші, концентрують увагу на присутності окрім позитивних і негативних наслідків земельної реформи, необхідності її переосмислення та продовження.

В сучасній науковій літературі зустрічаються доволі неоднозначні висновки з дослідження стану земельних відносин, зокрема системи управління земельними ресурсами, та перспектив їх розвитку. Одні економісти-аграрники (наприклад, Богіра М. С., Яців І. Б.) вважають за необхідність нагальне прийняття нормативно-правової бази щодо діючого ринку землі з домінуючою роллю приватної власності на землю, другі (наприклад, Дієсперов В. С., Дорош Й. М.) – державної. Треті (наприклад, Кривов В. М.) застерезуть від наслідків цієї реформи, пропонуючи її переробити наново з самого початку.

Питання ще більш ускладнюється через значний потенціал та до кінця не визначене місце України у міжнародному ланцюгу гіперкооперації. Це пов'язано з тим, що Україна володіє унікальним багатством – близько 60 % площі її території займають чорноземні ґрунти, які за властивостями, характеристиками профілю, потенціалом родючості та придатністю для вирощування багатьох культур не мають рівних у світі. Площа земель, придатних для рільництва, становить 33 млн. га, або 79,14 % всіх угідь. За площею орних земель земельні ресурси нашої країни перевищують аналогічні показники низки країн ЄС, зокрема Німеччини – у 2,8 рази; Великобританії – 5,1; Франції – 1,9; Італії – 3,7; Польщі – 2,3; Румунії – 3,5; Угорщини – 6,5; Болгарії – у 8,6 разів. Однак, в Україні високі врожаї на чорноземах отримують лише в окремі сприятливі роки, та

й тоді їх обсяг залишається приблизно вдвічі нижчим, ніж у країнах Західної Європи. Відтак актуальною сьогодні є проблема ефективного використання земельних ресурсів, в т. ч. через оптимізацію аграрного виробництва.

Ефективне використання земельних ресурсів є найважливішою проблемою для аграрія, бо земля у сільському господарстві виступає як предметом, так і засобом праці. Досвід окремих передових господарств України (ПП “Агроекологія” Шишацького району Полтавської області, ПрАТ “Агро-Союз” Синельниківського району Дніпропетровської області, ПП Агрофірма “Довжанська” Свердловського району Луганської області та ряду інших) демонструє можливість отримання стабільно високих натуральних та вартісних показників ефективності використання землі ще й за певних додаткових умов. Вони передбачають: розвиток тваринництва; використання сучасних ресурсозберігаючих технологій, адаптованих до місцевих умов; постійне підвищення якості ґрунтів, а відтак – і сільгосппродукції; надання не тільки соціального пакету на рівні кращих візців рейтингу соціально відповідальних підприємств України й світу, а й стимулювання потужного розвитку соціальної сфери села.

Національною академією аграрних наук України було розроблено стратегію та основні економіко-організаційні аспекти реформування галузі “Розвиток сільського господарства та земельна реформа”, за більшістю позицій якої пропонується широке громадське обговорення, оскільки задекларовані реформаторські дії в попередні роки на практиці здійснювалися з великими розбіжностями у фактичних результатах від запланованих. Це в основному обумовлює логіку дослідження, орієнтовану на те, що паритетні земельні відносини формують міжнародний агроекологічний імідж України, спрямовані не тільки на забезпечення її економічної, а й соціальної, технологічної та екологічної безпеки і стабільності.

РОЗДІЛ І

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ І ГЛОБАЛІЗАЦІЯ: СТАН, ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

1.1. Глобалізація та її вплив на розвиток земельних відносин

Глобалізацію та її вплив на розвиток суспільних відносин варто розглядати в безперервному процесі адаптації конкретних індивідуумів, їхніх груп, територіальних громад, громадських організацій, підприємств, держав та їх груп на мінливі умови зовнішнього середовища, первісною якого є внутрішні зміни зазначених суб'єктів глобалізації.

В даний час немає сторін абсолютно незалежних від даного процесу, а він, як відомо, має як позитивні, так і негативні наслідки, що формують відповідні перспективи. В даному розділі монографічного дослідження пропонується обговорити конкретно перспективи землекористування, як центральної ланки проблем глобалізації та їх вирішення.

Основні проблеми людства даного етапу розвитку суспільства, наслідком яких є розвиток кризових явищ чергового етапу економічного циклу, можна умовно розподілити на кілька центральних груп:

1. Демографічні.
2. Природно-кліматичні.
3. Ресурсні.
4. Інформаційні.
5. Геополітичні.

Подана класифікація є дещо умовною, але виконує своє завдання, відображаючи джерела виникнення проблем (рис. 1.1). Кожна з груп є самостійною, але в певній мірі її елементи можуть втілювати наслідки демографічної проблеми [234].

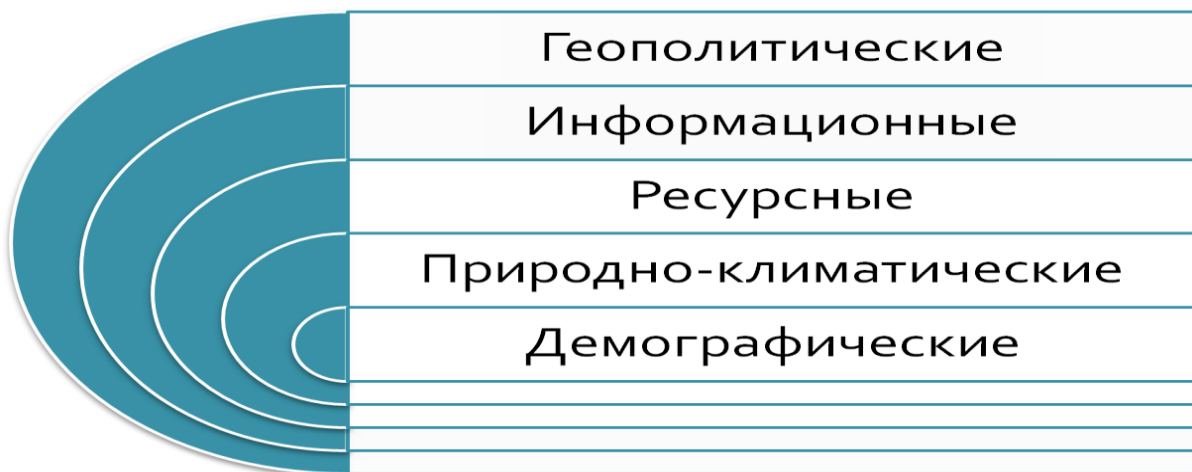

Рис. 1.1. Основні проблеми людства даного етапу розвитку суспільства*
*розроблено автором

Пропонуємо дослідити більш детально кожен з них з урахуванням сучасних тенденцій розвитку системи землекористування як базової системи сільського господарства.

Основним джерелом більшості демографічних проблем сучасності, яке закладено в основу представленої групи, є скорочення часу приросту населення. За прогнозами аналітиків Організації економічного співробітництва і розвитку, МВФ, Світового банку, Національної розвідувальної ради США [37, 46] подібне явище відіб'ється в наступних процесах:

1. Зростання населення планети (до 2025 р. до 8 млрд. чол.), що призведе до перенаселення материкових ділянок планети і викличе посилення міграційних процесів, яке відіб'ється в загостренні міжкультурних взаємодій в багатонаціональних країнах.

2. Зростання питомої ваги населення, яке проживає за межею бідності (до 63 %) позначиться на зниженні якості життя і деградації системи цінностей людини.

3. Зростання питомої ваги міського населення (до 57 %), динаміка якого не відповідає етапам розвитку національної економіки країн на шляху до інформаційного суспільства.

4. Зростання споживання продуктів харчування (на 50 % від рівня 2010 р.) при одночасному зниженні загальної їх якості (широке, нерациональне застосування хімічних засобів консервації продуктів).

Дані прогнози будуть мати такі наслідки для системи землекористування:

1. Зниження частки земель сільськогосподарського призначення, як за рахунок втрати їх продуктивної здатності, так і передачі у промислове та інфраструктурне користування.

2. Підвищення продовольчого навантаження на землі сільськогосподарського призначення.

3. Підвищення екологічного навантаження на землі сільськогосподарського призначення за рахунок надраціонального використання засобів інтенсивного землекористування.

Перспективним напрямком розвитку системи землекористування в наведених умовах є введення регламенту користування земельними ресурсами та встановлення відповідальності за користування сільськогосподарськими угіддями суб'єктами національної економіки.

Природно-кліматичні проблеми полягають в несприятливих глобальних змінах клімату і навколишнього середовища через космічні, географічні зміни, а також антропогенний вплив. За даними ООН в 2010 р. природні катастрофи обійшлися світовій економіці в 109 млрд. дол. [69].

Наслідком розвитку даних проблем у системі сільськогосподарського землекористування слід визначити:

1. Скорочення площ, придатних для інтенсивного землеробства (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Природні фактори, що обмежують розвиток сільськогосподарського виробництва в світі

Вид обмеження, яке перешкоджає використанню земель	Площа, млн. га	Частка від загальної земельної площі, %
Льодове покриття	1490	10
Низькі температури	2235	15
Сухість клімату	2533	17
Крутизна схилів	2682	18
Властивості ґрунту:		
низька продуктивність	1341	9
бідність поживними речовинами	795	5
перезволоження	596	4
Всього	11672	78

2. Необхідність значної трансформації технологічної системи сільського господарства із застосуванням адаптаційних підходів.

3. Значні коливання цін на продовольство через збільшення частоти сезонних несприятливих для сільського господарства погодних умов.

4. Ймовірність масового переселення через посилення дії несприятливих природних явищ, яке стало результатом антропогенного впливу і відсутності механізмів їх компенсації (вирубка лісів, будівництво гребель тощо).

Загострення глобальної продовольчої кризи, обумовленого постійним зростанням населення планети і виснажливим використанням сільськогосподарських угідь в окремих країнах світу, вимагає максимального залучення у виробничий оборот площ земель, виведених з обробітку в зв'язку зі значними перекосами у відтворювальній структурі національних господарств, які традиційно виступали одними з основних виробників продовольства. До таких країн належить Україна, де значні площі угідь активно використовувалися у відтворювальному процесі завдяки здійсненню масштабних меліорацій.

Меліоровані землі можуть стати важливим чинником соціально-економічного підйому сільських територій внаслідок формування належного інституційного середовища, яка дозволить максимально використовувати їх потенціал для розвитку сільськогосподарського виробництва, так і інших сфер господарської діяльності [58].

Перспективним напрямом адаптації до змін природно-кліматичних умов є обмеження діяльності або встановлення відповідальності суб'єктів господарювання за дії, які суттєвим чином негативно впливають на природні умови, а також викликають значні несприятливі природні явища (повені, посухи тощо).

Ресурсні проблеми полягають у скороченні невідновлювальних ресурсів, невмілому використанні відновлювальних ресурсів при зростаючому в геометричній прогресії попиті на них, а також значному нехтуванню можливостями утилізації відходів життєдіяльності.

Наслідком розвитку даної проблеми є:

1. Пріоритетне промислове користування земельними ресурсами, які мають високі показники сільськогосподарської продуктивності, що призводить до зниження питомої ваги сільськогосподарських угідь.

2. Дефіцит ініціативи збереження продуктивних якостей земельних угідь, що призводить до зниження господарської цінності земельних ресурсів.

3. Значна забрудненість побутовими відходами переважно урбанізованих територій.

4. Неадекватне використання природних ресурсів, придатних для забезпечення продовольчих потреб окремих територій.

Сьогодні необхідно усвідомити той факт, що продовольство в майбутньому буде відігравати ту роль в світовій політико-економічній ситуації, що сьогодні відіграють нафта та газ. Стрімке зростання населення планети за обмежених ресурсів для його харчування, разом із повсюдними і часто невідворотними процесами деградації ґрунтів, опустелювання, забруднення водних та земельних ресурсів, поряд із виведенням сільськогосподарських угідь під енергетичні рослини надає найвищої цінності продуктам харчування та найпріоритетнішого значення розвитку агропромислового виробництва. Багато розвинених країн світу з меншим аграрним потенціалом, ніж має Україна, мають сильні позиції на ринку продовольства і продовжують політику експортної експансії, використовуючи при цьому власні ресурси та, що стало характерною тенденцією сьогодення, ресурси інших країн [197].

Перспективною політикою забезпечення адекватного ресурсокористування є стимулювання розвитку механізмів раціонального природокористування. При цьому слід віддавати перевагу схемам розвитку, що забезпечують не тільки збереження корисних якостей ресурсів, а і способів їх відновлення та альтернативного менш витратного користування.

Інформаційні проблеми полягають у монополізації геоінформаційного ринку представниками "постіндустріального клубу країн" в меркантильних інтересах [99]. Основним джерелом даної проблеми є, більшою мірою, необізнаність багатьох учасників

національної економіки з умовами економічного життя в новій інформаційній ері, в яку людство вступило в 21 столітті. Наслідками даних проблем є:

1. Обмеження доступу абсолютної більшості населення планети до достовірних і сучасних інформаційних ресурсів.
2. Інформаційний шпіонаж і війни.
3. Пропаганда мультикультури.
4. Пропаганда і активний, невідповідаючий господарському механізму, розвиток мультимедійної сфери.
5. Маніпуляція громадською думкою.
6. Зміна таких нецінових детермінант попиту і пропозиції як споживчі очікування і очікування зміни цін, що провокують, наприклад, зниження цін закупівель сільськогосподарської сировини і, як наслідок, – рівня рентабельності аграрного бізнесу.

Перспективним напрямками управління розвитком інформаційної середовища є визначення відповідальності суб'єктами господарювання за рух інформаційних потоків у своїй діяльності та встановлення контролю прибутковості невиробничих видів діяльності.

Геополітичні проблеми полягають у використанні в абсолютній більшості випадків недобросовісних методів впливу одних держав, їх блоків або міжнародних організацій на інші. Наслідками проблеми можна вважати:

1. Хижацьке ставлення до ресурсів, у т. ч земельних, “колонізуємої” держави.
2. Штучне зниження (ціновими, демографічними, технологічними, фінансовими факторами) попиту на продукцію місцевого населення і значущості менш розвиненої країни на міжнародній арені.
3. Систематичне нав'язування населенню і грошовій системі країни вільно конвертованих валют з метою розбалансування платіжного балансу та скорочення бюджетних витрат на величину плати за міжнародними кредитами.

У довгостроковій перспективі лише значне та стабільне зростання виробництва продовольчої продукції може послабити напруженість ринків і забезпечити доступну за ціною їжу для всіх. Згідно з матеріалами ФАО, до 2030 року населення Землі потребуватиме додатково 1 млрд. т зернових. Цього можна буде досягти лише у разі впровадження в усьому світі системи відповідних стимулів у рамках належної сільськогосподарської політики, насамперед, у країнах із таким значним потенціалом, як Україна.

Україна є країною із значним потенціалом збільшення виробництва сільськогосподарських культур. Останній звіт ЄБРР/ФАО визначає Казахстан, Росію та Україну як приклади тих нечисленних країн, для яких існує можливість ширшого використання орної землі та значної

інтенсифікації виробництва без серйозних екологічних наслідків. Ці три країни, як чисті експортери зерна та насіння олійних культур, можуть мати величезний вплив на світову продовольчу ситуацію, і, водночас, отримати значну вигоду від експортних надходжень, економічного зростання та розвитку сільської місцевості.

З огляду на напружену ситуацію із цінами на ці продукти на світових ринках, Україна ближчим часом певною мірою впливатиме на світові ціни.

Просторовим базисом протиборчих інтересів у даній проблемі, на нашу думку, є земля.

Представивши загальні характеристики і наслідки основних сучасних проблем людства, зв'язок між ними можна представити за допомогою однієї сполучної ланки – системи землекористування (рис. 1.2).

Виходячи з представлених досліджень, перспективне землекористування бачиться нами як:

1. Вирішення проблеми збільшення пустельних земель.
2. Вирішення меліоративних проблем.
3. Удосконалення сівозмін за рахунок адаптивних технологій.
4. Збільшення в структурі сільськогосподарських угідь питомої ваги багаторічних насаджень, більш інтенсивне використання природних кормових угідь.
5. Удосконалення системи добрив і захисту рослин.
6. Екологічно відповідальне ставлення до землі, недопущення її цільового використання, участь громадськості в зміні цільового призначення.
7. Зниження площі посівів під тютюн, хміль, коноплі, мак і т. д. (тобто на лжепотреби), їх переспрямування [99, 102, 104, 135, 157, 264, 270].

Глобальне погіршення, за різних умов, стану сільськогосподарських земель веде до висновку, що раціональне використання та охорона їх є головним соціально-економічним і екологічним завданням сучасного суспільства [131, с. 98].

Рішення представлених проблем, безумовно, наштовхується на протилежно спрямовані інтереси учасників суб'єктів національної економіки, що обумовлює необхідність посилювати рівень міжнародної конкуренції в екологічній сфері, відходу від практики подвійних стандартів постіндустріальних країн виробництва на території країн, що розвиваються. При цьому низка країн, серед яких і Україна розглядаються світовим співтовариством як виробники продовольства, що в змозі істотно наростити обсяг його виробництва шляхом інтенсифікації. Це обумовлює залежність тенденцій розвитку всього світу від стратегій розвитку окремих країн. На наш погляд, стратегія розвитку сільського господарства, зокрема вискоелективного землеробства, виглядає для України привабливою та

такою, що дозволяє зайняти суттєву нішу в системі міжнародного поділу праці, в т. ч. в її участь в продовольчих пулах.

Рис. 1.2. Зв'язок між основними сучасними проблемами людства у контексті перспективного землекористування*

* авторська розробка

Слід також зазначити, що для активізації експортної діяльності для України час обмежений. Адже останнім часом аграрні ринки інших країн дуже активно розвиваються (Китай, країни Південно-Східної Азії,

Південної Америки, Росія, Казахстан та ін.) і Україна може не встигнути зайняти свою нішу на світовому ринку [197], що і обумовлює необхідність науково виваженого підходу до обґрунтування адекватної системи управління земельними ресурсами сільськогосподарського призначення.

1.2. Теоретичні аспекти формування земельних відносин в сучасних господарських формуваннях

Слід зазначити, що будь-які сучасні економічні перетворення необхідно розглядати з урахуванням чиннику глобалізації. Земельна реформа з цієї точки зору стикається з рядом основних позицій, які можна назвати вихідними.

По-перше, в Україні, площа якої в загальній площі земель світу займає менше 0,5 %, видобувається, переробляється і залучається до виробництва приблизно 5 % світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів, що перебувають в господарському обігу [176, с. 2], в тому числі і найцінніших у світі ґрунтів. До того ж дані ресурси використовуються нерационально і екстенсивно. На нашу думку, недовикористовувані аграрні ресурси на фоні світової продовольчої кризи значно підіймаються в ціні. З цієї точки зору Україна має і гарантовані ринки збуту, і можливість значного підвищення свого міжнародного статусу, з яким не можливо не рахуватися.

По-друге, екстенсивне землеробство, окрім беззаперечних економічних втрат, забезпечує конкурентну перевагу України на світовій арені – не тільки з позицій екологічності продукції, а й більшої її повноцінності, порівняно з розвиненими країнами, що мають бідніші ґрунти та занадто інтенсифікували землеробство. Даний факт підтверджується не тільки біохімічними аналізами ґрунтів, а й конкуренцією на міжнародному ринку капіталу за право оренди українських чорноземів.

По-третє, для України позитивні наслідки може мати “ефект запізнення”, тобто ситуація, коли реформи в країні проходять пізніше за аналогічні в країнах-піонерах. Це дає можливість сформувати більш досконалу економіку з урахуванням чужих помилок.

Дані три фактори є беззаперечними потенційними перевагами аграрного сектору України, які через невирішеність принципових питань земельної реформи дедалі частіше стають його недоліками:

I. Земля як об’єкт господарювання. В даному питанні слід чітко визначитися щодо відносин власності на землю. При цьому зазначимо, що приватизація землі сама по собі не забезпечує ні ефективного бізнесу на землі, ні збереження її родючості. Для цього необхідно сформувати

сприятливі макроекономічні умови, за яких більшість господарств зможуть рентабельно вести свій бізнес [146, с. 80]. Формування даних умов має спиратися на теорію стейкхолдерів, в рамках якої слід виділити наступні суб'єкти інтересів на селі:

- усе суспільство;
- селянство;
- працівники сільгосппідприємств;
- великий позасільський капітал.

Об'єкти інтересів на селі:

- природні (в масштабах сільських територій);
- трудові (в масштабах сільських територій);
- фінансово-матеріальні (поза масштабах сільських територій).

Їх єдність порушена через розосередження між учасниками виробництва, які є представниками різних інтересів [70, с. 2].

Нашою принциповою позицією можна вважати необхідність включення землі в активи підприємства, в т. ч. через те, що засновники підприємств керуються в економічних відносинах поняттям “чії засоби виробництва, того і дохід на ці засоби”. При цьому слід зазначити, що 79 % своїх прибутків в сільському господарстві одержують в Україні за рахунок природної родючості землі і лише 21 % – як результат впровадження технологій (дані НДІ Економіки природних ресурсів та екології землекористування) [174, с. 32]. Оскільки науково обгрунтованим (і підтвердженим західною практикою господарювання) є співвідношення між вартістю землі, основного і обігового капіталу 40 %, 40 і 20 % (його досягнення потребує спрямування на потреби галузі 600 млрд. грн.) [199, с. 10], земля має бути капіталом, а отже – мати ринкову ціну. Звідси випливає закономірний висновок – приватну власність на землю необхідно розглядати як обов'язкову передумову інвестиційної привабливості аграрного сектору української економіки [217, с. 29].

Надалі маємо дослідити припустимі формати цієї власності. Її параметри знаходять жвавого обговорення як серед класиків економічної наукової думки, так і серед сучасних науковців і практиків.

Так, вбачаючи у домінуванні приватної власності на землю не тільки позитивні аспекти трудової мотивації власника-землекористувача, а і значне завищення собівартості продукції через відносини оренди та купівлі-продажу земельних часток, можна констатувати факт неодмінного відставання у розвитку сільського господарства та зниження рівня продовольчої безпеки країн з незначним рівнем бюджетної фінансової допомоги.

Наприклад, у США 62 % землевласників не пов'язані з сільським господарством, а отримують 13 млрд. дол. рентних платежів (що могли б використовуватися на виробничі цілі) та 2-2,5 млрд. дол. державних субсидій [146, с. 80].

Відносно досліджуваного питання К. Маркс зазначав, що земельна власність відрізняється від інших видів власності тим, що на певному рівні розвитку вона стає зайвою і шкідливою, навіть з точки зору капіталістичного зору виробництва [149, с. 171-172].

Деякі сучасні вчені і практики теж зазначають, що приватна власність на землю – це рудимент рабовласницького ладу, від якого більшість країн давно відмовилася і перейшла на поняття “право користування землею” [73, с. 30]. Це дещо схоже на право користування іншими природними ресурсами – надрами, водами, лісами, повітрям в комерційних цілях.

Дані висновки не є безпідставними, доказом чого є надефективна практика застосування даного виду права в Нідерландах, Китаї та Ізраїлі, де домінує державна власність на землю. Дана теорія і практика заснована на аксіомі, що між державною власністю на землю і власністю на вироблений на ній продукт безпосередній причинно-наслідковий зв'язок відсутній [146, с. 78].

Практичне усвідомлення даного твердження не рідко стримує амбіційні, комплексні плани нашої держави. Наприклад, необхідні заходи із переведення ріллі у інші види угідь, зокрема залуження, заліснення (на орних землях втрати гумусу в 2,5 рази вищі, ніж на природних кормових угіддях (на прикладі Полтавської області) [131, с. 98]) неможливі при розділенні масивів між багатьма господарями. Приватна власність неминуче протиставляє інтереси окремих осіб загальносупільним [70, с. 4].

Досить часто, на наш погляд, дані проблеми виникають через “щирі добросусідські” консультації іноземних експертів із земельної реформи, старанно витримуючих алгоритм “доведення до банкрутства” національного аграрного сектору економіки. Адже тепер, наприклад, щоб вивести ці землі з обробітку держава має витратити довічно значні кошти, яких у неї немає, для компенсації недоотриманих доходів власників земельних ділянок, або знищити власну екосистему, або надати земельні ресурси іноземцям.

Тому ринковий оборот земель може бути допущений, але за умови власності тільки фізичних осіб [70, с. 5]. У Франції близько 50 % фермерів є власниками землі, у США та інших країнах теж віддають пріоритет приватній власності на землю і засоби виробництва безпосередньо працюючим на землі фермерам [146, с. 82].

Одним з найважливіших аспектів розвитку сільськогосподарського землекористування в сучасних українських умовах є орендні земельні відносини.

Орендні відносини зародились в глибокій давнині разом з обміном і купівлею-продажем і належать до числа перших зобов'язальних правовідносин. Тому орендні відносини так широко практикуються на

певних етапах еволюції національних економік. І, природно, що їх об'єктом, перш за все, стало найцінніше майно, що приносить дохід, а саме – земля [63].

В європейських країнах досить широко розвинений ринок оренди землі (табл. 1.2). Також розвинені структури, що аналізують сільське господарство. Досліджуючи дані по процентному співвідношенню орендованої землі на підставі Farm Accountancy Data Network (FADN) і Farm Structure Survey (FSS) можна побачити різницю в наданих даних. Наприклад, дані надані FADN з Бельгії показують, що 74 % землі перебуває в оренді, у той час як цей показник FSS становить 67 %. Ця відмінність викликана тим, що при аналізі FADN включаються малі підприємства і господарства, які зазвичай обробляють свою землю і не орендують сільськогосподарські землі. Наприклад, у Румунії, ці дрібні фермери можуть становити істотну частку ринку землі [258].

Таблиця 1.2

**Частка орендованої землі від загальної використаної
сільськогосподарської землі, %**

Країна	FSS	FADN
Ірландія	18	18
Польща	20	30
Іспанія	27	35
Фінляндія	34	35
Нідерланди	25	40
Італія	28	41
Великобританія	32	43
Латвія	27	43
Греція	32	48
Румунія	17	48
Швеція	39	53
Литва	48	59
Естонія	50	59
Угорщина	56	66
Німеччина	62	70
Бельгія	67	74
Франція	74	85
Чехія	83	86
Болгарія	79	87
Словаччина	89	96

Що ж стосується європейського досвіду, то останнім часом спостерігається в країнах Європи зменшення частини орендованої землі в загальній площі земель, що використовуються в сільськогосподарському виробництві. Причинами цього явища є укрупнення сільськогосподарського виробництва, банкрутство селян внаслідок високої конкуренції на ринках збуту. Також відбувається об'єднання землевласника та підприємця в одній особі [190].

Розмір орендної ставки у відношенні до вартості землі по країнах Євросоюзу, незважаючи на загальний економічний простір та однакові умови господарювання, різний. Найбільш дорогою є оренда землі у країнах північної Європи – Швеції і Фінляндії, яка коливається від 5 до 6 % ринкової вартості землі з незначною амплітудою по рокам.

У Франції розмір середніх орендних ставок дорівнює 4,5-5 % від вартості землі, що є найвищим значенням для країн Західної Європи. У Польщі спостерігається досить швидке зростання вартості оренди землі – за останні десять років орендні ставки зросли з 2 до 5 % і досягли рівня Франції, з урахуванням того, що вартість землі в Польщі майже в 2,5 рази менше. У Німеччині ставки оренди є досить стабільними і дорівнюють майже трьом відсоткам.

Найнижчі ставки в Австрії і Голландії, близько 1,5 % (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Ставки оренди землі у країнах Європи

Країна	Ставка оренди (% до ринкової вартості землі)
Голландія	1,49-1,71
Австрія	1,56-1,91
Іспанія	2,31-2,39
Німеччина	2,54-2,81
Ірландія	3,12
Чехія	3,27-4,13
Франція	4,5-4,89
Польща	2,83-5,07
Фінляндія	5,1-5,42
Швеція	5,1-5,73
Естонія	4,12-5,98

Ставки оренди представлені у відсотках до ринкової вартості землі. У більшості з представлених країн (крім Німеччини, Фінляндії та Ірландії) спостерігається на фоні збільшення вартості землі, більш стрімке зростання розмірів орендної плати. Найбільший розрив у темпах зростання цін в країнах, які змінили політичний устрій і відійшли від соціалістичного

шляху розвитку, переорієнтувавши економіку на нові ринкові відносини – у Польщі, Чехії, Естонії [190].

Взагалі на Заході існує поняття “фермерська драбина” – вік фермерів-орендарів – до 30 років, фермерів-землевласників – більше 45 років, землевласників-орендодавців – 60 років і старше [146, с. 82], що дає можливість більш раціонально використовувати земельні наділи, а також тип оренди “батько-син”.

Оренда як спосіб економічних відносин, звичайно, має недоліки, але на її боці й суттєві переваги. Зрештою, дві успішні не лише в аграрному плані країни – Нідерланди й Ізраїль – побудували свої земельні відносини саме на оренді. Судячи із статистики, в Європі та Північній Америці орендні відносини поступово витісняють приватну власність на землю [122].

Таким чином, слід зазначити, що застосування досвіду європейських країн у сфері підвищення рівня державного регулювання, а також необхідність перегляду механізму оцінки вартості землі дасть можливість Україні вдосконалити орендні земельні відносини [99, 102]. На сьогоднішній момент орендні земельні відносини вимагають формування комплексної системи їх правового регулювання, з чітким дотриманням в умовах виробництва і прийняття довгострокової програми оренди в аграрному секторі. Це дозволить суб’єктам орендних відносин в повній мірі володіти, використовувати і розпоряджатися земельними ділянками. Всі заходи повинні спрямовуватися на максимально можливий захист прав орендодавців і бути прийнятними для орендарів.

Тут виникає закономірне питання інвентаризації всіх земель та її економічної оцінки, яка в Україні останнім часом не проводилася, а самі існуючі методики оцінки дещо застаріли. Це і створює нееквівалентні відносини між землекористувачами та землевласниками [217, с. 28-29]. Дане твердження підкріплюється тим, що селяни не знають реальної вартості свого паю. Ціну земель сільгосппризначення на сучасному нелегальному ринку визначає покупець, що протирічить самій суті ринкової економіки.

В даній проблемі стикаємося з дуалізмом:

I. Перенесення меж у природу, роздільнення полів означатиме втрату безсумнівних переваг великого виробництва [69];

II. Без виділення земельної частки на місцевості із закріпленням персонального індивідуального права приватної власності на них, жодна серйозна банківська установа не буде виступати в ролі заставоутримувачів цих ділянок [217, с. 33].

У таких обставинах небезпідставним є на державному рівні вирішення питання щодо консолідації всіх розпайованих земель, формування полів, сівозмін, повноцінних підприємств. Потім – розробка проектів внутрішньогосподарського землевпорядкування, раціональна

організація територій, оптимізація сільгоспугідь і реалізація комплексу протиерозійних заходів [125, с. 50]. Але дане завдання, що ззовні здається утопією, може бути вирішено (не тільки як за першої хвили приватизації землі – за принципом поточної соціальної справедливості, але й економічної), на наш погляд, тільки через дольову участь фізичних і юридичних осіб у майнових комплексах, що світовою практикою встановлюється акціонуванням [70, с. 3]. Зазначена практика виправдала себе і в Україні, зокрема при формуванні агрокомплексу ПАТ “Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча” за участю вчених Луганського НАУ.

Слід зазначити, що дане явище не є безперспективним на фоні посилення конкуренції за право оренди земельних ділянок (за інших рівних умов частку грошової форми плати за оренду землі можна вважати критерієм рівня конкуренції за право оренди [257, с. 17]). В Україні вартість оренди в 4-5 разів менша за рівень ЄС (в ЄС обробляють на умовах оренди 40 % сільгоспугідь, орендна плата складає 8 ц /га пшениці, переважає довгострокова оренда (9 і більше років) [66, с. 61]). Посилення конкуренції підкріплюється також тим фактом, що у 2009 р. в Україні 43,8 % укладених договорів оренди (замість 10,5 % у 2000 р.) було з суб'єктами, не у яких орендодавці отримали свій пай (з підприємствами, що надали пай, – 42,2 і 85,2 % відповідно, з фермерськими господарствами – 14 і 4,3 % відповідно) [66, с. 61]. Дані явища означають підвищення значимості українських земель сільгосппризначення не тільки як об'єкту господарювання, але і як засобу виробництва.

II. Земля як засіб виробництва. На перший план слід виділити позицію щодо комплексності показників ефективності використання землі: економічні (наприклад, землевіддача); екологічні (наприклад, динаміка вмісту поживних речовин в орному шарі ґрунту); соціальні (наприклад, кількість працівників на 1000 га угідь) [162, с. 24-25].

Враховуючи глобальний зміст земельної реформи в Україні і необхідність узгодження значень даних показників, концептуальними основами управління земельними ресурсами є:

а) експорт продукції традиційної якості у безмежний ринок країн, що розвиваються (виробленої на інтенсивно оброблюваних землях);

б) експорт у високорозвинуті країни світу і для заможних верств населення (виробленої за технологіями органічного землеробства) [162, с. 22].

Інтенсифікація нашоухується на проблеми недофінансування галузі, як вже зазначалося, в основному через земельне питання. Так, землевіддача в Україні 270-320 євро/га, а в ЄС – понад 2000 [205]. При цьому майбутні доходи, навіть за збільшення обсягу виробництва, мають тенденцію до зменшення через їх “екологічне проїдання”. Так, наприклад,

щорічні втрати гумусу через мінералізацію та ерозію ґрунтів становлять 32-33 млн. т (0,6 т/га) – це 9 млрд. грн. збитків за найскромнішими оцінками [205], що співставне з поточними річними прибутками всього сільського господарства України.

Тому неодмінним атрибутом землекористування має бути його раціоналізація (яка передбачає здатність ґрунтового покриву до самовідновлення й одночасно характеризується високою ефективністю використання [172, с. 28]), що в першу чергу пов'язано з державною політикою в цьому питанні в рамках загальнонаціональної стратегії розвитку.

III. Роль держави в управлінні землею сільгосппризначення. Оскільки земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування, розпорядження і управління землею на державному, господарському і внутрішньогосподарському рівнях як об'єктом господарювання і засобом виробництва [231, с. 4], роль держави в управлінні земельними ресурсами найсуттєвіша за всіх суб'єктів інтересів на селі.

І тут вихідним пунктом розвитку є конституційне положення, що всі природні ресурси є надбанням українського народу. Власність на землю громадян і організацій – вторинна. Повноваження по використанню земельних ресурсів мають бути чітко розподілені між державними органами та громадами міст і сіл [70, с. 5].

Значення економічної та контрольної функції держави з кожним днем зростає через посилення глобалізаційних процесів та, відповідно, міжнародну інтеграцію України. При цьому слід зазначити, що на сьогодні для світової економіки є характерним синхронний вхід в кризу за рахунок розвинених країн і десинхронний (самостійний) вихід з неї [46, с. 80]. Це потребує застосування додаткових адаптивних механізмів неприпущення хаосу в стратегічно важливих сферах державного впливу, в т. ч. у земельних відносинах.

Наприклад, глобалізація є колосальним стимулом до галузевої консолідації [205], що є однією з причин формування сучасних агрохолдингів. Одночасно з цим, вони займаються монокультурою, а орієнтація на більш вигідні зернові та олійні культури посилює залежність країни від світового ринку [70]. Втрачаючи при цьому перспективні конкурентні переваги, агрохолдинги розвиваються в Україні за моделлю “орендних латифундій”, монополізуючи землекористування з усіма витікаючими з цього наслідками.

В даному відношенні світовий досвід вже давно продемонстрував переваги кооперативного і кластерного підходів до організації виробництва, переробки і збуту сільгосппродукції, що в цілому підтримується Європейською економічною комісією ООН з питань управління земельними ресурсами в європейському регіоні. До того ж

кооперація може розглядатися як одна з основ формування громадянського суспільства, а державна влада може діяти в загальнонародних інтересах тільки під організованим тиском суспільства [5, с. 7].

IV. Соціальні аспекти земельних відносин. Соціальна сторона відносин землеволодіння пов'язана з приватизацією ренти порівняно невеликою часткою населення, оскільки селяни втратили колишні права співвласників колективних підприємств [70, с. 3].

При цьому соціальна справедливість в процесі приватизації землі зараз стикається з економічною несправедливістю. Так, колгоспники з багаторічним вкладом у сільськогосподарське підприємство мають право пожиттєво одержувати від суспільства додатковий дохід, а ті, хто прийде в сільськогосподарське підприємство будуть платити за право на це особам (нащадкам колгоспників), не працюючим в сільському господарстві [70, с. 3]. Це серйозний фактор демотивації, в основному для молоді, йти працювати в сільське господарство.

Проблема, на наш погляд, вирішується в двох площинах. По-перше, через акціонування (або отримання паїв з земель запасу), а по-друге, через диверсифікаційні соціальні технології. Так, у країнах ЄС близько 87 % зайнятих і 95 % створеної додаткової вартості в сільській місцевості пов'язано з несільськогосподарськими видами діяльності [38, с. 2], що формує відхід від сільського господарства – до аграрного та інших видів господарювання у сільській місцевості [100, 102, 105].

Підводячи підсумок вищесказаному, треба зазначити, що вирішенням наведених позицій щодо суспільних відносин з землею як об'єктом господарювання, землею як засобом виробництва, посиленням ролі держави в управлінні землею сільгосппризначення та соціальних аспектів земельних відносин з урахуванням чинника глобалізації, можливо дійти до логічного кінця зтяжної земельної реформи в Україні. Подальші дослідження доцільно зосередити на відпрацюванні організаційно-економічних механізмів реалізації земельних відносин.

1.3. Земельний менеджмент аграрних підприємств в ланцюгу “управління – земельні ресурси”

В ланцюгу “управління – земельні ресурси” винятково важливе місце належить земельному менеджменту. Існує об'єктивна необхідність його розвитку як умови раціонального землекористування. Пріоритетна цінність земельного менеджменту визначається його стратегічним напрямком розвитку: забезпечення сталого розвитку землекористування. При цьому його потрібно розглядати як процес розвитку землекористування на основі оптимізації соціальної, економічної та екологічної складових

господарської діяльності на землі, з метою задоволення потреб сучасних і майбутніх поколінь.

Узагальнюючи оптимальний варіант тлумачення цих понять, можна стверджувати, що “менеджмент” – це процес, спрямований на ефективне використання земельних ресурсів в умовах середовища, в якому постійно протікають зміни. “Управління” ж потрібно розглядати як діяльність, спрямовану на досягнення системних цілей, тобто досягнення кінцевої мети – раціонального використання і охорони земельних ресурсів. Отже, це вказує на те, що ці економічні категорії не адекватні між собою, вони не є синонімами, і менеджмент є складовою частиною системи управління земельними ресурсами.

Існуюча практика засвідчує, що термін “управління” ототожнюється з терміном “регулювання”, хоча між ними існує суттєва відмінність. Регулювання – це внесення коректив у характер діяльності об’єкта, включення в кожний даний момент такої програми управління, яка забезпечуватиме протидію системі впливу, що відхиляє її від заданого стану. Управління ж виконує ширше коло завдань – не тільки забезпечує стабільність системи, але й може змінити й розвинути її.

Слід зазначити на необхідність процесу управління земельними ресурсами за формулою “управління – право”, а не навпаки – “право – управління”. Іншими словами, мова йде про те, що система управління земельними ресурсами повинна бути “замовником” права, яке дає законні підстави для реалізації земельної політики.

Це дає підстави визначити основоположне поняття “земельний менеджмент” як інтеграційний процес, що спрямований на розв’язання конкретних проблем в реалізації технологічних, соціальних, економіко-екологічних задач в системі управління земельними ресурсами. Концептуальна визначеність наукової сутності даної економічної категорії пов’язана з предметом вивчення земельного менеджменту.

Предметом земельного менеджменту є оптимізація земельних відносин між фізичними і юридичними особами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування щодо володіння, користування і розпорядження землею [178].

Слід зазначити, що на сьогодні науковці знову починають вважати термін “землеволодіння”, який означає фактичне володіння землею на певних юридичних правах власності, що зумовлюють відповідні права та обов’язки її власників або просто певна площа землі, що перебуває в чиємусь володінні. Тобто, землеволодіння – це юридичний термін, який визначає фактичне володіння земельною ділянкою. На відміну від нього, термін землекористування означає спосіб використання земельної ділянки її власником або користувачем. Ми розглядаємо землекористування як комплексну організаційно-економічну, екологічну й соціальну складову

земельних відносин, яка застосовується при аналізі використання земель господарствами [193, с. 28-29].

Класичні (Т. Мальтус, Д. Рікардо, Д. Ст. Мілль, Г. Джордж, А. Маршалл, К. Маркс) неокласичні (А. Пігу, В. Баумоль, В. Оутц, Д. Пірс, Р. Тернер і ін.) напрями аналізу соціально-еколого-економічної проблематики розвитку земельно-майнового сегменту економіки акцентували увагу на різнойменних критеріях, часто пропонуючи і аргументуючи діаметрально протилежні концепції і версії. Проте в результаті активної полеміки представників різних шкіл в рамках економічної теорії були генеровані відносно автономні напрями наукової думки, що вивчають різні аспекти функціонування сучасного землекористування: теорія майнових прав; теорія соціального вибору; теорія суспільного добробуту та ін. [175].

Їх дослідження не в останню чергу стикаються з проблематикою доходності землекористувачів та землевласників, що в т. ч. формують базу оподаткування земельної ділянки. У найбільш агрегованому концептуальному аспекті структуру бази оподаткування по земельному податку можна інтерпретувати таким чином:

$$Нб = Дк + Двк + Дкс, \text{ де}$$

- Нб – база оподаткування земельної ділянки;
- сумарний дохід із землі як капіталу – функції;
- дохід, що утворюється внаслідок репродукції капіталу, призначення якого полягає в компенсації витрат власника земельно-майнових благ, пов'язаних з реновацією економічних покращень земельної ділянки;
- дохід, на капітал-власність власника земельно-майнового ресурсу і що витрачається в подальшому на потреби розширеного відтворення [175].

Слід сконцентрувати увагу на земельній ренті. Існування земельної ренти як економічної форми реалізації власності на землю, її функціонування як об'єкта купівлі-продажу є свідченням того, що як природне тіло земля виконує суспільні функції. Звідси впливає важливість соціально-економічного фактора у побудові державою таких земельних відносин, які б забезпечували вимоги раціонального землекористування і охорони земель [193, с. 313].

Земельна рента як економічна категорія, в сільгосп підприємствах України створюється, враховуючи об'єктивні економічні закони, але привласнюється посередниками й експортерами продукції, або залишається в розпорядженні споживачів шляхом переважно адміністративного формування і застосування занижених цін на сільськогосподарську продукцію та продовольчі товари на внутрішньому ринку [199].

Це обумовлює необхідність концентрації уваги на державному регулюванні даних процесів. Державне регулювання, як складова управління, – це процес, що пов'язує об'єкт, регулятор та орієнтир руху і в

земельних відносинах здійснює три основні функції: регулювання, стимулювання та оперативне управління процесом [131].

Суттєвими ознаками ринкового обороту прав на землю слід визнати: добровільність, що виражається у взаємній згоді сторін щодо умов договорів, порівнянними з їх власними уявленнями про цінність об'єктів земельної власності; двосторонню конкуренцію, яка дозволяє привести зазначені уявлення до рівня цінності, прийнятого для більшості учасників ринку; використання грошей як інструмента вимірювання та засобу її передачі. Розвинуті інструкції та інфраструктура ринку дають змогу покупцям і продавцям досягти відповідних домовленостей з максимальною інформованістю щодо фізичної придатності ділянок, можливих форм та режиму їх використання [81, с. 29].

Відтак, ринок землі можна розглядаємо як систему конкуруючих оцінок її економічної корисності покупцям та продавцям прав на землю, яке призводить до прийняття ними відповідних фінансових рішень [81, с. 29].

Враховуючи викладене, ми розглядаємо ринок сільськогосподарських земель як механізм задоволення потреб сільгоспвиробників у земельних ресурсах через платне набуття ними прав на об'єкти земельної власності в інституційному середовищі, що забезпечує передумови конкуренції як між покупцями таких об'єктів, так і між їх продавцями [81, с. 30].

З точки зору закону цінності, ринок землі являє собою оборот прав щодо створення та розподілу її факторного доходу шляхом комбінування необхідних ресурсів виробництва [81, с. 35].

З точки зору цього закону попиту та пропозиції ринок землі можна розглядати як перманентну взаємодію платоспроможних покупців її ресурсів (попит) та продавців необхідних повноважень щодо їх використання (пропозиція) [81, с. 35].

З точки зору закону конкуренції, ринок землі – це торг між конкуруючими продавцями та конкуруючими покупцями прав на використання ресурсів землі, результатом якого є наближення ціни їх залучення до рівня найвищого (граничного) факторного внеску землі, який спроможний забезпечити типовий виробник [81, с. 36].

Аналіз категоріальної складової ринку землі спрямовує нашу увагу до розгляду природогосподарських взаємодій. Гносеологічні витoki проблеми природогосподарської взаємодії суспільства і середовища його існування, в широкому контексті, а також гармонізації сфери земельно-майнових стосунків, зокрема, досліджені в працях Вернадського В., Дарвіна Ч., Декарта Р., Леруа Э., Ломоносова М., Менделєєва Д., Мечникова І., Тейяра де Шардена П. та ін.; основоположні концептуально-методологічні принципи землекористування і землеволодіння були запропоновані представниками класичної економічної школи – Джорджем

Р., Леніном В., Мальтусом Т., Марксом До., Маршаллом А., Міллем Дж. С., Рікардо Д., Енгельсом Ф. і др. [175].

Відповідно з дослідженнями, можливим є ділення системи земельно-майнових стосунків на дві підсистеми відповідно до ідеї К. Маркса про розділення земельного капіталу на капітал-власність і капітал-функцію, перша характеризує суб'єктно-об'єктну структуру стосунків економічного привласнення об'єктів земельно-майнових благ і формується у форматі зв'язку "власник-власник (на основі оренди, лізингу, майнового найму (прокату))" з приводу відчуження власником частини розпорядливих функцій на користь господарюючого суб'єкта, що залучає земельно-майнові блага до виробничо-комерційного обігу; друга формується у межах останнього зв'язуючи підприємця-орендаря (власника землі) і безпосереднього виробника (найманого робочого) стосунками виробничого землекористування [175].

Слід зазначити, що в деяких країнах світу падіння природної родючості ґрунтів перебивається тимчасовими успіхами селекції, агротехніки, зростання обсягів застосування мінеральних добрив, пестицидів, гербіцидів. Нинішнє покоління людей значною мірою живе за рахунок майбутніх поколінь, оскільки залишає їм виснажені ґрунти, деградовані та еродовані землі, забруднене довкілля. Такий напрям господарювання на землі рано чи пізно зумовить екологоекономічну катастрофу. Саме тому, вже сьогодні необхідно переходити на зовсім інші принципи землекористування, які повинні базуватися на радикальному підвищенні родючості ґрунтів за рахунок мобілізації екологічних чинників, застосування нових технологій обробітку і посіву, охороні земель від ерозії, деградації та виснаження. Високопродуктивне, конкурентоспроможне землеробство має органічно поєднуватися з раціональним, екологовиваженим та екологобезпечним землекористуванням [176].

Так, для прикладу на Полтавщині за останні 2-3 роки методом математичної статистики оброблено результати більше ніж двохсот відібраних ґрунтових зразків (по проектах рекультивациі). За результатами аналізу зафіксовано втрати гумусу в ґрунтовому покриву рілних земель за період від проведення крупно масштабного обстеження ґрунтів від 0,3 до 1,5 %. Максимальна втрата гумусу спостерігається на особливо цінних ґрунтах [131]. За висновками вчених техногенні навантаження на орні землі в польовій сівозміні, коли відсутнє внесення органічних добрив, тягне зменшення бонітету на 1 бал кожні 2-3 роки [131].

Через це виникає необхідність більш системного теоретичного дослідження проблеми екологізації. Під екологізацією сільськогосподарських земель слід розуміти цілеспрямований процес впровадження комплексу взаємоузгоджених і взаємозв'язаних економічних, технологічних, організаційних та інших заходів, а також

управлінських рішень, що запобігають порушенню екологічної рівноваги в природному середовищі, спрямовані на попередження погіршення екологічного стану земель, мінімізацію негативного впливу на довкілля й забезпечують збереження ландшафтного і біологічного різноманіття, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, гарантують екологічно безпечне середовище для життя і здоров'я людини [238].

У зв'язку з цим, у другій половині ХХ століття почало надаватись велике значення проблемам природних обмежень у розвитку людського суспільства. У 1992 році на Конференції ООН з навколишнього середовища (м. Ріо-де-Жанейро) офіційно була проголошена теза про необхідність забезпечення збалансованого вирішення соціально-економічних завдань і проблем збереження сприятливого навколишнього середовища, природно-ресурсного потенціалу для задоволення потреб нинішнього і майбутніх поколінь людей. Відповідно було введено поняття “Sustainable development”, яке було перекладено українською мовою як “стійкий розвиток”. Проте якщо звернутися до оксфордського словника, то початкове англійське поняття “sustain” означає “витримувати”, в сенсі: “Чи витримає вітка яблуні плоди, які наливаються, чи не зламається вона?” Стосовно розвитку людства поняття “Sustainable development” якраз і означає розвиток, що не наносить незворотного збитку навколишньому природному середовищу. Дослідники ж, не маючи в українській мові поняття, адекватного англійському, скористалися близьким за значенням поняттям стійкості. Оскільки поняття стійкості в Україні спирається на представлення стійкості в русі об'єктів або розвитку процесів, в Україні більшості своїй стали по-своєму інтерпретувати стійкий соціально-економічний розвиток, як забезпечення позитивного тренда в цьому нерівномірному (з прискореннями і гальмуваннями) процесі розвитку. Таким чином, під стійким розвитком суспільства слід розуміти розвиток, що забезпечує збалансоване вирішення соціально-економічних завдань і природно-ресурсного потенціалу в цілях задоволення потреб нинішнього і майбутніх поколінь людей.

Стійкий розвиток підприємства можна визначити як комплекс дій, які спрямовані на досягнення збалансованого функціонування ключових складових його діяльності. При цьому найважливішим інструментом втілення концепції стійкого розвитку є індикатори, що характеризують якість розвитку в різних сферах діяльності підприємства. Розробка індикаторів ведеться переважно за такими основними напрямками: економічному, соціальному, рекреаційному й екологічному. Переходячи до розгляду нерідко використовуваних понять “Стійкий сільський розвиток” і “стійке сільське господарство”, можна також опинитися в ситуації неоднозначного їх трактування. Сільська територія – земний простір за межами урбанізованих територій, населений людьми, що характеризується спільністю ознак (природних, історичних тощо).

Відповідно, стійкий розвиток сільських територій являє собою зміни у житті і діяльності людей на основі збалансованого вирішення соціально-економічних завдань і природно-ресурсного потенціалу сільських територій та задоволення потреб нинішнього і майбутніх поколінь. Вищевикладене свідчить про те, що завдяки відносно неточному перекладу з англійської мови поняття “Sustainable development” була внесена плутанина в трактування поняття стійкості. Стійкості з позицій виживання людства і стійкості з позицій забезпечення позитивного тренда нерівномірного (з прискореннями і уповільненнями) соціально-економічного і технічного розвитку. Тому виявляється, що під стійким розвитком сільського господарства можна розуміти як стійкість в сенсі економічного і технічного розвитку, нарощування виробництва, підвищення його ефективності, так і стійкість в сенсі забезпечення збалансованого з позицій природно-ресурсних можливостей розвитку. Це далеко не одне і те ж, хоча дуже воно значною мірою взаємозв’язане. Так в розвинених країнах світу відбулося угруповання проблематики розвитку сільських територій по двох напрямках:

- стійкого розвитку (sustainable development), яскраво екологічної спрямованості відповідно до терміну “sustainable – що витримує”;
- сільського розвитку (rural development), що пов’язується з соціальною спрямованістю і комплексністю розвитку сільської місцевості, відповідно до терміну “rural – сільське” [242].

Тому поняття “раціональне сільськогосподарське землекористування” може бути сформульоване як науково обґрунтоване використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення, спрямоване на досягнення максимального ефекту в процесі господарювання, з урахуванням їх якісних характеристик і конкретних природно-економічних умов виробництва та дотримання екологічних вимог [174, с. 32], що дає можливість представити схему управління раціональним використанням і охороною земель (рис. 1.3).

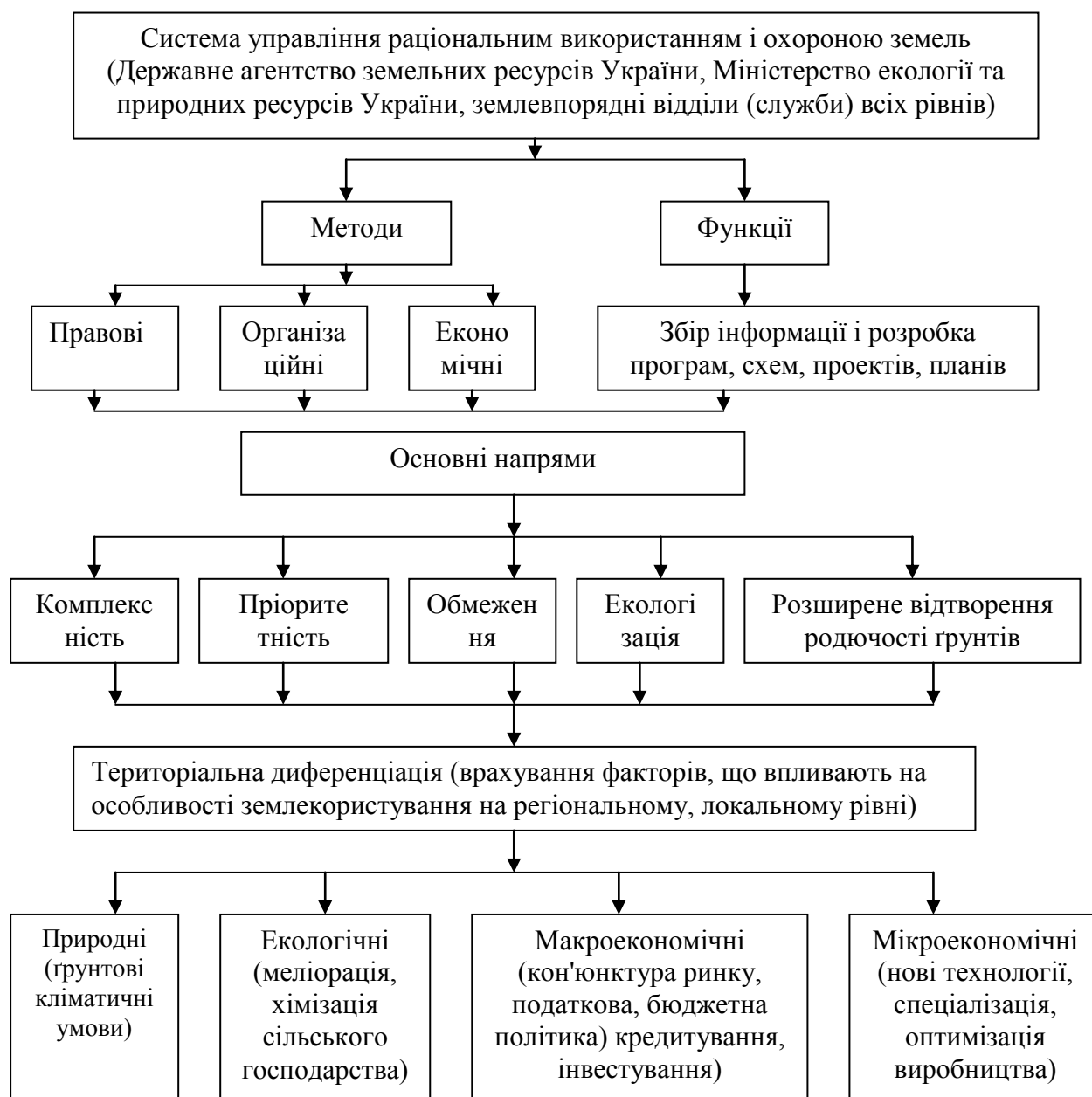

Рис. 1.3. Схема управління раціональним використанням і охороною земель

* джерело [174, с. 28].

На підставі вищесказаного є можливість представити модель еколого-економічного оцінювання використання земель сільськогосподарського призначення з урахуванням факторів сталого землекористування (рис. 1.4).

Отже, охорона відтворення родючості ґрунтів, захист їх від деградації фундаментальна пріоритетна проблема, розв'язання якої є неодмінною умовою збалансованого та високопродуктивного аграрного виробництва, забезпечення високого рівня життя населення, збереження

навколишнього середовища і, таким чином, головним джерелом, що забезпечує сталий розвиток [174, с. 27].

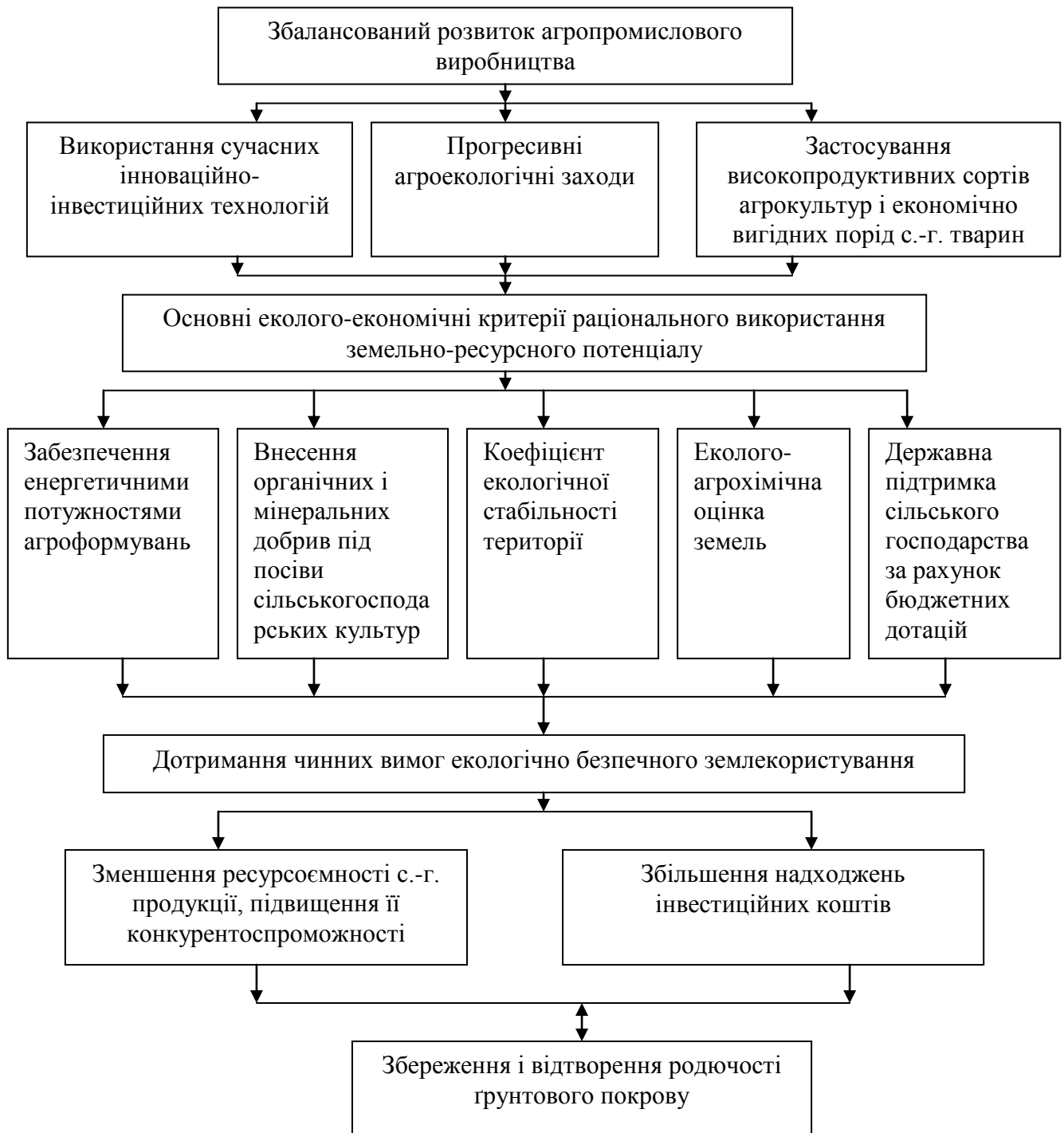

Рис. 1.4. Модель еколого-економічного оцінювання використання земель сільгосппризначення з урахуванням факторів сталого землекористування
* джерело [174, с. 32].

Виходячи з вищевикладеного, актуальним є розгляд сучасних засад управління земельними ресурсами суб'єктів аграрного сектору економіки.

РОЗДІЛ II

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ

2.1. Загальні питання землеробства в підприємствах України та світу

Україна за даними ООН (1991 р.) – країна, що здатна прогнати близько 1 млрд. чол. [69]. Даний факт, навіть при зниженні міжнародного рейтингу України з 7 (1991 р.) до 53 (2012 р.) місця за показником ВВП, беззаперечно і найбільш переконливо характеризує і потенціал її сільського господарства, і гідне місце, що має об'єктивно займати наша держава на міжнародному ринку продовольства. Стрімкий ріст населення світу, зниження можливості екстенсивного використання факторів виробництва, в першу чергу – землі, спонукає національних аграрних виробників все активніше включатися до процесів міжнародного поділу праці, враховуючи рівень відкритості економіки 75-90 % [95, 102].

Дані факти засвідчують безальтернативну інтенсифікацію аграрного виробництва в Україні, посилення зовнішньоекономічних зв'язків, ролі нашої держави у програмах ООН з подолання бідності тощо. Допоки ще є можливість на внутрішньому рівні вирішити ряд принципових питань, пов'язаних в першу чергу з формуванням “правил гри”, тобто базових засад аграрного виробництва. В першу чергу це пов'язано із формуванням земельних відносин, тобто тих відносин, що Україна здатна вирішити самостійно та незалежно. І якщо макро- та мезорівні стикаються з певними принциповими позиціями глобальної системи управління, то мікрорівень найбільш відкритий для адекватної дифузії інновацій в сфері сільськогосподарського землекористування.

Під управлінням земельними ресурсами на рівні окремих сільськогосподарських підприємств та землекористувачів треба розуміти багаточисельні аспекти систематичного впливу на здійснення процесів використання сільськогосподарських угідь, трансформації земель, формування сівозмін у рослинництві та землеробстві, охорони земель від несприятливого впливу людської діяльності та сукупності чинників сучасного екологічного стану зовнішнього середовища, що доцільно вирішувати на рівні окремих землекористувачів з метою збереження та збагачення природної родючості ґрунтів при здійсненні досить значних продовольчих програм щодо забезпечення потреб населення у харчуванні, а промисловості – у сировині.

Проведені з нашого боку наукові дослідження свідчать, що прогресивна нормативно-правова база щодо сільськогосподарського землекористування будь-якої держави гарантує лише половину успіху, іншу половину зумовлює існуюча система управління земельними ресурсами. Розглядаючи проблеми управління вказаними ресурсами в

умовах відносин ринкового типу, треба порівняти їх з соціалістичною моделлю господарювання. Раніше існуюча адміністративно-командна система управління земельними ресурсами мала як позитивних, так і негативний характер. Зокрема, за часів соціалізму через втрату господаря землі було загублено десятки мільйонів гектарів сільськогосподарських угідь. За останні двадцять п'ять років дореформеного періоду в Україні виведено з сільськогосподарського обігу майже 2 млн. га ріллі [30, с. 74]. Тільки за рахунок ерозійних процесів втрати ґрунту склали приблизно 600 млн. т, у тому числі 20 млн. т гумусу. Деградація ґрунту, відсутність процесів його відтворення стали однією з головних загроз екологічного лиха в Україні. Внесення у ті часи значних доз мінеральних добрив лише маскувало втрати природної родючості ґрунту. Відносно високі врожаї сільськогосподарських культур створювали ілюзію благополуччя. Водночас у ґрунті в постійно наростаючому порядку з року в рік зменшувалася кількість гумусу, який служить не тільки біоенергетичною основою його родючості, але й регулятором всіх ґрунтових процесів [42, 65, 66, 73, 81, 116].

Екстенсивний напрямок ведення сільського господарства за рахунок необґрунтованого розширення площі орних земель став не тільки причиною порушення екосистеми, але й невиправданих витрат на виробництво сільськогосподарської продукції, високої її собівартості. Рівень розораності сільськогосподарських угідь в окремих областях України досягає майже 80 %. Треба відмітити, що у перерахунку на еквівалентну площу, Україна, володіючи найбагатшими в Європі ґрунтами, з виробництва сільськогосподарської продукції замикає список країн світу. Разом з тим біологічний потенціал більшості регіонів України дозволяє збирати з кожного гектара землі 65-70 ц зернових культур, 550-700 ц цукрових буряків, 250-300 ц картоплі, 250-400 ц овочевих культур. Практична реальність такої урожайності підтверджується досвідом окремих передових підприємств аграрного сектору економіки України. Надавши землі статусу лише економічної категорії, радянський спосіб господарювання порушив екологічну рівновагу всього ландшафту. У радянський період часу юридично власником землі виступав весь народ, а практично розпоряджалися нею керівники сільськогосподарських підприємств, апарат виконавчо-розпорядчих органів управління. При такій постановці питання про систему високоефективного управління земельними ресурсами не могло йти і мови [86, 120, 121, 134].

Проекти землевпорядкування сільськогосподарських підприємств були свого роду виправдальним документом безгосподарського використання землі. Вони ніколи не були впроваджені у сільськогосподарське виробництво. Справжня причина гальмування створення ефективного землекористування заключалася в тому, що потрібно було міняти земельні відносини, основою яких є форма власності

на землю. Крім того, слід було б усунути суперечності виключно державної власності на землю і розподілу виробленого продукту, створити ефективну систему управління земельними ресурсами [147, 150, 159, 163, 188].

Переломною віхою в реформуванні аграрного сектору економіки став Земельний кодекс України, прийнятий у 1992 році. Його завданням було регулювання земельних відносин з метою створення умов для раціонального використання і охорони земель, рівноправного розвитку всіх форм власності на землю і господарювання, збереження та відтворення родючості ґрунтів, поліпшення природного середовища, охорона прав громадян, підприємств, установ і організацій на землю. А Земельний кодекс України, прийнятий у 2001 році, розвинув окремі положення попереднього кодексу [1, 53]. Управління земельними ресурсами тепер стає реальною силою, спроможною довести правоту самої ідеї земельної реформи. У даному випадку зі сторони держави реалізуються контрольні-наглядові функції управління, зокрема:

- за створення економічних умов рівноправного розвитку всіх форм власності на землю і форм господарювання;
- економічним стимулюванням раціонального використання і охорони земель та відшкодування втрат, спричинених погіршенням якості земель суб'єктом господарювання;
- за раціональною організацією території та використанням земельних ділянок власниками землі і користувачами відповідно до умов їх надання;
- вилученням або тимчасовою консервацією деградованих, малопродуктивних чи забруднених земель, подальше використання яких може призвести до негативних наслідків;
- за охороною прав громадян, підприємств, установ і організацій на землю;
- надходженням коштів від плати за землю та їх наступним використанням;
- за розв'язанням земельних спорів між суб'єктами господарської діяльності;
- проведенням земельних аукціонів, здійсненням трансакцій із земельними ділянками;
- за створенням земельно-реєстраційних центрів;
- поверненням самовільно зайнятих ділянок у стані, придатному для господарського використання;
- за моніторингом земель, в тому числі земель, розташованих у зонах радіонуклідного забруднення, з метою своєчасного виявлення змін, їх оцінкою, відвернення і ліквідації наслідків негативних процесів;

- виконанням комплексу заходів, передбачених умовами надання земельних ділянок, нормативними документами та затвердженими документами щодо захисту земель від водної і вітрової ерозії, заростання бур'янами, чагарниками та дрібноліссям, селів, підтоплення та інших процесів погіршення стану земель;
- за рекультивацією порушених земель, зніманням, використанням і збереженням родючого шару ґрунту при проведенні робіт, пов'язаних із порушенням земель, а також своєчасним приведенням цих земель у стан, придатний для використання за призначенням;
- збереженням та експлуатацією протиерозійних гідротехнічних споруд і систем, захисних лісонасаджень, встановленням та збереженням межових знаків;
- своєчасним і якісним виконанням комплексу необхідних заходів щодо запобігання псування земель, їхнього забруднення виробничими та іншими відходами і стічними водами, а також при добуванні корисних копалин, виконанні будівельних, геологорозвідувальних, пошукових та інших робіт;
- проектуванням, розміщенням, будівництвом, реконструкцією, введенням в дію, експлуатацією та ліквідацією об'єктів, які негативно впливають на стан земель;
- за наданням достовірних даних про наявність, стан і використання земельних угідь по державному земельному кадастру, а також про наявність земель запасу [86, 95, 102, 115, 156].

Правовою основою чіткої організації управління земельними ресурсами є Конституція і закони України, постанови Верховної Ради України, Укази та розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України і т. ін.

З часів втілення в життя аграрних реформ П. А. Столипіна, наприклад, відомо, що тільки тоді відбувається становлення вільного, справжнього господаря землі, забезпечується посилена мотивація до праці, створення ринку землі та досягнення на цій основі збільшення виробництва сільськогосподарської продукції з одночасним збереженням і відтворенням родючості ґрунту, коли земля перебуває у приватній власності громадян або юридичних осіб [193, 195, 196, 198, 200, 214].

Треба відмітити, що в Земельному кодексі України закріплено нормативно-правові засади передачі землі у приватну власність [1, 53].

Згідно з Декретом Кабінету Міністрів України “Про приватизацію земельних ділянок” від 26.12.1992 року передача земель у приватну

власність здійснюється безкоштовно і лише один раз, про що обов'язково місцевими радами робиться відмітка в паспорті або документі, що його замінює, та запис у Книзі реєстрації громадян, яким безкоштовно передано земельні ділянки на праві приватної власності.

У приватну власність земельні ділянки громадяни України можуть отримати на основі договору купівлі-продажу, дарування, міни, отримання у спадщину та інших цивільно-правових угод. Розглядаючи питання передачі землі у приватну власність іноземним громадянам або особам без громадянства, Земельний кодекс України для цього континенту громадян передбачає надання землі лише на умовах користування.

Відповідно до статті 4 Земельного кодексу не підлягають передачі у приватну власність:

- землі сільськогосподарських науково-дослідних установ і навчальних закладів та їх дослідних господарств, державних сортовипробувальних станцій і сортодільниць, елітнонасінницьких та насінницьких господарств, племінних заводів, племінних конезаводів, господарств з вирощування хмелю, ефіроолійних, лікарських рослин, фруктів і винограду;
- землі водного фонду, за винятком невеликих (до 3 га) ділянок, які входять до складу угідь сільськогосподарських підприємств, селянських (фермерських) господарств;
- землі лісового фонду, за винятком невеликих (до 5 га) ділянок лісів, які входять до складу угідь сільськогосподарських підприємств, селянських (фермерських) господарств;
- землі природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення;
- землі гірничодобувної промисловості, єдиної енергетичної та космічної систем, транспорту, зв'язку, оборони;
- землі загального користування населених пунктів (майдани, вулиці, проїзди, шляхи, сінокоси, парки, міські ліси, сквери, бульвари, кладовища, місця знешкодження та утилізації відходів), а також землі, надані для розміщення будинків органів державної влади [1, 53]

Таким чином, практичне вирішення актуальних питань власності на землю дозволить внести стабілізацію в розвиток землекористування, адаптувати до умов ринкової економіки на зразок розвинутих країн світу.

Землі сільськогосподарського призначення формують продовольчу безпеку країни, дають сировину для промисловості. До системи управління сільськогосподарськими угіддями ставляться дуже високі вимоги. Управляючи землями сільськогосподарського призначення, потрібно

виходити з того, що згідно з чинним земельним законодавством, ці землі передаються у власність та надаються для користування:

- сільськогосподарським підприємством – для організації товарного сільськогосподарського виробництва;
- сільськогосподарським науково-дослідним установам та навчальним закладам, сільським професійно-технічним училищам та загальноосвітнім школам – для дослідних і навчальних цілей, пропаганди передового досвіду, для ведення сільського господарства;
- громадянам – для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, для організації товарного сільськогосподарського виробництва;
- несільськогосподарським підприємствам, установам, організаціям, релігійним організаціям і об'єднанням громадян – для ведення підсобного сільського господарства.

Всі землі сільськогосподарського призначення слід розглядати як суму площ сільськогосподарських угідь, тобто ріллі, багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ та перелогів і несільськогосподарських угідь, тобто господарських шляхів і прогонів, полезахисних лісових смуг та інших захисних насаджень, земель під господарськими будівлями і дворами, земель тимчасової консервації [33, 228, 265, 270].

Подібна концепція використання земель сільськогосподарського призначення відповідає державній політиці, оскільки створення різних форм господарювання на землі має за мету забезпечити розвиток нашої економіки, стабільність і безпеку. Система управління землями сільськогосподарського призначення є складовою земельної політики в умовах здійснення аграрної реформи в Україні.

Разом з тим управління землями може здійснюватись тільки тоді, коли землевпорядними організаціями будуть встановлені межі земельних ділянок в натурі з наступною державною реєстрацією земельної ділянки та отриманням державного акта на право власності або користування землею.

Державна політика управління землями сільськогосподарського призначення в Україні базується на наступних аргументах. Існують права власників і користувачів земельних ділянок, які можуть долучати або відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу і т. ін. Власники та землекористувачі мають право власності на вироблену сільськогосподарську продукцію та право на використання у встановленому порядку корисних копалин, торфу, водних об'єктів на даній земельній ділянці.

Органи управління земельними ресурсами у своїй повсякденній виробничій діяльності повинні усвідомлювати, що чинне законодавство

дозволяє здійснювати відшкодування збитків власникам землі і землекористувачам, заподіяних вилученням, обмеженням їх прав як суб'єктів господарювання, погіршенням якості земель або приведенням їх у непридатність для використання за цільовими призначенням в результаті негативного впливу, спричиненого іншою стороною [3, 4, 16, 18, 19, 20, 42, 49, 53].

У нових організаційно-правових формах господарювання механізм управління землями сільськогосподарського призначення повинен передбачати звільнення від відшкодування витрат сільськогосподарських і лісгосподарських угідь у випадках використання цих земель для будівництва закладів охорони здоров'я, культури, організації природно-заповідного фонду і т. ін. Крім того, власники землі і землекористувачі мають право будувати житлові будинки, виробничі та інші споруди, необхідні для використання земельної ділянки за призначенням згідно з проектами забудови.

Подальша аргументація передбачає обов'язки власників землі і землекористувачів, зміст яких полягає у використанні землі за цільовим її призначенням, у дотриманні вимог законодавства про охорону земель; своєчасній сплаті земельного податку, збереженні добросусідських відносин, а також геодезичних знаків, гідротехнічних споруд; у своєчасній подачі відповідним органам виконавчої влади інформації про стан використання земель і т. ін. Як засвідчує досвід зарубіжних країн, громадянам, які виявили бажання організувати товарне сільськогосподарське виробництво, земля надається за умовами отримання ними відповідної сільськогосподарської освіти або необхідного практичного досвіду роботи у сільськогосподарському виробництві [80, 234, 270].

Враховуючи негативні наслідки в землекористуванні, які залишилися від адміністративно-командної системи управління, необхідно у теперішній час передбачити конкретні дієві заходи з реабілітації деградованих і малопродуктивних земель. В даному випадку економічно вигідною стає консервація земель, яка передбачає припинення господарського використання таких земель шляхом їх залуження і т. ін. В результаті подібних дій агроландшафти, зокрема, і довкілля в цілому стають більш привабливими, послаблюються суперечність у ланцюгу "людина-природне середовище".

В умовах реформування земельних відносин, основою яких є форма власності на землю, можуть мати місце порушення права власності чи користування на землю суб'єктами господарювання. Дані обставини можуть призвести до всезагального невдоволення суспільства, в результаті чого може виникнути блокування процесу ринкових перетворень в аграрному секторі економіки. Відповідні державні структури повинні забезпечити рівні умови захисту прав власності на землю. У випадку

виникнення земельних спорів останні розглядаються органами місцевого самоврядування, спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань земельних ресурсів, а також у судовому порядку [1, 4, 6, 14, 16, 17, 20, 33].

Земельний кодекс України передбачає надання пріоритетного права на приватизацію сільськогосподарських угідь тим, хто їх безпосередньо обробляє. Водночас не позбавляються права на приватизацію землі і всі інші громадяни. Бажаючим громадянам, виходячи із нормативів, встановлених Земельним кодексом, можуть передаватися у власність або користування земельні ділянки для створення фермерських господарств, особистих селянських господарств, садівництва, городництва, дачного і гаражного будівництва. Механізм здійснення цього положення передбачає вилучення у сільськогосподарських підприємств до 7-10 % використовуваних ними земель і включення їх до складу земель державного запасу, власне з яких і будуть виділятися ділянки для вищезгаданих цілей [1, 65, 66, 78, 83].

Управління землями запасу вимагає обґрунтованого їх розміщення на території адміністративно-територіального утворення. Фактично склалася громадська думка, що ці землі представлені переважно малопродуктивними, деградованими угіддями. Вказані думки мають під собою основу, оскільки на початковому етапі проведення земельної реформи землі запасу дійсно відводили на незручних для використання землях, які відрізнялися низькою родючістю. Лише згодом було виявлено вузькі місця формування земель запасу, в результаті чого прийнято рішення про розміщення їх на середніх за родючістю ґрунтах.

Таким чином, проблема управління землями запасу на даний момент часу існує, і тим самим зумовлює необхідність розв'язання завдань щодо підвищення рівня інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, а також збереження і відтворення родючості ґрунту.

Ліквідація державної монополії земельної власності, відновлення приватної власності на землю та інші засоби виробництва зніщували перерозподіл земель за формами власності. На територіях населених пунктів, сільських і селищних рад були створені резервні фонди земель, розмір яких складає 15% площі всіх сільськогосподарських угідь. Треба відмітити, що дана частка визначається після виділення ділянок для земель запасу. Без сумніву, землі резервного фонду займають досить значні площі на територіях відповідних рад. І в результаті ефективного управління даними землями з метою створення умов раціонального їх використання і охорони є задачею державного значення [1, 80, 83, 111, 112, 120, 126, 129, 134].

Резервний фонд призначено для використання в разі передачі у приватну власність або надання у користування земельних ділянок переважно громадянам, зайнятим у соціальній сфері на селі, а також людям, яких приймають у члени сільськогосподарських підприємств або

людям, що переселяються у сільську місцевість для постійного проживання.

Управління землями резервного фонду, перш за все, повинно забезпечувати безплатну передачу їх для ведення фермерського господарства у межах земельної частки; ведення особистого підсобного господарства у межах граничних розмірів і за умов, визначених статтею 56 Земельного кодексу України; ведення колективного чи індивідуального садівництва на підставах та у розмірах, визначених статтею 57 Земельного кодексу України [1, 140, 141, 144, 147, 153, 159, 163, 164].

Членам недержавних сільськогосподарських підприємств з резервного фонду земельні ділянки можуть передаватися у розмірі площі середньої земельної частки (паю).

Окремо, з резервного фонду громадянам, що зайняті у соціальній сфері на селі та іншим людям, які переселяються у сільську місцевість для постійного проживання, земельні ділянки надаються:

- для ведення фермерського господарства за умов, визначення у статті 52 Земельного кодексу України;
- ведення особистого підсобного господарства за умов та у розмірах, визначених статтею 56 Земельного кодексу України;
- для заняття традиційними народними промислами у розмірах, визначених статтею 58 Земельного кодексу України;
- для городництва, сінокосіння і випасання худоби на підставах та у розмірах, визначених статтею 59 Земельного кодексу України [1, 4, 7, 12, 13, 16, 18, 19, 30, 33, 42, 53].

При проведенні перерозподілу земель резервного фонду за рішенням органу місцевого самоврядування створюється комісія, до складу якої входять депутати відповідної ради, на території якої створений цей фонд, представники землевпорядної служби та ін. Висновки і пропозиції комісії, розглянуті і затверджені сесією відповідного органу місцевого самоврядування, є підставою для виконання комплексу вишукувальних і проектних землевпорядних робіт.

Виходячи з наявності земель резервного фонду та кількості бажаючих отримати земельні ділянки, може виникнути потреба у прийнятті рішення щодо граничних розмірів передачі у власність чи користування земельних ділянок та надання пріоритетності для тих чи інших цілей.

Слід обов'язково враховувати, що розмір земельної частки (паю) в кадастрових гектарах новоприйнятих членів господарства не може бути іншим, ніж у членів даного господарства, які набули свого права у процесі паювання земель колективної власності.

У разі, коли площі резервного фонду перевищують поточну потребу у земельних ділянках громадян, нерозподілені площі цього фонду можуть бути передані органами місцевого самоврядування на конкурентних

засадах у користування господарюючим за їх клопотанням [53, 54, 55, 64, 65, 66, 77].

Така концепція управління землями резервного фонду є суттєвим орієнтиром, спрямованим на реалізацію земельної реформи, а також розвиток економічної моделі ринкового господарства у державі.

Окрему специфіку являє собою управління меліорованими землями України. Досягнення стійкого росту сільськогосподарського виробництва забезпечувалося при цьому завдяки регулюванню водно-повітряного режиму використовуваних у підприємствах сільськогосподарських земель. Меліоровані землі України представлені зрошуваними та осушуваними землями, які мають свою виражену географію поширення. Відомо, що у лівобережній частині і на півдні України меліоровані землі представлені переважно зрошуваними землями, а в правобережній частині – осушуваними землями.

Меліорація являє одним з головних напрямів інтенсифікації аграрного виробництва. Вона внесла вагомі зміни в економіку господарств, їх спеціалізацію, склад угідь, структуру посівних площ і т. ін. В результаті підвищилася культура землеробства, зросла урожайність сільськогосподарських культур, створилися соціальні умови в сільській місцевості [111, 121, 125, 126, 147, 159, 160, 167].

Разом з тим, незважаючи на позитивні наслідки меліорації земель у нашому суспільстві існує думка про її згубність для навколишнього середовища. Слід відмітити, що негативні наслідки меліорації земель мають реальність. В Україні є багато переосушених земель, продуктивність яких нижча, ніж була до осушення. При цьому значно понизився рівень ґрунтових вод, наприклад, в колодязях, скважинах. На осушених землях відбуваються дефляційні процеси, яких до осушення не було. Крім того, негативні наслідки заключаються в тому, що відбулося засолення ґрунтів на зрошуваних землях.

Реальні причини негативних наслідків заключаються у наступному: допущені серйозні помилки при проектуванні і будівництві осушувальних систем; має місце неправильна експлуатація меліорованих земель; існує досить поверхове, неглибоке знання законів живої природи; має місце відсутність науково-методичного забезпечення системи управління меліорованими землями. До речі, засолення земель на півдні України, в Луганській та Донецькій областях здебільшого відбулося через передозоване зрошення. Надмірна кількість води, яка не встигала засвоюватися рослинами, шляхом фільтрації проникала до горизонту залягання солей. В результаті, розчинившись у воді сіль піднімалася у верхні шари горизонту. Спричиняючи засолення ґрунту. Разом з тим, забезпечивши норму зрошення на рівні засвоєння рослинами, сольовий пласт залишився б незадіяним у процесах засолення ґрунту.

Треба сказати, що природу губить не меліорація сама по собі, а неправильне проектування і будівництво меліоративних систем, відсутність науково обґрунтованої організації використання меліорованих земель [57, 193, 211].

Практичний досвід господарської діяльності на цих землях свідчить про те, що на вершині піраміди раціонального використання і охорони меліорованих земель повинно стояти управління. Разом з тим, управління даними земельними ресурсами слід починати з розробки проектно-кошторисної документації будівництва меліоративних систем. Для цього залучаються незалежні експерти, які, маючи великий досвід роботи в цій галузі, дають об'єктивну оцінку проекту. У даному випадку треба робити прогнозний аналіз змін, які можуть відбуватися у природному середовищі в результаті меліорації.

Практичний досвід свідчить, що лише організаційними заходами забезпечити ефективне використання меліорованих земель неможливо. Тільки системний підхід зміцнить позиції меліорації, поставить її в ранг першочергових задач підвищення продуктивності земель.

Ефективна система управління меліорованими землями повинна опиратися на знання особливостей цих земель, оскільки вони залучені в економічний обіг штучно. На відміну від богарних земель у меліорованих існують відмінності в ґрунтових процесах, зокрема, темпи мінералізації органічної речовини, фільтраційний режим, засвоюваність рослинами поживних речовин, специфіка процесів ґрунтоутворення і т. ін. [36, 44, 75, 76, 132, 138, 160, 182].

Протягом вегетаційного періоду різні сільськогосподарські культури, навіть сорти, вимагають індивідуальних ґрунтових властивостей, які відповідають тільки їх фізіологічним та екологічним вимогам. Але оптимальні умови для росту рослин у різні фази їх розвитку створюються не тільки за рахунок осушення, але й здійснення цілого комплексу агротехнічних, агро меліоративних та деяких інших заходів. Осушна меліорація є основою для здійснення всіляких її різновидів, наприклад, хімічної, культуртехнічної меліорації і т. ін.

Зараз серед спеціалістів аграрного виробництва існує думка про недоцільність диференційованого комплексу агротехнічних і агро меліоративних заходів на осушених і богарних землях через те, що після проведення осушення відмінності цих земель між собою усуваються [211, 243, 245].

Перезволоженими землі бувають в основному за рахунок великої щільності, малої пористості та аерації, низької водопроникності. Тому навіть після осушення гончарним дренажем на цих землях, як правило, не забезпечується оптимальний водно-повітряний режим для нормального розвитку сільськогосподарських культур.

До речі, на осушених землях урожайність сільськогосподарських культур у багатьох випадках буває значно нижчою, ніж на богарних. За часів соціалізму і адміністративно-командної системи управління урожайність культур на осушених землях свідомо завищувалася.

Таким чином, раціональне використання осушених земель повинно базуватися на всебічному врахуванні їх якості і відмінних властивостей від богарних земель, що дозволить повніше використати потенційні можливості землі як основного засобу виробництва в аграрному секторі економіки України.

З метою підвищення продуктивності меліорованих земель, скорочення строків окупності витрат на осушених орних землях доцільно з урахуванням ґрунтового покриву розміщати більш прибуткові і суспільно необхідні сільськогосподарські культури, які б за своїми біологічними властивостями забезпечували більшу прибавку врожаю культур порівняно з розміщенням їх на богарних землях.

При цьому треба враховувати той факт, що меліоровані землі є частиною загального земельного фонду аграрного формування, тому склад угідь, типи, кількість і розміри сівозмін на меліорованих і богарних землях повинні бути взаємопов'язані [80].

При розробці проектів організації території на меліорованих землях спеціалісти проектних організацій завжди намагалися осушені землі трансформувати в рілля. Але не завжди природні кормові угіддя, які трансформувалися в рілля, в силу ґрунтових, гідрологічних, рельєфних та інших умов забезпечували збільшення виходу продукції, а навпаки, цінні меліоровані землі було перетворено в низькопродуктивні орні землі. Тому здійсненню такої трансформації повинно передувати детальне вивчення кожної ділянки землі. Без нього трансформація втрачає будь-який зміст.

Сучасні теорії ринкової економіки передбачають змішану систему ведення господарства з різним ступенем державного регулювання. Приватна власність не заперечує державної власності, а ринкові закони – державного регулювання господарства. Ринкова система характеризується плюралізмом форм власності, регулювання законів попиту і пропозиції. Вона має свої негативні сторони – певний рівень безробіття: високий рівень лібералізації у суспільстві, який з огляду на український менталітет, був сприйнятий як всюдозволеність; відсутність централізованої системи державного планування, що призвело певною мірою до неефективного управління народногосподарськими процесами в Україні тощо [50, 53, 56, 66, 72, 78, 80, 81, 119, 120].

Разом з тим, ринкова система має й свої істотні переваги: вищий рівень свободи і приватна власність на засоби виробництва стимулюють ініціативу підприємств, творчу діяльність, інноваційний розвиток господарства, впровадження новітніх технологій, а конкуренція – боротьбу

за якість виробленої продукції, пошук ринків збуту, що задовольняє насамперед споживачів.

Проблемою України під час переходу до ринкових методів господарювання є нерозуміння кінцевої моделі, на досягнення якої спрямовані ринкові перетворення. На початку реформ наша держава припустилася досить істотної помилки, зруйнувавши централізовану планову систему господарювання, сподіваючись на формування класичної ринкової економіки за теорією Адама Сміта. У даному разі не було жодної програми або концепції таких перетворень [133, 136, 220, 232].

Відсутність навчання керівництва підприємств і населення основам ринкового господарювання в нових умовах призвело до спаду виробництва й затяжної економічної кризи. Менталітет пересічного українця, змінений радянською системою, не дозволяв населенню ефективно скористатися всіма благами ринкової свободи. І зараз не більше 10-15% селян бажають займатися підприємницькою діяльністю на землі. Дані обставини спричинили неефективність економічних перетворень, особливо у сільському господарстві, бо сільське населення традиційно відзначалося консервативним менталітетом.

В кінці кінців з'ясувалося, що обійтися без державного регулювання ринкової економіки не можна.

Згідно з Основними засадами і напрямками становлення економіки України в кризовий період, схваленими постановою Верховної Ради України від 15 червня 1994 року, було взято курс на формування змішаної системи господарювання, тобто поєднання державного регулювання з приватною ініціативою. Напевне, така модель має бути найефективнішою, бо помилки централізованого державного управління тепер виправлятимуться приватними підприємствами. Приватна ініціатива має стимулювати інноваційний розвиток підприємств нашої держави. Подібна система має бути гнучкішою та ефективнішою [30, 33, 78, 81, 218, 220].

Для переходу на нові методи господарювання у сільській місцевості потрібно було здійснити приватизацію державної власності на засоби сільськогосподарського виробництва, в тому числі на землю, створення необхідних господарських і правових умов становлення і розвитку приватних господарств, зокрема, формування інфраструктури аграрного ринку, а також навчання селян господарюванню в нових умовах.

Існуюча в нашій державі модель ринкових перетворень передбачає реалізацію перших двох напрямів, але третій – практично ігнорується. У сільській місцевості тривалий час зберігалася адміністративно-командна система господарювання, тобто селяни підкорялися головам колгоспів і були практично позбавлені приватної ініціативи. Тільки останнім часом під впливом прикладів ефективного господарювання окремих фермерів та інших приватних господарств свідомість селянина в кінці кінців змінилася,

тобто він дедалі більше починає розуміти, як можна використовувати переваги ринкової економіки [32, 42, 64].

Аграрний сектор економіки України, як самостійної держави, на протязі більш ніж двадцяти років пройшов досить складний шлях свого розвитку. Зокрема, у 1990-1994 роках відбулося проголошення на офіційному рівні курсу на ринкові перетворення, формування багатокладної ринкової економіки, забезпечення приватної власності на засоби виробництва та земельні ділянки. У цей час приймають законодавчі акти, які регулюють порядок зайняття підприємницькою діяльністю. Встановлюють основні засади приватизації майна і землі, закріплюють право приватної власності, вільного ціноутворення. Треба відмітити, що ці нормативні акти консервативне селянство не прийняло, а держава продовжувала застосовувати щодо регулювання сільського господарства переважно неринкові методи адміністративно-командної системи господарювання.

Велике значення для визначення правового режиму земельного паю має Указ Президента України від 10 листопада 1994 року № 666/94 “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”. Згідно з Указом кожному члену КСП, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства видається сертифікат на право приватної власності на земельну частку (пай) із зазначенням у ньому розміру земельної частки (паю) в умовах кадастрових гектарах, а також у вартісному вираженні. Право на земельну частку (пай) може бути об’єктом купівлі-продажу, дарування, обміну, успадкування, застави. У разі виходу із зазначених підприємств, їх члени мають право на отримання земельної ділянки в натурі.

При аналізі правового режиму земельного паю необхідно усвідомлювати, що це не конкретна земельна ділянка, а лише право на отримання земельної ділянки в натурі, яке може бути ніколи й не реалізоване. Сертифікат на земельну частку не посвідчує права власності на конкретну земельну ділянку. Це лише фізичні розміри ділянки, які підтверджують право отримання земельної ділянки у визначених цифрах при виході з підприємства. Документом, що підтверджує право власності на земельну ділянку, є державний акт про право власності на землю.

У 1995-1998 роках зусилля держави були спрямовані на поступовий перехід до ринкових важелів управління сільським господарством і формування інфраструктури аграрного ринку. Аграрна реформа прискорюється, тобто проводиться приватизація та паювання землі і майна, зростає кількість приватних господарських формувань на селі. Держава продовжує вживати не ринкові, а адміністративні заходи щодо забезпечення сільськогосподарських підприємств технікою, пально-мастильними матеріалами, а господарства залишаються збитковими і

щорічно держава змушена їм списувати борг. Центральні державні органи управління поки що не мають єдиної концепції аграрних реформ, тому впроваджують аграрні експерименти, а саме відокремлюють базові господарства для опрацювання ринкових моделей господарювання, вивчають та узагальнюють їх досвід [57, 64, 65, 66, 77, 78, 81, 119, 129].

Указ Президента України від 8 серпня 1995 року № 720/95 “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” встановив, що право на земельну частку (пай) мають члени КСП, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства, в тому числі пенсіонери, які раніше працювали в ньому і залишаються членами зазначеного підприємства. При паюванні вартість і розміри в умовах кадастрових гектарів земельних часток (паїв) всіх членів підприємства є рівними. Розміри земельної частки (паю) обчислюються комісіями, утвореними на підприємствах із числа їх працівників. Рішення щодо затвердження обчислених комісіями розмірів земельної частки (паю) по кожному підприємству приймається районною державною адміністрацією. Видача громадянам сертифікатів на право на земельну частку (пай) єдиного в Україні зразка та їх реєстрація проводяться відповідно районною державною адміністрацією.

У 1998-1999 роках опрацьовуються концепції аграрної реформи. Якщо раніше реформи проводилися без належного концептуального обґрунтування та прорахунку вжитих заходів, що призвело до їх непослідовності та частковості, чого навіть не передбачали ідеологи реформ, то на протязі даного періоду часу на сонові узагальнення попереднього досвіду реформування опрацьовуються концепції аграрної реформи, що має забезпечити її комплексний і виважений характер. Указом Президента України від 29 квітня 1998 року були затверджені основні напрями розвитку агропромислового комплексу України на 1998-2000 роки. Цей документ був однією з перших комплексних концепцій аграрної реформи і розвитку аграрного ринку. Він був покликаний створити ідеологічне підґрунтя аграрних реформ.

У 1999-2000 роках було прийнято і запроваджено положення реформаторського Указу Президента України від 3 грудня 1999 року № 1529/99 “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки”. Радикальність реформ полягала в тому, що протягом короткого періоду КСП були реформовані і на їх основі створені приватні сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, аграрні товариства, сільськогосподарські кооперативи та інші формування, засновані на приватній власності. Сільськогосподарські підприємства були змушені укладати з власниками земельних паїв договори їх оренди і виплачувати селянам орендну плату за користування земельними ділянками, які були обтяжені правом членів господарства на земельний

пай. Останній відтепер став цілком новою економічною категорією, а також новим об'єктом прав. Земельний пай можна було здати в оренду. Укласти інші господарські договори щодо нього. Селяни, на кінець, відчували себе власниками.

Паювання землі у ході проведення аграрної реформи являлося досить складним питанням. У відповідності з Земельним кодексом України, кожний член колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства в разі виходу з нього має право одержати свою частку землі в натурі (на місцевості) в розмірі середньої земельної частки, яка обчислюється шляхом поділу земель підприємств, що підлягають приватизації на кількість осіб, які працюють у сільському господарстві, пенсіонерів, які раніше працювали у сільському господарстві і проживають у селі, а також осіб, зайнятих у соціальній сфері на селі [30, 66, 68, 81, 117, 126, 231, 234, 252].

У 2001-2002 роках для того, щоб закріпити позитивні результати аграрної реформи, вживаються заходи щодо їх моніторингу і подальшого формування інфраструктури аграрного ринку. У прийнятих Верховною Радою України законах передбачається податкове стимулювання сільськогосподарського виробництва, пільгове кредитування та страхування, розвиток лізингу й фондового ринку. Важливим моментом стає запровадження системи сільськогосподарських дорадчих служб. Саме такі служби покликані забезпечити ринкову просвіту селян. У нашій державі створюється приблизно 50 аграрних бірж, 800 обслуговуючих кооперативів, 600 агроторгових домів, дев'ятнадцять тисяч заготівельних пунктів [30, 32, 33].

У 2003-2013 роках відбувається подальший розвиток сільського господарства України. Він, зокрема, пов'язується з прийняттям Комплексної програми розвитку аграрного ринку України на 2003-2004 роки, що затверджена постановою кабінету Міністрів України від 1 березня 2003 року № 271. Вказана програма передбачає формування інфраструктури аграрного ринку; розвиток сільськогосподарських дорадчих служб для забезпечення ринкової просвіти селян; застосування високих інноваційних технологій у сільському господарстві; розвиток аграрної науки, маркетингової діяльності та розв'язання деяких інших проблем аграрного сектору економіки України.

У відповідності до Стратегічних напрямів розвитку сільського господарства України на період до 2020 року, розроблених фахівцями ННЦ ІАЕ [208] удосконалення земельних відносин можливо за рахунок:

1. Забезпечення розвитку сталого землекористування. Науково обґрунтоване співвідношення земельних угідь (рілля, природні кормові угіддя, ліси та полезахисні насадження).

2. Збільшення обсягів внесення поживних речовин у ґрунт для забезпечення запланованого урожаю основних сільськогосподарських культур. Обсяг внесення поживних речовин у 2015 р. збільшити до 3582,3 тис. т, у 2020 р. – до 4857,9 тис. т (проти 1396 у 2011 р.), у тому числі мінеральних добрив у 2015 р. збільшити до 2123,6 тис. т, у 2020 р. – до 2750,3 тис. т (проти 1263 тис. т у 2011 р.).

3. Збільшення обсягів хімічної меліорації ґрунтів для підвищення їх родючості. Хімічну меліорацію ґрунтів збільшити до 875 тис. га у 2015 р., у 2020 р. – до 1200 тис. га (за 78,3 тис. га у 2011 р.).

4. Трансформації земельних відносин в аграрній сфері відповідно до вимог ринкової економіки (включення вартості земель до економічного обороту; включення земельних ділянок у ринковий оборот; екологізацію сільськогосподарського землекористування).

5. Збільшення частки органічних сертифікованих сільськогосподарських угідь у 2015 р. до 5 %, у 2020 р. – до 7 %. Із них ріллі у 2015 р. – до 3 %, у 2020 р. – до 5 %.

Представляють інтерес і Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України, розроблені Державною установою “Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАНУ” [126], в яких зокрема визначені заходи щодо охорони ґрунтів від ерозії, що передбачають упровадження способів економічного стимулювання землекористувачів, здійснюючих охорону ґрунтів від ерозії, та застосування штрафних санкцій за недотримання ґрунтоохоронних вимог. З метою поліпшення стану і продуктивності земель органам виконавчої влади та місцевого самоврядування пропонується забезпечити обов’язкове фінансування робіт з охорони земель, зокрема на виконання державних та регіональних програм у сфері земельних відносин, у тому числі за рахунок коштів, які надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва. Стратегія земельних перетворень в Україні має включати наступні три ключові напрями: інституціоналізація реформованих відносин власності на землю; облік і вартісна оцінка на рентній основі земельно-ресурсного потенціалу в складі національного багатства України і взяття його на державний баланс; організація ефективного управління земельними ресурсами України як національним надбанням (незалежно від форм власності), загальним просторовим базисом вітчизняної економіки і головним засобом виробництва в сільському і лісовому господарстві, матеріальною основою біосфери.

2.2. Управління земельними ресурсами сільгосппризначення в контексті концепцій сталого розвитку

Раціональне землекористування означає максимальне залучення до господарського обігу всіх земель та їх ефективне використання за основним цільовим призначенням, створення найсприятливіших умов для високої продуктивності сільськогосподарських угідь і одержання на одиницю площі максимальної кількості продукції за найменших витрат праці та коштів.

Охорона земельних угідь являє собою сукупність науково обґрунтованих заходів, спрямованих на ліквідацію надмірного вилучення земельних фондів із сільськогосподарського обігу внаслідок промислового, транспортного, міського і сільського будівництва та видобутку корисних копалин, запобігання підтопленню, заболоченню засобом гідротехнічного й меліоративного будівництва, підвищення фізико-хімічних властивостей, знищення в них отруйних хімічних речовин при застосуванні мінеральних добрив та засобів захисту рослин від шкідників і хвороб, запобігання забрудненню ґрунту відходами промислового виробництва, паливом і мастильними матеріалами при виконанні сільськогосподарських робіт, захист від водної та вітрової ерозії, раціональне регулювання ґрунтоутворного процесу в умовах інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та його індустріалізації [56, 65, 72, 77, 78, 86, 112, 125, 254].

Управління земельними ресурсами агровиробників є категорією досить ємкою і включає, зокрема, трансформацію земельного фонду, яка розпочалася з реформування земельних відносин. Земельна реформа в Україні за головну мету має створення умов для раціонального використання й охорони земель шляхом розвитку різних форм власності і господарювання на землі, становлення нових земельних відносин які б відповідали вимогам ринкової економіки та раціонального природокористування.

Раціональне використання і охорона земельних ресурсів включають дві групи питань:

1) охорона, землі від виснаження і підвищення її родючості – економічна група;

2) охорона від забруднення та його попередження – екологічна група.

Раціональне використання й охорона земель – два взаємопов'язаних процеси, спрямованих на підвищення продуктивних сил землі. Вони передбачають:

- оптимізацію розподілу земельного фонду між галузями народного господарства і якомога ефективніше його використання у кожній з них;

- оптимізацію структури окремих видів земельних угідь (ріллі, багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ, лісів, земель під водою тощо) відповідно до природно-економічних зон і районів;

- розробку і впровадження раціональної системи землеробства, яка включає ґрунтозахисний обробіток, удобрення; вапнування кислих та гіпсування засолених і солонцюватих ґрунтів, технологію вирощування сільськогосподарських культур, систему сівозмін тощо;

- осушення заболочених і перезволожених земель та зрошення і обводнення посушливих; запобігання затопленню, підтопленню, заболоченню земель, погіршенню їх фізико-хімічних властивостей;

- широке використання ґрунтових мікроорганізмів для створення високородючих і стійких до ерозії ґрунтів;

- розробку і впровадження науково обґрунтованої системи луківництва;

- розробку і впровадження раціональної системи розселення, забудови сільських та міських населених пунктів, розміщення каналів для перекидання води з багатоводних у маловодні райони, великих водосховищ, шляхів сполучення, ліній електропередач, нафтогазопроводів;

- розробку і впровадження еколого-економічної оцінки земель та використання її для планування розміщення і спеціалізації сільськогосподарського виробництва, визначення обсягу державних закупівель рослинницької і тваринницької продукції, витрат на виробництво і доходності сільськогосподарських підприємств, встановлення правильних, науково обґрунтованих цін [167, 193, 210, 230].

Для України характерна наявність надзвичайно високого рівня освоєності земельного фонду та розораності сільськогосподарських угідь. Структурна незбалансованість земельного фонду погіршує ефективність використання та охорону земель. Сільськогосподарська освоєність земель перевищує екологічно обґрунтовані норми. Розораність сільськогосподарських угідь в Україні на сьогоднішній день складає в середньому 78 %.

Надмірна розораність території призводить до збільшення площі еродованих сільськогосподарських угідь, яких в Україні приблизно 15 млн. га. Щорічно їх площа збільшується в середньому на 80-90 тис. га, внаслідок чого втрачається родючий шар ґрунту. Екологічний стан агроландшафту треба оцінювати за співвідношенням між ріллею, природними кормовими угіддями і лісами. Нормативне співвідношення складає, відповідно, 1,0 : 1,6 : 3,6, а фактичне – 1,0 : 0,2 : 0,3. Таким чином, агроландшафт України вкрай розбалансований [30, 45, 48, 56, 65, 66, 75, 79].

За статистичними даними загальна площа сільськогосподарських угідь України, які зазнають згубного впливу водної та вітрової ерозії,

складає 30,7 %, дефляційно-небезпечні ґрунти займають 19,1 % від загальної їх площі.

Земля – найважливіша складова природних ресурсів; основа рослинного і тваринного світу; вмістилище природних багатств; операційний базис промисловості, населених пунктів і доріг; головний засіб виробництва в сільському господарстві. Тому раціональне землекористування є обов'язковою складовою комплексної системи експлуатації та охорони природних ресурсів [41, 48, 51, 55].

Для сільського господарства найбільше значення має частина землі під назвою ґрунт – особливе природне утворення, якому властиві риси живої та неживої природи, що сформувались внаслідок тривалого перетворення поверхневих шарів літосфери під спільним взаємозумовленим впливом гідросфери, атмосфери, живих і мертвих організмів.

Використання землі супроводжується перетворенням і зміною основних її природних первісних властивостей, виникненням нових. У сільському господарстві ефективним є перетворення земельних угідь у рілля. Розорювання площ, раніше покритих трав'яною рослинністю, зрошення в засушливих та осушення боліт у зволжених регіонах, збільшення внаслідок цього площі ріллі сприяє ефективному зростанню виробництва сільськогосподарської продукції і супроводжується глибоким перетворенням навколишнього середовища. Нерідко ці перетворення стають небажаними, виходячи за межі початкових наслідків [66, 71, 72, 77, 108, 117, 121, 125, 157, 160].

Розширення масштабів видобування корисних копалин, розвиток промисловості, міського, сільського, гідротехнічного і транспортного будівництва вимагають постійного вилучення земель з сільськогосподарського обігу. У перші повоєнні роки з сільськогосподарського обігу щорічно вилучалося по 25-50 тис. га родючих земель, зараз – по 12-14 тис. га.

Для компенсації угідь, вилучених з сільськогосподарського обігу, було розорано схилів та прируслові землі, а існуючі орні сильно перенасичено ґрунтовиснажливими культурами, що призвело до інтенсивного розвитку ерозійних процесів та інтенсивної деградації ґрунтів [30, 36, 41, 45, 56, 60, 65, 66, 72, 76, 108, 121, 132].

У нашій країні з часом погіршується екологічний стан сільськогосподарських земель. Зокрема, 10,4 млн. га або 26,3 % сільськогосподарських угідь – це кислі ґрунти. Засолені та солонцюваті ґрунти складають 4,7 млн. га або 14,3 %. Перезволожені і заболочені ґрунти охоплюють площу 3,9 млн. га або 10 %, кам'яністі ґрунти – 5,4 млн. га або 1,4 % [30, 65, 66, 72, 179].

Спираючись на інформаційні дані агрохімічної паспортизації ріллі, проведеної у 2002-2007 рр., площа кислих ґрунтів в Україні складала

близько 3,7 млн. га. В зоні Лісостепу зосереджено 1,8 млн. га кислих ґрунтів або 25,0 %, зокрема, у Київській області – 29 %, Чернівецькій – 18 %, Тернопільській області – 12 % і т. ін. (рис. 2.1).

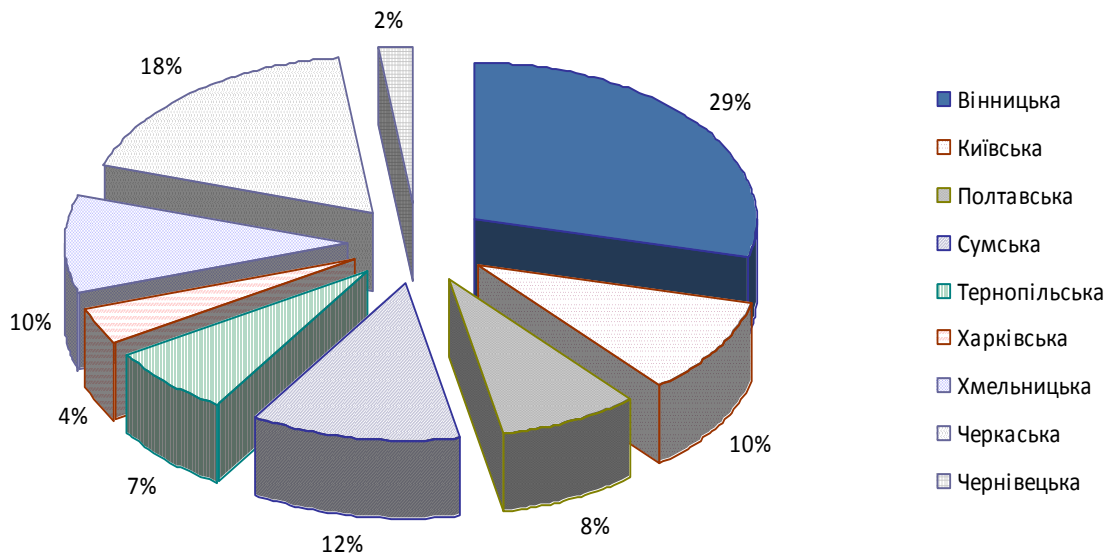

Рис. 2.1. Питомо-вагове співвідношення кислих ґрунтів між областями зони Лісостепу України, %

* джерело [171, 172]

На сьогоднішній день загрозі засолення ґрунту піддається приблизно 33 % сільськогосподарських угідь на планеті, а в країнах Європи – 3,8 млн. га земель є потенційними щодо засолення.

Серед антропогенних причин підкислення ґрунтів основними чинниками є застосування фізіологічно- і хімічно-кислих добрив, а також підкислені дощові опади, особливо на території Донбасу.

В найкращі для України часи, зокрема, до 1991 р. в середньому щорічно вапнували майже 1,5 млн. га кислих ґрунтів. У розрахунку на 1 га вносились біля 5 т кальцієвмісних матеріалів, переважно вапна. За період 2002-2012 рр. обсяг вапнування в Україні скоротилися в 40 разів, і як наслідок, втрати урожаю сільськогосподарських культур на таких землях дорівнюють від 25 до 40 %.

Внаслідок глобального потепління на планеті змінюється розподіл випадання опадів і багато регіонів вже сьогодні страждають через посуху. За останнє десятиріччя, наприклад, в південно-східній частині України, тобто Луганській та Донецькій областях досить суттєво підвищилась сума весняно-літніх температур, літо стало надзвичайно спекотним. А це негативно відобразилось на формуванні врожаїв сільськогосподарських культур. Зона ризикованого землеробства стала ще більш ризикованішою при одночасно значному дефіциті опадів і вологи у ґрунті. В той же самий час у багатьох інших регіонах планети спостерігається надзвичайно

надмірне випадання зливових дощів, що призводить до катастрофічних затоплень і водної ерозії сільськогосподарських угідь.

У сфері оптимізації земельного фонду України важливим завданням повинні стати заходи щодо вилучення з інтенсивного обробітку деградованих і малопродуктивних земель, до яких відносяться сільськогосподарські угіддя. Ґрунти даних угідь характеризуються негативними природними властивостями, низькою родючістю, а їх господарське використання за призначенням є економічно неефективним.

Розвиток водної та вітрової ерозії ґрунтів спричиняє їх інтенсивну деградацію та певне виснаження. Щороку змиваються водою і видуваються вітром 600 млн. т ґрунту, в тому числі 45 млн. т гумусу (або втричі більше, ніж створюється за допомогою органічних добрив, які вносяться в ґрунт господарствами України).

Усі чорноземи, які в 30-х роках належали до середньо-гумусних, у 80-х трансформувались в малогумусні, а їх гумусомісткість знизилась з 6-9 до 3-5 %.

І якщо така тенденція до зменшення гумусу в ґрунтах зберігатиметься і надалі, то в недалекому майбутньому Україна може опинитися на порозі гумусового голоду – великої екологічної катастрофи, і тоді вже ніякі агротехнічні, меліоративні, природоохоронні та організаційно-господарські заходи не зможуть відновити агротехнічного потенціалу землі.

Через це проблему відтворення гумусу в ґрунтах і підвищення їх родючості слід розглядати як найважливішу в народному господарстві України. Інакше наша країна не зможе розраховувати на стабільне нарощування виробництва сільськогосподарської продукції та забезпечення свого населення продуктами харчування.

Останнім часом щорічний обсяг видобутку мінеральної сировини досяг 1 млрд. т, а гірської маси (у вигляді різних супутніх відходів) – близько 3 млрд. т, тобто на кожен тону мінеральної сировини, що видобувається, припадає три тонни породи. На поверхні землі нагромадилося більш як 12 млрд. т відходів, під якими зайнято майже 52 тис. га родючих земель. При сучасних обсягах видобутку корисних копалин вже через 15-20 років поверхневі нагромадження становитимуть 20-25 млрд. т, до яких треба буде віднести ще 15-20 тис. га родючих земель [71, 121, 125, 147, 157, 210, 211, 212, 246]. Теж саме стосується і звалищ твердих побутових і промислових відходів.

Світовий досвід демонструє, що підвищення ефективності аграрного виробництва можливе за умов інтенсивного використання ґрунтів, що характеризуються високим рівнем родючості і зниження вкладень у малопродуктивні землі. Треба підкреслити, що значну частину сильноеродованих і деградованих земель, які підлягають поліпшенню, необхідно трансформувати у природні кормові угіддя. Рахуємо, що на

перспективу слід збільшити площу природних кормових угідь агровиробників до 9 млн. га, що створить сприятливі умови для виробництва якісної продукції тваринництва, необхідної для збільшення споживання населенням нашої країни м'ясо-молочних продуктів до науково обґрунтованих норм.

На територіях поширення вітрової ерозії ґрунтів, особливо в підприємствах Луганської і Донецької областей, слід провести додаткове залісення, насадження полезахисних лісових смуг, що посилить їх екологічну стійкість, дозволить збільшити частку лісів у загальному фонді до нормативу, прийнятому в країнах Європейського Союзу, – 30 %, замість занадто низької лісистості у нашій державі 17,5 % [30, 65, 66, 71, 86, 125, 134, 210, 216, 220].

Склад сільськогосподарських угідь значною мірою залежить від природних умов зони, в якій ведеться аграрне виробництво. Як відомо, на території України виділяють три основні зони: Полісся, Лісостеп, Степ. До поліської зони входять: Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Чернігівська області; лісостепової – Вінницька, Київська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька; степової – Луганська, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Республіка Крим, Миколаївська, Одеська і Херсонська. Іноді, коли виникає необхідність підкреслити специфіку природно-економічних та екологічних умов сільського господарства, із складу поліської зони виділяють підзону Карпат, до якої включають Закарпатську, Івано-Франківську і Львівську області [30, 35, 42, 125, 150].

Між природно-економічними зонами існують досить суттєві відмінності в структурі сільськогосподарських угідь. Якщо на Поліссі рілля в їх складі становить лише 70 %, то в Лісостепу – 86 %, в Степу – 83 %. У поліській зоні найменша розораність земель, оскільки тут найбільша питома вага природних кормових угідь – майже 30 %, порівняно з 12 % – в Лісостепу і 13 % – в Степу. Питома вага багаторічних насаджень у всіх зонах незначна (дещо вища в Закарпатській області), проте в Степу вона в 1,8, а в Лісостепу в 1,2 рази більша, ніж на Поліссі. Нині в Степу розміщено понад 2/5 всієї площі багаторічних насаджень, у тому числі 1/3 садів і 9/10 виноградників.

В Україні з усієї площі високородючих ґрунтів понад 60 % становлять різні чорноземи [159, 163, 194, 204]. Інтенсивне використання землі, особливо в індустріальних і урбанізованих регіонах супроводжується перетворенням і зміною основних її природних первісних властивостей і виникненням нових трансформаційних внутрішніх зв'язків і процесів. Щорічно з поверхні Землі зникає близько 2 млн. м³ орного шару. Спостереження показали, що зменшення товщини цього шару на 10 см знижує урожай на 20 %. В екологічній науці навіть

з'явився спеціальний термін – дезертифікація, що означає “проблеми перетворення земель в пустелі” [41, 65, 77, 129, 134, 157, 179].

За економічними і ґрунтово-кліматичними умовами територію Степу поділяють на північну, центральну та південну частини. У північній та центральній частині цієї зони набувають великого розвитку ерозійні процеси. Найпоширенішими тут є чорноземи звичайні, що характеризуються гарною структурою і задовільними фізико-хімічними властивостями. Для південного Степу характерними є чорноземи, які поступово переходять у темно-каштанові і каштанові ґрунти. Останні мають мало гумусу і безструктурні, що веде до розвитку вітрової ерозії.

Внаслідок недостатньої кількості атмосферних опадів та підвищеного температурного режиму, зокрема, на території Луганської та Донецької областей мають місце такі негативні для сільськогосподарського виробництва явища, як атмосферні та ґрунтові посухи. Вони несприятливо впливають на розвиток сільськогосподарських культур, знижують виробничо-економічні показники діяльності аграрних підприємств даного регіону України.

У зв'язку з дедалі більшим відходом від орієнтації використання ріллі на виробництво кормів більш значна площа відводиться на зернові та технічні культури. Так, якщо до 1991 року близько 60-66 % зерна у чистому вигляді або після переробки в перерахунку на посівну площу йшло на корм, а з природними угіддями – більш як 80 % загальної площі сільськогосподарських угідь, то зараз дана пропорція зворотна (80 : 20). Однак така величезна кормова площа не завжди раціонально використовується. Спостерігається зниження продуктивності ріллі, що пояснюється в першу чергу монокультурою та парцеляцією земельних угідь, технологічною відсталістю виробництва [192, 202, 210, 211, 255].

Активне господарське використання земель є одним з головних чинників, що призводить до виникнення ерозійних процесів. Залучення для сільськогосподарських цілей цілих земель, знищення масивів лісової та трав'яної рослинності, використання схилів земель, особливо у Луганській та Донецькій областях, спричиняють дуже інтенсивний розвиток ерозії. Найбільшої шкоди землям завдається за рахунок використання у землеробстві схилів крутістю понад 7° без застосування відповідних протиерозійних заходів. Інтенсивність видування і змиву ґрунту збільшується у випадках, коли його обробіток здійснюють вздовж або під кутом до напрямку схилу. Проведення будь-яких агротехнічних заходів поперек схилу зменшує змив ґрунту і сприяє його акумуляції. А використання важкої ґрунтообробної техніки призводить до ущільнення ґрунту, зниження його водопроникності і протиерозійної стійкості.

Інтенсивне забруднення природного середовища значною мірою є наслідком нераціонального сільськогосподарського виробництва. Щороку з мінеральними добривами на сільськогосподарські угіддя надходить

193 тис. т фтору, 1,6 тис. т цинку, 620 тис. т міді та 622 т калію. У 90-ті роки залишкова кількість пестицидів у продуктах харчування, рослинах і тваринах зросла (порівняно з 60-ми роками) більш ніж у 9 разів. Отруйні речовини, які знаходяться у мінеральних добривах, хімічних меліорантах й отрутохімікатах, проникають в організми людей, викликаючи їх захворювання. Особливого значення набуває застосування системних фунгіцидів (нині рекомендовано до виробництва близько 300 препаратів), стійких проти змивання з рослин. Неправильне їх застосування може завдати великої шкоди посівам, навколишньому середовищу, здоров'ю людей, свійським тваринам і птиці. А в багатьох інструкціях норми витрат препарату зазначені в широких межах, наприклад, 1-2 кг на 1 га [36, 48, 65, 72, 121, 255]. При цьому треба врахувати, що гербіциди в неоднакових метеоумовах діють по-різному. Різноманітність умов у кожній агропромисловій групі ґрунтів потребує особливого підходу до раціонального використання добрив. Так, на півночі Полісся ґрунти мають кислу реакцію і потребують періодичного вапнування, без чого неможливо досягти ефективного використання добрив.

При одержанні 45 ц зернових одиниць основної продукції в господарствах із зернобуряковими сівоzmінами лісостепової зони відчужується в середньому з кожного га (кг): вуглецю – 3420, водню – 3192, кисню – 532, азоту – 127, фосфору – 41, калію – 82, магнію – 18, кальцію – 35, сірки – 10. Для забезпечення речовинно-енергетичної замкненості треба вносити на гектар ріллі як мінімум: гною – 8 т, азоту і фосфору – по 20 кг, калію – 30 кг; на сірих лісових ґрунтах: гною – 4 т, азоту – 40, фосфору – 30, калію – 50 і магнію – 8. Однак більшість господарств цього мінімуму не дотримуються. Звідси негативні зміни в біотипах, а надалі – і в агроecosистемах. Створення речовинно-енергетичної замкнутості в агроecosистемах – це одна з умов не тільки високої, а, й стійкої продуктивності. Ефективність створення бездефіцитного балансу гумусу та інших поживних елементів підвищує стійку продуктивність сівоzmін на 3-5 %. Внесення підвищених доз добрив не завжди позитивно впливає на якість сільськогосподарської продукції. Особливо небезпечне застосування високих доз азотних добрив під кормові культури, оскільки, нагромадження в кормах амінів утворює в організмі тварин токсичні сполуки, внаслідок чого збільшується кількість безплідних корів і захворювань. Небажані наслідки у тварин спричиняють також зміни співвідношення в кормах між кальцієм і калієм [112, 130, 132, 138, 167, 246, 247].

Великої шкоди зазнають земельні ресурси внаслідок забруднення ґрунтів викидами тяжкої, вугледобувної, хімічної, металургійної промисловості, що сконцентровані на території Донбасу, тобто Луганської та Донецької областей. Особливо складна екологічна ситуація сформувалася поблизу таких промислових центрів як Северодонецьк,

Лисичанськ, Рубіжне, Макіївка, Горлівка, Краматорськ та Констянтинівка. Представляють небезпеку для аграрного сектору Донбасу такі явища, як випадіння кислотних дощів, важких металів, розповсюдження отруйних газів та широке використання засобів хімізації у сільському господарстві.

Пропорція внесення мінеральних добрив у ґрунт визначається структурою їх виробництва. Однак поєднання доз добрив, які нині вносять у ґрунт, не оптимальне, особливо за фосфорним компонентом, а вміст цього елемента в ґрунтах сільськогосподарських угідь нашої країни низький. Незбалансованість добрив не дає змоги повністю використати їх потенціал щодо підтримання родючості ґрунтів. Значна частина азотних добрив не “працює” – проявляє свій вплив закон “мінімуму”, згідно з яким урожайність визначається хімічним елементом, кількість якого у ґрунті найменша. Дедалі більшого значення набуває боротьба з бур’янами, шкідниками і хворобами сільськогосподарських культур. За даними FAO, потенціальні втрати з цих причин становлять 35 % світового врожаю на 73 млрд. дол. У зв’язку з цим відбувається швидке зростання виробництва хімічних засобів захисту рослин. У світі в середньому на 1 га їх вносять 300 г [36, 44, 65, 75, 79, 132, 138, 142, 160, 180, 182, 210].

Отже, економічна вигода від застосування продукції хімічної промисловості не вичерпує усіх аргументів на користь нарощування темпів постачання сучасних продуктів хімії сільському господарству. Є низка важливих факторів, які визначають межі поширення і застосування хімікатів. Застосування великих доз добрив може погіршити якість продукції, ґрунтових вод, що зумовлює забруднення близьких річок і водойм. Використання мінеральних добрив дало змогу певною мірою підвищити врожайність культур, однак подальше збільшення їх доз уже не сприяло її зростанню, що пов’язано із зменшенням запасів гумусу в ґрунті. Зростання врожайності неможливе без удосконалення технології внесення добрив. Безконтрольне їх застосування призводить до забруднення навколишнього середовища, що загрожує здоров’ю людини. Особливо небезпечне неправильне або надмірне використання пестицидів. Причому деяка їх частина трансформується, тобто виникають нові токсичні речовини (вторинна токсикація). Дати оцінку всіх наслідків впливу пестицидів неможливо через недосконалість методів дослідження [36, 75, 79, 132, 138, 179, 211, 216].

Забруднюючі навколишнє середовище хімічні елементи проникають в організми рослин, а також тварин і погіршують поживні та смакові якості всіх продуктів харчування і кормових раціонів для тваринництва. Хімічні аналізи сільськогосподарських угідь, розташованих поруч з важливими промисловими центрами Луганської та Донецької областей, показали, що вміст у ґрунті свинцю, міді, калію, хлору, нікелю, сірки, цинку, марганцю та інших промислових токсикантів у кілька разів перевищують природний фон. Пилогазові викиди одного великого промислового підприємства

призводять до недобору врожаю сільськогосподарських культур. Підвищення концентрації в повітрі сірчистого ангідриду на 1 мг/м^3 знижує врожайність культур і поживну цінність сільськогосподарської продукції, наприклад, зменшує вміст білка в зерні. Забруднення, які надходять у навколишнє середовище з теплових електростанцій, негативно впливають на розвиток рослин, особливо овочів і картоплі, внаслідок чого їх урожайність знижується в середньому на 30,5 %.

Усі без винятку пестициди при ретельному вивченні виявляли або мутагенну, або інші негативні дії на живу природу і людину. Навіть разові контакти людини з такими пестицидами, як діелдрін, паратіон, призводять до зміни біотоків головного мозку (енцефалограми). А вплив сучасних органофосфатних пестицидів, які швидко розкладаються, загрожує розвитком депресій, роздратування, розладом пам'яті, іншими нейропсихологічними порушеннями. Близько 90 % усіх фунгіцидів, 60 % гербіцидів і 30 % інсектицидів є канцерогенними.

Учені ще десятиріччя тому попереджали про неминучість зараження пестицидами ґрунтових і підземних вод. Їх тривозі тоді не надали значення, а нині в різних штатах США близько третини артезіанських свердловин закрито для питного водозабезпечення через забруднення пестицидами. У нашій країні вміст пестицидів в артезіанських водах не контролюється [36, 48, 75, 132, 138, 160, 167, 193, 211, 243, 255].

Підраховано, що 98 % інсектицидів (проти комах) і фунгіцидів (проти грибкових захворювань), 60-95 % гербіцидів (проти бур'янів) не досягають об'єктів пригнічення, а потрапляють у воду і в повітря. Крім того, застосовують ще й зооциди (проти гризунів), які створюють у ґрунті мертве середовище.

Застосування пестицидів призводить до пригнічення біологічної активності ґрунтів і перешкоджає природному відновленню родючості, викликає втрату харчової цінності та смакових якостей сільськогосподарської продукції, збільшує втрати і скорочує термін збереження продукції, знижує урожайність багатьох культур внаслідок загибелі комах-опилювачів [36, 48, 75, 132, 138, 147, 160, 167, 193, 211, 243, 255].

Очевидними є негативні наслідки застосування пестицидів для здоров'я людини, причому спостерігається тенденція до їх зростання, водночас у об'єктів, які пригнічуються пестицидами, спостерігається певна пристосованість до них. Сьогодні близько 500 видів комах вже стійкі до інсектицидів. Пристосованість до пестицидів виникає протягом 10-30 поколінь, підтверджуючи справедливість теорії еволюції Ч. Дарвіна: в процесі мікроеволюції виробляється нова властивість. Помічено, наприклад, що в колорадського жука виробляється імунітет до отрутохімікатів. Знаючи це, господарства в 10 разів перевищують концентрацію розчину, що згубно позначається на багатьох інших

організмах. Недостатньо обґрунтованим є твердження, що застосування пестицидів дає змогу зберегти майже третину врожаю. Практика свідчить, що повного збереження врожаю не можна добитись препаратами. Так, у США незважаючи на десятикратне зростання використання пестицидів, за чотири останніх десятиріччя загальні втрати сільськогосподарської продукції від різних шкідників, бур'янів і хвороб не знизились, а навпаки, зросли з 31 до 37 % [156, 262, 265].

Інтенсивна хімізація сільського господарства України є одним з факторів забруднення земельних ресурсів, зокрема і навколишнього природного середовища взагалі. Останнім часом для боротьби з бур'янами, шкідниками сільськогосподарських культур та їх хворобами використовують незначну кількість гербіцидів, інсектицидів і фунгіцидів. Не всі препарати розкладаються протягом вегетаційного періоду і залишаються в зібраному врожаї. В ґрунті вони утворюють важкорозчинні сполуки, які вимиваються водою і потрапляють в водойми, забруднюючи їх [80, 156, 234].

З метою вдосконалення аграрного природокористування і, зокрема, зниження негативного впливу хімізації землеробства на земельні ресурси, а також на екологічну безпечність продукції рослинництва і тваринництва, необхідно визначити і суворо дотримуватися гранично допустимих норм нагромадження нітратів і нітритів у ґрунті, отже, і оптимальних для кожної культури, кожного типу ґрунту і виду агроecosистеми норм азотних добрив. Необхідно виробляти такі види і форми азотних, фосфорних і калійних добрив та пестицидів, які б не спричиняли екологічно негативних наслідків. Разом з тим, слід докорінно поліпшити техніку і технологію застосування хімічних речовин у сільському господарстві.

Екологічна ситуація, пов'язана із забрудненням території України значно ускладнилося після аварії на Чорнобильській АЕС. Радіонуклідами забруднено поза 4,5 млн. га земель у 74 регіонах 11-ти областей України, у тому числі 3,1 млн. га орних земель. Із практичного використання вилучено 119 тис. га сільськогосподарських угідь, зокрема, 65 тис. га ріллі.

Дослідження ґрунтів на їх радіоактивне забруднення показало, що в 12-ти областях України радіоактивним цезієм забруднено 8,5 млн. га сільськогосподарських угідь, що негативно позначається на якості сільськогосподарської продукції. Разом з тим, має місце і велике стронцієве забруднення.

Площа сільськогосподарських угідь, забруднених радіоактивним стронцієм, становить 8,5 млн. га і охоплює 12 областей України, саме тих областей, де було здійснено великомасштабні роботи з осушення заболочених і перезволожених земель.

Таким чином, ефективність величезних капіталовкладень, які були спрямовані на корінне поліпшення заболочених і перезволожених земель перекреслені великими збитками від катастрофи на Чорнобильській АЕС.

Потрібен тривалий час і великі витрати на дезактивацію і реабілітацію території. Враховуючи значний рівень її забруднення, на вказаній території запроваджені спеціальні системи землеробства з урахуванням заходів щодо дезактивації забруднення ґрунтів [156].

Одним з основних показників раціонального землекористування в зоні Степу, засушливих районах Лісостепу і в багатьох підприємствах Полісся є ступінь застосування меліорації [30, 65, 134, 159, 160, 167, 182, 194].

Велике значення для економного землекористування має осушувальна меліорація. Однак в окремих районах після осушення земель з'явилися ознаки деградації, розвитку ерозійних процесів. Значне скорочення площ боліт, які є континентальними охоронниками вологи, призводить до зміни гідрологічного режиму місцевості, зменшення водності рік і водойм. Внаслідок цього зони достатнього зволоження можуть стати засушливими [162, 230, 255].

Не в кращу сторону змінюється структура посівів та агротехнічних заходів у сільськогосподарських підприємствах. Цінні зрошувані землі використовуються не повністю та в більшості випадків під монокультури, порушуються науково обґрунтовані сівозміни, не вносяться необхідні дози органічних добрив і продуктивність земель значно знижується. Однією з основних причин урожайності та валового збору сільськогосподарських культур на зрошуваних землях поряд з фінансово-економічними проблемами є незадовільний стан меліоративних систем.

Сьогоднішня практика свідчить, що в зрошуваному землеробстві водні ресурси сільськогосподарськими підприємствами використовуються вкрай не раціонально. Наприклад, частина території у зоні зрошуваного землеробства та за її межами зазнала тимчасового підтоплення, що призвело до замулення русел річок. Негативами є будівництво каскадів водосховищ на Дніпрі, наявність невпорядкованих поливів, зрошення великих масивів земель з відставанням будівництва дренажу [30, 36, 65, 134, 147, 160, 167, 182, 194, 255].

Осушення негативно впливає на навколишнє середовище і в багатьох інших випадках: істотно змінюється гідрологічний режим, значно знижується рівень ґрунтових вод на прилеглих до них територіях, внаслідок цього знижується родючість ґрунтів, а окремі ділянки з ґрунтами легкого механічного складу перетворюються на піски. В окремі роки порушення гідрологічного режиму, зумовлене проведенням у великих масштабах підприємствами осушувально-меліоративних робіт, супроводжується тимчасовим затопленням великих територій, посилюється розвиток водної ерозії у весняний період, змивається верхній родючий шар ґрунту, відбувається замулення малих річок, а також їх пересихання у літній період. Осушення торфоболотних ґрунтів змінює торфоутворювальний процес, припиняється нагромадження органічної

речовини, яка мінералізується, родючість знижується. Розкорчовування чагарників і дрібнолісся на перезволожених мінеральних піщаних ґрунтах при їх осушенні і освоєнні у багатьох випадках знижує верхній неглибокий родючий шар, відновлення якого дуже складне і вимагає тривалого часу. Поряд з природними і технічними факторами, які обмежують темпи зрошувальних і осушувальних робіт, істотну роль відіграють інвестиційні фактори. Висока капіталомісткість іригаційних споруд вимагає великих витрат. Уже тепер за капітальними вкладеннями вони посідають перше місце серед інших інвестиційних факторів у аграрному секторі розвинутих країн світу. Витрати на меліорацію становлять майже, чверть вкладень у сільське господарство [30, 48, 65, 66, 72, 134, 159, 160, 167, 182, 194, 230, 255].

Справа не тільки в тому, що продукція, вирощувана на зрошуваних землях, дорога, а в тому, що з часом сільгоспідприємства її одержують дедалі менше. Землі при нинішньому стані зрошення поливною технікою, важкими сільськогосподарськими машинами, з незжитою безгосподарністю втрачають свою родючість. Разом з тим не можна заперечувати значення меліорації взагалі, але повинна бути встановлена суворя відповідальність за прорахунки при її проведенні [30, 65, 72, 134, 159, 160, 167, 182, 230, 255].

В кінці 80-х та на початку 90-х років ХХ століття меліоровані землі України, займаючи 13,5 % площі сільськогосподарських угідь, забезпечували виробництво кормів для тваринництва майже на 30 %, овочів – на 60, льоноволокна – на 36, рису – на 100 %. Багаторічні дані свідчать, що врожайність на поливних землях удвічі, а то й більше перевищує врожайність на богарних землях [30, 156].

Ефективне ведення сільськогосподарського виробництва неможливе без застосування зрошення, особливо в південних і південно-східних регіонах України з посушливим кліматом і недостатньою кількістю опадів. Це є регіони ризикового землеробства, де без зрошення вирощувати високі врожаї вкрай важко. Проте в останні роки спостерігається низька ефективність меліоративних заходів, значне зменшення площі зрошуваних земель, деградація ґрунтів, погіршення їх екологічного стану.

Затяжна у часі економічна криза негативно відбилася саме на гідромеліорації земель, а гострий дефіцит бюджетних коштів, у тому числі й централізованих інвестицій. Зумовив майже повну розбалансованість розвитку водогосподарського і меліоративного комплексу і зробив неможливим нормальне функціонування гідромеліоративних систем України.

За останні роки в результаті значного погіршення ресурсного забезпечення погіршився стан внутрішньогосподарської меліоративної мережі, знизилась ефективність використання зрошуваних земель, а їх роль у продовольчому забезпеченні держави значно зменшилась.

За даними меліоративного кадастру України гарний еколого-меліоративний стан мають лише 17,5 % зрошуваних земель, 65-70 – задовільний, а 15-20 % – незадовільний стан. Сучасне становище меліоративних земель продовжує залишатися досить складним, оскільки агротехнічні та гідромеліоративні заходи здійснюються на дуже обмеженій території. Із загальної наявності зрошуваних земель більше половини потребують проведення капітальних робіт щодо реконструкцій, підвищення їх технічного рівня та ряду інших заходів [30, 32, 65, 111].

Дослідження показали, що кислі гази (сірчаний і сірчистий ангідрид, окисли азоту, хлору та ін.), які викидаються промисловими підприємствами, зріджують трав'яну рослинність на 60 % і більше, а на схилах сприяють посиленню ерозійних процесів. Рослини, що залишились, поглинають токсичні речовини, внаслідок чого виникає інтоксикація їх важкими металами, зумовлена переважно підкисленням ґрунтів. Забруднення ґрунту і кормів поблизу рудників і свинцевоплавильних заводів призводить до інтоксикації свинцем свійських тварин і людей. Погіршення якості продукції супроводжується не тільки акумуляцією в ній токсичних сполук, а й порушенням співвідношення між поживними компонентами: нагромадження нітратів, нітритів та інших отруйних для організму форм азоту. Однак нагромадження важких металів більш небезпечне, оскільки вміст їх у продукції, вирощеної на забруднених ґрунтах, частіше перебуває на рівні допустимих концентрацій або навіть перевищує їх, ніж вміст мінеральних форм азоту. Перевищення встановленої граничної концентрації токсичних металів негативно позначається на біологічних процесах в організмі людини і тварин. Слід зазначити, що верхня межа у ґрунтах перебуває на рівні дуже слабого забруднення цими металами, а на околицях великих міст, звідки переважно постачається продукція, забрудненість ґрунтів буває набагато вищою [34, 42].

На підставі узагальнення показників про вміст металів у забруднених ґрунтах, акумуляцію їх у рослинах і харчових продуктах та зниження врожайності сільськогосподарських культур розроблено класифікацію ґрунтів за ступенем забруднення металами. При цьому умовно прийнято, що нагромадження металів у рослинній продукції до токсичного рівня зумовлює сильне забруднення ґрунтів. Показником поділу ґрунтів (градації) за ступенем забруднення прийнято кратність підвищення середнього вмісту металів у ґрунтах, виражену у вигляді коефіцієнта нагромадження (КН) металів. Незабруднені ґрунти характеризуються величинами 1-2 КН [60, 65, 81, 116, 125, 135, 160, 167].

За ступенем забруднення виділено такі групи ґрунтів: слабо (до 10 КН), середньо (10-30 КН), сильно (30-60 КН) і дуже сильно (понад 60 КН) забруднені. Керуючись гігієнічним принципом оцінки забруднення ґрунтів, можна прийняти, що ГДК важких металів у ґрунтах перебуває в

межах градації сильного ступеня забруднення ґрунтів [156]. У забрудненому ґрунті порушуються ґрунтові процеси, які відбуваються з участю важких металів та інших розсіяних елементів, насамперед – гумусоутворення. Елементи живлення рослин (нітрат- і фосфат-іони) при підвищеній кількості мікроелементів слабше закріплюються гумусовими речовинами і легко вимиваються з ґрунту. Так, при високому вмісті миш'яку у ґрунтах спостерігається винос нітратного азоту без зміни біологічної активності ґрунтів [60, 65, 81, 116, 125, 135, 160, 167, 210, 230, 255].

З погіршенням умов внаслідок забруднення повітря й атмосферних опадів активізуються процеси ерозії ґрунту. Загальновідомо, що ерозія ґрунту на 90 % зумовлюється зміною таких показників, як агрегативність, коефіцієнт дисперсності, об'ємна маса, сумарний вміст пилу і глинистих фракцій, тобто комплексом фізико-механічних властивостей ґрунтів, окремі компоненти якого зазнають змін під впливом техногенних забруднень повітря і осадів. Це позначається на стані ґрунтової структури і протиерозійній стійкості ґрунтів. Посилені ерозійні процеси особливо характерні для зон, де повітря задимлюється промисловими підприємствами. У великих містах спостерігаються деякі аномалії у прояві місцевих кліматичних факторів, існують також відмінності у вітровому режимі: середньорічна швидкість вітру у великих містах на 0,2-0,9 м/с нижча за норму. Урбанізовані території мають свій мікроклімат, на формування якого дуже впливають великі міста. Цей вплив виявляється у збільшенні повторюваності і тривалості мряки і злив великої інтенсивності. У зонах забруднення внаслідок зменшення сонячної радіації ґрунти, залежно від рослинного покриву, дістають на 13-23% менше тепла. Значним є забруднення ґрунтів викидами автомобільного транспорту, в яких міститься велика кількість важких металів. Встановлено, що середні концентрації усіх металів зростають із збільшенням інтенсивності руху автотранспорту і в десятки разів перевищують фоновий рівень. Зменшення вмісту металів у глибших шарах ґрунту свідчить про їх надходження з повітря з автомобільними вихлопами. Поблизу автострад на листях культур, трав і дерев нагромаджується відповідно в 5-20, 50-100 і 100-200 разів більше свинцю, ніж у віддалених від автострад підприємствах. Осадження твердих часток відбувається внаслідок атмосферних опадів, дії сили тяжіння. Вміст хімічних елементів у ґрунті впливає на їх концентрацію в рослинах. Встановлено, зокрема, що концентрація свинцю в 1 кг ґрунту вздовж траси з пропускною здатністю 1650 автомобілів за годину на одну смугу становить до 50 мг при нормі 12-14 мг [60, 65, 81, 116, 125, 160, 210, 230].

Транспортне забруднення ґрунту призводить до зниження його родючості. В умовах помірного клімату поблизу джерел забруднення врожай зернових зменшується на 20-30 %, буряків – на 35, бобів – на 40,

картоплі – на 47 %. Дуже важливим є питання утилізації осадів стічних вод, загальна кількість яких в Україні становить 25 млн. м³ за годину, а в сільському господарстві, використовується близько 150 тис. т на рік. Під складування осадів стічних вод зайнято більш як 1200 га родючих земель, і ця площа щороку збільшується. Тільки в Києві площа, зайнята осадами стічних вод, за останні 5 років збільшилась майже вдвічі і становить 196 га [34, 65, 66, 72, 125, 153, 160, 167, 193]. Використовуючи стічні води для зрошення полів, обов'язково постійно контролювати вміст, динаміку нагромадження солей у ґрунті, щоб своєчасно вживати заходів щодо меліорації земель. За вмістом солей ґрунти поділяють на: незасолені (вміст солей 0,3 %); слабозасолені (0,3-1 %); сильнозасолені (2-3 %); солончаки (понад 3 %). До солонців належать ґрунти, що містять не менше як 20 % вбирного натрію від ємкості поглинання, до солонцюватих ґрунтів – 15-20 %), до середньосолонцюватих – 10-15, до слабосолонцюватих – 5-10, до несолонцюватих – менше 5 %.

Значні розбіжності в показниках солестійкості за даними різних авторів пояснюються неоднаковими ґрунтово-кліматичними умовами, в яких ростуть рослини, а також тим, що досліджувались різні сорти, районовані у певних місцевостях. Так, легкі піщані ґрунти стійкіші до негативного впливу на них стічних вод. Тривале зрошення промислово-побутовими стічними водами дерново-підзолистих ґрунтів не погіршує такі властивості, як об'ємна маса, прозорість, водопроникність, потужність орного шару, кислотність, поліпшує біологічну діяльність ґрунтової мікрофлори. Не погіршується агро меліоративний стан ґрунтів і від застосування для поливів стічних вод цукрових заводів. В Україні можна утилізувати в сільськогосподарському виробництві близько 200 млн. м³ таких стоків, якими можна зрошувати площу близько 70 тис. га [34, 42, 65, 81, 160, 167, 180, 193, 210, 211, 230, 246].

Створення великих водосховищ в умовах рівнинної ріки викликає різку зміну гідрологічних умов на прилеглих територіях. Ширина зони впливу водосховища на режим ґрунтових вод може досягати 30-35 км. На незахищених територіях, прилеглих до водосховищ Дніпровського каскаду, внаслідок підняття рівня ґрунтових вод підтоплено до 60 тис. га сільськогосподарських угідь, через що понад 31 тис. га ріллі вибули під сіножаті і пасовища. За даними, Інституту ботаніки АН України, для ділянок з глибиною залягання ґрунтових вод від 0 до 0,4 м характерне порушення ґрунтоутворних процесів внаслідок надмірного зволоження і посилення процесів оглеювання і заболочування. Сільськогосподарські угіддя на таких площах трансформовані переважно в надмірно зволожені й заболочені сіножаті і пасовища з урожайністю 3-5 ц/га сіна низької якості, тоді як до підтоплення вона становила 32-35 ц/га [30, 42, 65, 80, 81, 134, 141, 147].

Для того щоб запобігти негативним наслідкам осушувальної меліорації й усунути їх, слід провести реконструкцію і відновлення осушувальних систем, які стали непридатними для використання або не відповідають сучасним технічним вимогам. На мінеральних перезволожених землях слід ширше використовувати гончарний, пластмасовий та інші види закритого дренажу. Для максимального використання родючості осушених земель необхідно, щоб 75 % з них мали закритий дренаж і 90 % були забезпечені двостороннім регулюванням водного режиму з автоматизованим його управлінням.

Важливе природоохоронне значення мають водозахисні смуги вздовж рік і водоприймачів, стан яких не завжди задовільний. Особливу увагу треба зосередити на використанні торф'яно-болотних ґрунтів. Землі з неглибоким (до 1 м) заляганням торфу доцільно використовувати під багаторічні трави, з глибиною залягання торфу понад 1 м слід відводити під посів трав 59-60 %, під просапні – 10-15 і під зернові – 25-30 %. Для зволоження осушуваних земель у маловодні періоди року і запобігання затопленню при надмірних опадах треба будувати водосховища та інші джерела зволоження, осушувальні системи, забезпечуючи при цьому максимальне збереження озер та інших природних водоймищ, а також екологічну надійність збудованих об'єктів. Для збереження флори і фауни слід створити всі умови на осушених угіддях. З метою запобігання негативним наслідкам осушувальної меліорації частину меліоративного фонду необхідно залишити в первісному вигляді, зберегти в оптимальних розмірах площу боліт і заболочених лісів. Оптимальне використання боліт означає максимальне забезпечення їхньої природоохоронної ролі – стабілізаторів клімату, регуляторів рівня ґрунтових вод, водного режиму рік і вододжерел [34, 45, 65, 66, 81, 167, 180, 193, 210, 211, 246].

Для усунення негативних наслідків зрошувальних систем треба зосередити увагу на їхньому технічному стані, раціональному використанні води і продуктивності зрошуваних земель. Особливо важливо уникнути непродуктивного використання води. Сучасні протифільтраційні засоби не дають змоги повністю усунути фільтрацію води і ліквідувати її негативні наслідки. До того ж вони вимагають великих капітальних вкладень, а економічна віддача їх низька.

У раціональному землекористуванні дуже важливе значення має збереження гумусу, який стимулює розвиток рослин і мікроорганізмів, що беруть участь у перетворенні мінеральних і органічних речовин у ґрунтах. При нинішній паропросапній системі землеробства, недостатньому внесенні органічних добрив і відносно низькій питомій вазі багаторічних трав у структурі посівних площ створюються умови для швидкої мінералізації рослинних решток у ґрунтах, слабкої їх гуміфікації, що супроводжується зниженням загальних запасів гумусу, виникає загроза деградації ґрунтів – погіршення фізичних властивостей, зниження

природної родючості й ефективності використання мінеральних добрив. Вміст гумусу порушується також внаслідок прибирання гною гідрозмивом. Гноївка за якістю поступається твердому гною, якщо не застосовуються прогресивні технології використання, вона нагромаджується у господарствах, забруднює і заражує навколишнє середовище. Через це питання видалення, переробки, знезаражування, транспортування, зберігання і використання безпідстилкового гною є дуже важливим [36, 43, 45, 65, 75, 167, 230, 240, 246, 247]. Бездефіцитний баланс гумусу можна забезпечити, поліпшуючи якість й ефективність застосування гною для біологізації землеробства, що визначає виробничу систему, яка частково чи повністю заперечує використання хімічних речовин (мінеральних добрив, пестицидів, регуляторів росту). Вона ґрунтується на використанні таких агротехнічних прийомів, як сівозміни, застосування гною, сидератів, рослинних решток та органічних відходів несільськогосподарського походження, вирощування бобових культур, біологічні методи захисту рослин тощо. Прихильники такого землеробства керуються ідеєю біологічної циклічності органічної речовини у природі [80, 95, 115, 156].

Вчені екотоксикологи встановили, що чим вищий вміст у ґрунті гумусу, тим менша токсична дія важких металів. У присутності кальцію більшість важких металів (мідь, цинк, кобальт) переходить у малорухомий стан, рухомість інших (молібден) зростає. Чим більша ємкість поглинання, тим менша дія важких металів.

За останні десятиріччя способи внесення добрив майже не змінилися. При мінімальних обробках ґрунту є потреба у розробці нових методів, які б забезпечили найвищий коефіцієнт їх використання, знизили витрати на придбання добрив і запобігли забрудненню навколишнього середовища. Потребують удосконалення традиційні способи внесення гною врозкид з наступним приорюванням: навіть при ретельному виконанні усіх операцій він нерівномірно розподіляється по поверхні й вглиб орного шару. Особливо важливим є використання органічних добрив у підприємствах регіонів, де широко застосовують ґрунтозахисну систему землеробства і де неможливо забезпечити глибоке загортання органічних добрив у ґрунт [36, 43, 45, 65, 75, 89, 167, 230, 246, 247].

Органічно-біологічна система сільськогосподарського виробництва, що набула у світі свого активного розвитку з 70-х років ХХ століття, ґрунтується на максимальному застосуванні сівозмін, гною, компостів, рослинних решток, бобових та зернобобових культур, сидератів, органічних відходів агропромислового виробництва, мінеральної сировини. Біологічних методах боротьби з бур'янами і шкідниками та спрямована на підвищення родючості ґрунтів, поліпшення їх структури з одночасним забезпеченням повноцінного живлення сільськогосподарських культур.

Регулювати родючість можна з допомогою більш досконалої обробки ґрунту, яка сприяє скороченню темпів мінералізації гумусу. Наприклад, зменшення глибини розпушування і частоти обробки ґрунту спричинює сповільнення темпів мінералізації гумусу, тому потреба в органічних добривах зменшується при цьому на 25 % [36, 43, 45, 65].

Хімізація не є єдиним засобом інтенсифікації сільського господарства. Наша країна серйозно відстає від світової науки у розробці біологічних методів. Один з основних засобів у біозахисті є трихограма – рід паразитичних комах родини хальцид, яких успішно використовують у боротьбі проти совок, метеликів, плодожерок, листокруток. Водночас у нашій країні досі невідомий повний набір видів цього роду. У боротьбі з бур'янами використовують рослиноїдних комах, перспективність яких полягає у високій специфічності відносно рослин-господарів, що практично гарантують неможливість переходу їх на інші види. Вже такі комахи (гербіфаги) застосовуються проти осоту польового, багатьох видів будяків, васильків, молочаю, хрестоцвітних, жовтеців, березки, грициків, хвоща, пирію повзучого, гострецю, навіть амброзії [75, 79, 138]. Важливим елементом інтегрованого захисту рослин є біологічний метод, який включає застосування комах і ентомофагів, яких штучно розмножують у лабораторних умовах та на біофабриках, а також мікробіопрепаратів промислового і господарського виробництва. У світі з допомогою біологічного методу захищено 14 % посівів сільськогосподарських культур відкритого ґрунту, які підлягали хімічній обробці проти шкідників. Значно зменшилося застосування хімічних засобів захисту рослин проти шкідників зернобобових культур. Завдяки застосуванню бактероденциду проти мишовидних гризунів скоротилося застосування хімічних зооцидів на 15-18 %. Облік мікроспоріозу, ентомофторову й ентомофагів на капустяних метеликах допомагає обґрунтовано відмінити хімічні обробки на хрестоцвітних культурах. Таку регламентацію хімічного методу проводять на посівах гороху, пшениці, при прогнозуванні ентомофторову горохової зернівки і гранульозу сірої зернової совки [65, 75, 79, 132, 138, 160, 167, 182, 211, 230, 255].

З метою підвищення урожайності та захисту сільськогосподарських культур в умовах застосування органічно-біологічної системи землеробства використовуються агротехнологічні заходи й різноманітні природні чинники. Основним принципом у даному разі є використання матеріалів і технологій, що покращують екологічну рівновагу в природних системах та сприяють створенню стійких і збалансованих агроєкосистеми.

Головна ціль в даному випадку заключається у підтриманні належного рівня здоров'я людини, оптимізації продуктивності ґрунтової фауни.

Органічно-біологічне землеробство суттєво зменшує використання сторонніх чинників, що беруть участь в сільськогосподарському

виробництві через обмеження застосування синтезованих хімічним шляхом добрив, пестицидів і фармпрепаратів.

Один із шляхів підвищення ефективності захисту сільськогосподарських культур від шкідливих організмів і зменшення забруднення навколишнього середовища пестицидами – використання засобів, створених на основі біологічно активних речовин, якими є регулятори росту, розвитку, розмноження і поведінки живих організмів. Проти комах-шкідників винайдено і перевірено в досліджах регулятори росту (інгібітори синтезу хітину), регулятори розвитку і розмноження (гормональні та антигормональні препарати), регулятори поведінки (феромони й антифеданти). З цих речовин на практиці застосовуються феромони комах, які використовуються для нагляду за шкідниками в садах і на виноградниках, що дає змогу в 2-3 рази зменшити хімічні обробки. У масштабах країни скорочення лише на один обробіток внаслідок застосування феромонних вловлювачів економить значну кількість інсектицидів, дає змогу визначити найефективніші строки хімічних обробок або при чисельності шкідників, нижчій за економічну межу шкідливості, відмінити їх ефективність боротьби за рахунок оптимізації строків обробок підвищується на 20-30 % [65, 75, 79, 132, 138, 160, 167, 230, 255].

Серед протиерозійних заходів слід виділити новий технологічний спосіб обробки ґрунтів, особливості якого полягають у зменшенні кількості і глибини обробітку, суміщенні деяких операцій за рахунок збереження на поверхні землі рослинних решток і стерні, змив і втрати поживних речовин при цьому зменшуються в 5-10 разів. Мінімальна обробка дає змогу ефективно боротись з ерозією за рахунок зменшення щільності ґрунту, підвищення його гумусованості, поліпшення ґрунтового балансу поживних речовин і вологи. Особливо істотні результати спостерігаються в аграрних підприємствах засушливих південних районів України. Поряд з удосконаленням процесу землеробства мінімальний обробіток дає змогу мати економічний ефект: енергетичні витрати зменшуються в 2-3 рази, собівартість знижується на 15-20 %, підвищується врожайність. Водночас ця технологія поширена недостатньо. Причиною такого становища є нестача відповідних машин і механізмів.

Невиправдано різко скоротились земельні масиви, використовувані під пар. Збільшення площ під пар зумовлене удосконаленням агротехніки, посівів інтенсивних сортів, зростанням урожайності. Для деяких підприємств засушливих районів приріст урожайності зернових по чистому пару становив близько 80 % [48, 75, 79, 160, 211, 255].

Найважливішим моментом у запровадженні технологій органічно-біологічного землеробства є збереження та підвищення родючості ґрунтів. До заходів, що забезпечують досягнення даної мети, належать:

- обов'язкове нормативне використання чорних і зайнятих парів у полях сівозмін;
- оптимізація розміщення посівів сільськогосподарських культур у межах кожного підприємства;
- всебічне відтворення і підтримка єдиної системи полезахисних лісосмуг як найважливішого засобу стабілізації агроландшафтів і закріплення меж полів сівозміну;
- доведення водоохоронної та полезахисної лісистості до оптимальних норм;
- застосування контурно-меліоративної системи землекористування, що передбачає оптимізацію природних агроландшафтів;
- всебічне запровадження способів мінімізації обробітку ґрунту, впровадження широкозахватних ґрунтообробних знарядь, застосування технології прямого висіву;
- припинення необґрунтованого розширення площ під соняшником з метою поліпшення фітосанітарного стану полів шляхом впровадження альтернативних олійних культур, тобто ріпаку, сої, гірчиці, олійного льону, ріжику і т. ін.;
- використання місцевих сировинних ресурсів, що сприяють підвищенню родючості ґрунтів, зокрема, фосфоритів, сапропелів, цеолітів, дефекатів, фосфатшлаків, глауконітів і т. ін.;
- відновлення хімічних меліорації ґрунтів із застосуванням місцевих покладів вапняків, крейди, мергелів, гіпсу і т. ін.;
- використання переваг біологізації землеробства завдяки розширенню посівів багаторічних трав, сільськогосподарських культур на зелене добриво і впровадженню бактеріальних препаратів;
- високоефективне використання наявних ресурсів органічних добрив, наприклад, гною, торфу, торфо-гноєвих компостів, птишиного помету, сапропелю, органічних відходів переробки сільськогосподарської продукції.

Багато цінних угідь вибуває через виділення значних територій під об'єкти промисловості, інфраструктури міст. За всю історію людське суспільство втратило 200 млн. га природних угідь для аграрного використання. Нині щороку для несільськогосподарських потреб відводиться 5-7 млн. га, для індустриальних цілей вилучено близько 50 млн. га, придатних для сільського господарства. На перспективу для несільськогосподарських користувачів потрібно 19 млн. га, в тому числі 30 % сільськогосподарських угідь. Найбільші масиви втрачаються при будівництві гідроелектростанцій, торф'яних і гірничорудних розробках. Площі таких земель у 100 разів перевищують власне площу, зайняту розробками. Надалі з сільськогосподарського обороту вилучатиметься ще більше земель, оскільки зростає видобуток вугілля і руди відкритим

способом, будівництво залізниць і автомобільних шляхів, аеродромів, сховищ, меліоративних систем тощо. Для забезпечення мінімальних потреб сільської місцевості в дорогах з твердим покриттям їх треба побудувати близько 400 тис. км [72, 77, 83, 128, 135, 150, 157, 183, 236, 246, 247].

Науково-технічний прогрес, розвиток промисловості передбачають інтенсивне використання природної сировини, збільшення видобутку корисних копалин, що призводить до вилучення з сільського господарства значних земельних угідь, видозмінює цілі ландшафти. Ерозія ґрунтів на великих земельних територіях особливо велика при відкритому способі видобутку корисних копалин. Згідно з прогнозами, видобуток цим способом буде збільшуватись. Відповідно зростає й обсяг рекультивації земель, тобто відновлення родючого шару ґрунту, рельєфу території, гідрогеологічних умов, порушених діяльністю людини. Рекультивація земель є однією з найважливіших проблем землеробства. З допомогою рекультивації відновлюються землі, що вийшли з обігу. Значний вплив порушених земель на навколишнє середовище пояснюється тим, що на поверхню виносяться токсичні породи, запилюється атмосфера, змінюється режим ґрунтових вод, включаючи глибокі підземні, утворюються значні маси ґрунтового шару, що накопичується у так званих відвалах. Причому з сільськогосподарського обігу вилучаються не лише землі, з яких безпосередньо добуваються корисні копалини, а й площі для складування пустої породи. В Україні площа рекультивованих земель з 16,3 тис. га в 1980 р. зростає до 22,0 тис. га в 1986 р. і зменшилась до 19,2 в 1990 р. та 7,9 в 2003 р. [36, 65, 79, 160, 167, 182, 193, 230].

Серед інших способів поліпшення якості ґрунтів слід виділити використання земляних черв'яків. Земляний черв'як є вдосконаленим механізмом, створеним самою природою не лише для очищення ґрунтового покриву, а й для підвищення його родючості. Такий організм здатен переробити практично всі органічні матеріали. З технологічної точки зору вирощування черв'яка зовсім просте. Розмножуються вони на рідкість швидко і фактично подвоюють свою чисельність щомісячно, харчуючись при цьому продуктами власного розкладу і виділення [36, 79, 156, 160, 167, 193, 230].

В Україні вже мається практичний досвід використання біологічних методів створення гумусу в ґрунті, наприклад, в Івано-Франківській області, Луганській, Донецькій, а також інших областях. Біогумус сприяє одержанню вільних від хімікатів продуктів харчування, відновленню родючості виснажених ґрунтів, забезпечує значне підвищення врожайності всіх сільськогосподарських культур.

Великого розповсюдження в Україні набувають дощові черв'яки каліфорнійського червоного гібриду, що виведені у США. Вони характеризуються високою продуктивністю і в промислових умовах здатні

виробляти чимало гумусу. За добу черв'як, споживає таку кількість їжі, яка прирівнюється до маси його тіла. Перетравивши органічні відходи він виділяє 60 % біологічного гумусу, що містить усі необхідні для сільськогосподарських культур поживні речовини в добре збалансованій формі, має високу вологомісткість і здатний утримувати до 70 % води. Поживні речовини в ньому розчиняються повільно і тривалий час «годуєть» вирощуємі на полях сівозміни сільськогосподарські культури.

У відповідності з розробленими технологіями для відновлення виснажених ґрунтів один раз за чотири роки у розрахунку на 1 га вноситься 3 тонни поживи. За вмістом біологічно активних речовин 1 куб. м біогумусу прирівнюється до 7 тис. куб. м ґрунту [36, 65, 79, 160, 167, 182, 230].

Рекультивация земель складається з двох етапів: гірничотехнічного та біологічного. Гірничотехнічний етап передбачає зняття та складування родючого шару ґрунту, планування поверхні, формування схилів, спорудження шляхів, гірничотехнічних і меліоративних споруд, а також покриття спланованої території родючим шаром ґрунту. Біологічний стан рекультивации включає комплекс агротехнічних і фітомеліоративних заходів, спрямованих на відновлення ландшафтів і відтворення родючості земель для використання їх у сільському чи лісовому господарстві [42, 65, 80, 112, 121].

Гірничотехнічну рекультивацию здійснюють підприємства, організації та установи, в розпорядженні яких перебуває земельна ділянка, біологічну рекультивацию – землекористувачі за рахунок коштів підприємств, організацій та установ, що виконували на цих землях роботи, пов'язані з порушенням ґрунтового покриву. Тому насправді роботи з гірничотехнічної рекультивации земель виконуються, а передбачена сума грошей за біологічну рекультивацию, згідно з проектно-кошторисною документацією на будівництво об'єкта, перераховується землевласнику та землекористувачу, який повинен виконати ці роботи. На практиці дуже часто землевласники та землекористувачі біологічної рекультивации не виконують, що позначається на відновленні біологічної продуктивності порушених земель, а отже, й на терміні окупності рекультивованих земель, який в середньому становить 7-25 років [42, 65, 80, 121, 134, 160, 247].

Темпи рекультивации земель в деяких областях України з різних причин були недостатніми для своєчасного відтворення, що й затримало повернення їх колишньому землевласнику і землекористувачу для дальшого використання за призначенням. Наприклад, на гірничохімічному комбінаті в Дніпропетровській області добувається 45 % марганцевої руди від загального її виробництва в нашій країні. Для видобутку руди комбінату відведено 11,2 тис. га землі, з яких сільськогосподарські угіддя займають 10,5 тис. га, а рілля – понад 8 тис. га.

Марганцева руда залягає тут на глибині до 80 м, тому на видобуток 1 т руди припадає 17 м³ породи [30, 65, 121, 134, 160, 246, 247].

Щоб всю порожню породу складати у відвали заввишки 60-65 м, потрібно буде вилучити з обігу 11 тис. га чорноземних земель. Але, як показав досвід, втрати родючого ґрунту можна звести до мінімуму, якщо родючий чорноземний шар ґрунту складувати окремо, наступний шар суглинку та лесу з глибини до 20 м використати для лісонасаджень, а породу найнижчого горизонту (з глибини 40-80 м), зовсім непридатну для землеробства, використати для заповнення порожніх кар'єрів. При цьому застосовують двоетапну систему рекультивації. Оскільки в засипаних кар'єрах з часом земля осідає, виникає необхідність проведення другого етапу рекультивації. Після проведення робіт першого етапу відновлені землі передаються сільськогосподарським підприємствам у тимчасове користування (3-5 років) для посіву багаторічних трав. На другому етапі рекультивації площу повторно планують, покривають шаром чорнозему товщею 0,5 м. Такий ґрунт потребує внесення добрив. Урожайність багаторічних трав на сіно на рекультивованих землях становить 45 ц/га, однорічних – 27,5, озимої пшениці – 34,5, кукурудзи на зерно – 38,2, кукурудзи на силос – 287 ц/га. Термін окупності капітальних вкладень на рекультивацію земель – 10 років. Отже, цей природозахисний захід є ефективним не лише з екологічного, а й з економічного боку [65, 80, 112, 134].

Основні напрями використання порушених земель після проведення рекультиваційних робіт: сільськогосподарське використання, що зумовлює необхідність створення нових ділянок ріллі, сіножатей, пасовищ, багаторічних сільськогосподарських насаджень; лісове використання, включаючи створення лісів промислового та цільового призначення (ґрунтозахисні та водоохоронні насадження); водогосподарське використання (створення водоймищ різноманітного призначення – для розведення риби та птиці, організації спорту, відпочинку, зрошування тощо); рекреаційне використання (парки, зони відпочинку тощо); використання під житлове та промислове будівництво; віднесення цих земель у держзапас тощо [42, 65, 121, 134, 160, 246, 247].

Народногосподарський результат рекультивації порушених земель включає-такі результати:

- виробничий – одержання продукції з відновленої площі. При відшкодувальному природокористуванні він визначається приростом показника економічної оцінки земельних угідь. Якщо відповідні оцінки відсутні, розрахунок робиться за відтвореною продуктивністю відповідних земель внаслідок рекультивації, визначеною в витратах на відповідну продукцію з рекультивованих земель;

- соціально-економічний – створення сприятливих умов для життєдіяльності людини та функціонування екологічних систем у районі

розміщення об'єктів рекультивації. У зв'язку з різнобічністю проявів соціально-економічних результатів і різного ступеня їх залежності від напряму рекультивації вони об'єднуються в дві групи: середовищезахисні та середовищеполіпшуючі.

Середовищезахисний результат рекультивації, який прирівнюється до відшкодованого збитку, завданого навколишньому середовищу внаслідок порушених земель, визначається природно-технічними умовами порушених земель, їх розміщенням у різних природних зонах, організацією та засвоєністю території, ускладненням конфігурації господарських угідь тощо. Територія, що зазнає негативного впливу від порушення земель – зона впливу – визначається для кожного об'єкта рекультивації [30, 80, 134, 160, 246, 247].

Результат поліпшення стану навколишнього середовища регіону при рекультивації, відповідно до санітарно-гігієнічних, естетичних, рекреаційних та інших вимог, враховується соціально-екологічним коефіцієнтом, диференційованим за типами порушених земель, природними зонами, напрямками рекультивації. Крім того, вноситься поправка на освоєність території.

Аналогічно народногосподарському визначається госпрозрахунковий результат рекультивації. Для підприємств, які використовують рекультивовані землі, госпрозрахунковий виробничий результат визначається приростом прибутку від реалізації продукції та послуг, що їх отримують з цих земель.

Поширенню передових методів рекультивації порушених земель заважає відсутність науково обґрунтованих її організаційних, економічних та юридичних основ. Останнім часом у підприємствах в районах інтенсивного сільськогосподарського виробництва спостерігається збільшення в структурі сільськогосподарських угідь питомої ваги ріллі та зменшення природних земельних угідь. Загальновідомо, що продуктивність ріллі значно вища, ніж природних кормових угідь. Проте повне розорювання земель неминуче супроводжується порушенням природної рівноваги, а природні кормові й лісові угіддя сприяють її збереженню і відновленню. Забезпеченню оптимальних екологічних умов, захисту ґрунтів від руйнування і деградації, які відбуваються під впливом водної та вітрової ерозії, сприяє дотримання оптимальних пропорцій між ріллею і природними кормовими угіддями [65, 72, 121, 129, 160, 210, 247].

Проблемою запобігання забрудненню ґрунтів займається багато науково-дослідних інститутів. Складено рекомендації щодо вдосконалення технології розробки покладів корисних копалин і виробництва, а також сільськогосподарського освоєння встановлених площ, проведено дослідження з рекультивації порушених територій, однак вони ще не скоординовані. Рівень використання відходів промисловості, а отже, збереження значної кількості продуктивних угідь від їх складування може

бути значно вищим. Потрібно впроваджувати замкнутий цикл технології виробництва з мінімальною кількістю відходів. Передовий досвід показує, що комплексне використання відходів, збагачення вугілля і шахтної породи підвищує економічну ефективність використання видобутої сировини. Пальне, яке міститься у відходах, можна газифікувати і використовувати з енергетичною метою, а мінімальну частину — як сировину для виробництва будівельних матеріалів і добрив [156].

Проводячи протиерозійні заходи, слід особливу увагу приділяти підприємствам приміських районів [80, 156]. Щоб запобігти подальшому погіршенню ґрунтів, треба знижувати кількість промислових викидів в атмосферу, особливо в періоди несприятливої метеорологічної ситуації. Незадовільний стан ґрунтів у зонах розсіювання промислових викидів позначається на сільськогосподарському виробництві. Так, в умовах перевищення середньорічної гранично допустимої концентрації пилу в повітрі відповідно в 2 і 5 разів втрати вирощуваної продукції становлять 1,5 і 6,5 %.

2.3. Агротехнології: НТП, сучасний стан та рівень ефективності в сільгосп підприємствах

Концепція перспективного розвитку сільськогосподарського землекористування являє собою всебічний та досить глибокий розгляд використання земель на протязі певного періоду, виробничого стану аграрного сектору економіки та прогнозу його розвитку на віддалену перспективу.

В Україні здійснено значний обсяг законодавчих і виконавчо-розпорядчих робіт, зокрема, ухвалено понад 60 нормативно-правових актів щодо реформування земельних відносин, проведено роздержавлення земель з передачею їх у власність недержавним сільськогосподарським підприємствам, здійснена грошова оцінка сільськогосподарських земель, видано громадянам державні активи на право власності на земельну частку (пай), запроваджено інститут оренди земель і т. ін. [1, 2, 3, 5, 6, 7, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24].

Головною метою в концепції перспективного землекористування є розробка місцевих та регіональних програм розвитку сільських територій, які включатимуть питання управління земельними ресурсами з тим аспектом, щоб досягти мінімізацію конфліктних ситуацій у землекористуванні.

Рахуємо, що концептуальні положення повинні включати до свого складу перелік досить конкретних питань, зокрема, шляхів і способів розв'язання існуючих проблем в аграрному секторі економіки,

впровадження соціальних стандартів і нормативів у сільській місцевості, розвиток підприємницької діяльності, транспортного сполучення і зв'язку на селі, удосконалення інженерної інфраструктури; розвиток житлового будівництва та комунального господарства, освіти і медичного обслуговування, традиційної культури окремих регіонів України.

Системний підхід до концептуальних положень передбачає також поліпшення побутового обслуговування сільського населення, торгівлі; створення умов для заохочення молоді до роботи у сільській місцевості; державну підтримку розвитку депресивних сільських територій, фінансового забезпечення заходів з розвитку соціальної сфери. Крім того, треба вирішувати питання продовольчої безпеки та продовольчої незалежності країни; землеустрою та державного земельного кадастру; охорони і підвищення родючості ґрунтів, екологізації сільськогосподарського виробництва; удосконалення системи моніторингу земель [218, 220].

Розглядаєма концепція включає ще і такі важливі аспекти, як подальша меліорація земель; формування ринку земель сільськогосподарського призначення, розвиток матеріально-технічних ресурсів та послуг для села, інфраструктура аграрного ринку та його державного регулювання; підтримка сільськогосподарських товаровиробників.

Стрижень концепції з урахуванням умов глобалізації “обростає”, окрім того, такими процесами, як формування агроекономічного іміджу України у світовому середовищі, подальший розвиток організаційно-правових форм господарювання та зовнішньоекономічної діяльності; фінансового забезпечення аграрного сектору, інвестиційно-інноваційної моделі його розвитку; удосконалення системи та механізму оподаткування в сільському господарстві, реформування системи менеджменту щодо аграрного сектору економіки; подальший розвиток професійної освіти, аграрної науки, дорадництва та ряд інших моментів щодо системного погляду на формування концепції з приводу перспективного землекористування [86, 87].

Основою концептуальних положень перспективного землекористування в умовах глобалізації є інформаційне забезпечення про земельний фонд з аналізом якісного стану ґрунтів та економіко-екологічної оцінки земель, стан реформування земельних відносин з даними про розподіл земель по землевласникам і землекористувачам та галузях сільського господарства, а також рівня їх землезабезпеченості; можливі якісні та кількісні зміни в землекористуванні. Системний підхід до розв'язання соціально-економічних та екологічних проблем реформування земельних відносин, утворення та регулювання земельного ринку, визначення ринкової ціни на землю, запровадження ефективного

функціонування Земельного банку є головним завданням нашої держави у сфері сільськогосподарського землекористування на перспективу.

Особлива увага повинна приділятися земельному оподаткуванню. Оскільки землекористування завжди приносить доход у вигляді ренти, яка є його залишком після вирахування матеріальних витрат, оплати праці і прибутку з авансованого капіталу, через Земельний банк держава зможе здійснювати більш ефективну політику щодо оподаткування землі [26, 81, 177, 184].

Земельний банк, крім того, буде виконувати функцію контролінгу за орендними операціями. Оформляючи документально факти порушення екологобезпечного землекористування у цілях отримання агровиробниками максимального економічного зиску від земельної ділянки, наприклад, порушення агротехніки, виснаження ґрунту з причини зниження внесень органічних добрив, збільшення посівних площ ґрунтовиснажливих культур, зокрема, соняшнику, держава може виступати ініціатором припинення договорів оренди. Земельний банк повинен стати єдиним місцем зберігання державних активів на право приватної власності на земельну ділянку.

У світовій економіці на сьогоднішній день проглядається тенденція дуже суттєвого збільшення попиту на продукцію сільського господарства, а відповідно, і зростання цінності земельних ресурсів. В логічній послідовності з'являється проблема забезпечення екологічної безпеки аграрного виробництва. У складі орних земель України понад 9 млн. га кислих і 2,8 млн. га засолених ґрунтів. В зв'язку з чим без широкомасштабних робіт з хімічної меліорації не можна домогтися високого рівня продуктивності землеробства.

Для підвищення родючості таких ґрунтів необхідно щорічно вапнувати 1,9 млн. га і гіпсувати 0,5 млн. га. З метою вирішення даної проблеми треба мати кошти для фінансування хімічної меліорації ґрунтів. Крім того, в системі агропромислового комплексу слід створити власну індустрію виробництва хімічних меліорантів на основі будівництва цехів з переробки місцевих карбонатних порід [48, 65, 75, 79, 132, 134, 138, 160, 167, 230, 236, 243, 255].

Земля також забруднюється шкідливими викидами промислових та енергетичних підприємств, транспорту, агрохімікатами, засмічується комунальними відходами. Ґрунти руйнуються гірничо-видобувними підприємствами, засипаються відвалами і т. ін. Дані обставини зумовлюють незадовільний екологічний стан як земельного фонду, так і навколишнього природного середовища. Загалом деградація сільськогосподарських земель набрала загрозливого для продовольчої безпеки характеру, що окрім нашої країни, відбивається на економічний, екологічний та соціальній ситуації і в інших країнах.

Виробнича ситуація у сільському господарстві значно погіршилась у зв'язку зі зменшенням внесення органічних і мінеральних добрив. Якщо у 1990 році у розрахунку на 1 га вносилося 8,6 т органічних добрив, то у 2010 році – лише 0,5 т. Основною причиною зменшення внесень органічних добрив є катастрофічне скорочення поголів'я худоби у всіх категоріях господарств. Такі обставини зумовили загострення проблеми з балансом поживних речовин, зокрема, азоту, фосфору та калію. Щорічні витрати поживних речовин на формування урожаю у п'ять років перевищують їх надходження до ґрунту. Дефіцит гумусу при нинішніх дозах внесення органічних добрив щорічно складає 250 кг у розрахунку на 1 га [65, 116, 121, 125, 160, 230, 246, 247, 255].

Необхідність біологізації землеробства виникла у зв'язку з тим, що існуючих обсягів традиційних органічних добрив в Україні недостатньо і землеробство століттями працює на спадній родючості. Для виходу на розширене відтворення родючості ґрунтів підприємств України доцільно застосувати наступні заходи.

Перш за все, можна використовувати можливості, що спрямовані на пошук резервів додаткових органічних добрив. Найреальнішими з них є такі, як використання нетоварної частини врожаю, зокрема, соломи, стебел, гички, продуктів біоконверсії органічних відходів, а також заробку посівів сидеральних культур.

Окрім того, існують заходи, що підвищують коефіцієнт гуміфікації органічних добрив, зокрема, дотримання належної глибини і способу внесення добрив у ґрунт та створення оптимальної реакції ґрунтового середовища для гуміфікації. Наукові дослідження свідчать, що найбільші коефіцієнти гуміфікації спостерігались при внесенні органічних добрив у верхній шар ґрунту на глибину до 10 см і реакції ґрунтового розчину, близькій до нейтральної.

Існують такі заходи, що підтримують оптимальне співвідношення між органічними та мінеральними добривами. Треба відмітити, що коли на одну тонну гною вноситься понад 15 кг діючої речовини мінеральних добрив, починається дегуміфікація ґрунтів та їх агрофізична деградація. Дане співвідношення між органічними та мінеральними добривами виявлено емпірично на основі системних спостережень і отримало назву коефіцієнта біологізації землеробства [167, 193, 230].

Слід відмітити, що між коефіцієнтами біологізації землеробства та гуміфікації органічних добрив існує прямий зв'язок, тобто чим більший коефіцієнт біологізації, тим вищий коефіцієнт гуміфікації органічних добрив і тим швидше досягається розширене відтворення гумусу і потенційної родючості ґрунту.

На початку ХХ століття в нашій країні коефіцієнти біологізації були дуже високими, проте урожаї сільськогосподарських культур були дуже низькими. У відповідності зі статистичними даними селянські

господарства того часу на чорноземних ґрунтах збирали зерна 5-7 ц/га, бо мало вносили органічних і зовсім не вносили мінеральних добрив. То було біологічне землеробство, але ж на дуже низькому рівні розвитку [36, 65, 167, 193, 230].

Органічне землеробство передбачає насамперед зростання рівня його біологізації за рахунок оптимального співвідношення між органічними і мінеральними добривами. Крім того, слід враховувати погодно-кліматичні умови, типи ґрунтів, які переважають у даному сільськогосподарському підприємстві, а також існуючий баланс гумусу. У зв'язку з цим агрохімічну паспортизацію полів на підприємстві, що має намір перейти на ведення органічного землеробства, необхідно розглядати як найперший і обов'язковий крок до поліпшення якості ґрунтів.

Компости вважаються найкращою підтримкою ґрунту при введенні органічного землеробства. Поживні речовини містяться в них у найбільш сприятливій для сільськогосподарських рослин формі. Компости готують з різноманітних рослин, зокрема, деревію, кропиви, ромашки, дубової кори, валеріани і т. ін. Завдяки мікрофлорі і вермибіоті, тобто черв'якам, компост є своєрідним концентратом ґрунтового життя, своєрідною закваскою, яка активізує життєві процеси у ґрунті. Ґрунт, удобрений компостом, дає всі можливості для росту здорових, повноцінних сільськогосподарських рослин. Компостування слід проводити з використанням спеціальних біодинамічних препаратів. Внесення ж мінеральних добрив, має суттєвий недолік – позбавляє рослин можливості самим регулювати надходження поживних речовин.

Мінеральні добрива перенасичують і стимулюють посилений ріст вегетативної маси рослин. Надмірно розрослі листки та стебла, а також великі плоди стають отрутою для споживачів сільськогосподарської продукції, місцем скупчення шкідників і хвороб, а також погано зберігаються [34, 45, 48, 65, 75, 108, 130, 157, 160, 167].

Концептуальні положення перспективного землекористування в умовах глобалізації передбачають питання правильного чергування сільськогосподарських культур. Одні культури, як відомо, виснажують ґрунт, інші – його збагачують. В результаті особливу увагу необхідно звертати на сусідство сільськогосподарських рослин, наявність ґрунтових мікроорганізмів, ведення правильних сівозмін, а також рендомізованих, тобто почергових посадок.

При вмілому підборі і чергуванні сільськогосподарських культур відбувається раціонально-природне використання поживних елементів у ґрунті, забезпечується захист культурних рослин від багатьох ризиків.

Біодинамічні препарати є важливою складовою частиною органічного землеробства. Біодинамічні препарати (БДП) – комплексні природні субстанції. Їх готують із природних продуктів і застосовують для збільшення чутливості сільськогосподарських рослин і ґрунтованих

організмів. БДП є своєрідними стимуляторами органічного походження. Біодинамічними препаратами обприскується ґрунт до або після висівання насіння чи висадки сільськогосподарських рослин. БДП застосовують для активізації росту коренів і життєдіяльності ґрунтових організмів та для обприскування листочків сільськогосподарських рослин з метою поліпшення якості вирощуємої продукції. БДП не дають збільшення врожаю, але ж вони поліпшують його якість, захищають рослини від різноманітних захворювань та шкідників, подовжують терміни якісного зберігання сільськогосподарської продукції.

БДП використовують в гомеопатичних, тобто дуже малих дозах. З метою їх приготування використовуються сумісно натуральний, рослинний і тваринний матеріали. Отже, концепція перспективного землекористування вимагає зміни традиційної практики внесення поживних речовин у ґрунт. Пріоритетними у поліпшенні якості ґрунтів стають компости та біодинамічні препарати [65, 134, 157, 160, 167, 182, 211, 230, 270].

Концептуальними положеннями перспективного землекористування в умовах глобалізації передбачається також застосування мікробіологічних препаратів в органічному землеробстві. Мікробіологічні препарати (МБП) відіграють велику роль в процесі формування урожаїв сільськогосподарських культур. Бактерії, які заселяють коріння рослин, утворюють так звану ризосферу, є посередниками між ґрунтом і сільськогосподарськими культурами. Мікроорганізми, що вже доказано наукою, несуть відповідальність за перетворення низки складних сполук у прості й доступні для живлення рослин. В біологічній системі “земля – мікроорганізми – сільськогосподарські культури” ґрунтові мікроорганізми є незамінною і невід’ємною складовою частиною. Кожна сільськогосподарська рослина в оточенні повноцінного комплексу мікроорганізмів одержує необхідне кореневе живлення. Тим самим вона реалізує свій генетичний потенціал щодо урожайності [65, 160, 211, 230, 262].

На сьогоднішній день окремі мікроорганізми, які завжди вважались індикаторами родючості, знаходяться на межі свого зникнення. В даному випадку молоде коріння заселяють нетипові для нього мікроорганізми, які конкурують з сільськогосподарськими культурами за елементи живлення. В результаті, навіть при наявності достатнього мінерального підживлення, сільськогосподарські культури не забезпечують повноцінного урожаю.

Глобалізація через зовнішній попит породжує ще одне явище в землеробстві – інтродукцію. Під інтродукцією розуміється процес перенесення в певну місцевість таких видів і сортів рослин, які раніше тут не вирощувалися. Треба відмітити, що при інтродукції складаються подібні умови. Якщо конкретно, то такі сільськогосподарські культури, як соя, коріння жень-шеню, козлятник, китайський лимонник, при

вирощуванні у традиційних для них ґрунтово-кліматичних умовах формують активний азотофіксувальний симбіозм з бульбочковими бактеріями, утворюючи на корінні морфологічного виражені структури, в яких здійснюється зв'язування азоту, що надходять з атмосфери. У разі культивування даних сільськогосподарських культур на нових територіях без проведення передпосівної бактеризації неможливо забезпечити їх азотне живлення за рахунок так званого “біологічного” азоту.

Відсутність необхідних азотофіксувальних бактерій у таких умовах зводить значення даних сільськогосподарських культур як азотонакопичувачів до рівня азотовитратних рослин. В результаті виникає потреба у використанні агротехнічних прийомів, спрямованих на збільшення кількості агрономічно цінних мікроорганізмів у ґрунтах [36, 43, 44, 65, 108, 132, 138, 160, 265].

Інокуляція передбачає процес нанесення на поверхню насіння бактерій і грибів у вигляді препарату мікробіологічного походження. Таким чином, передпосівна інокуляція є досить суттєвим агротехнічним прийомом вирощування сільськогосподарських культур щодо концепції перспективного землекористування.

Концептуальні положення в даному випадку відображають досягнутий рівень науково-технічного прогресу, що знаходить своє безпосереднє практичне застосування в агрономії, землеробстві, рослинництві, тобто у перспективному землекористуванні щодо умов глобалізації економічного розвитку підприємств нашої держави [33, 80, 135, 136, 142, 147, 157, 167].

Необхідно добре собі уявляти, що під час застосування мікробіологічних препаратів землеудобрювальної дії слід обов'язково враховувати, що кожен з них створено на основі специфічних до певного виду сільськогосподарських рослин мікроорганізмів. У зв'язку з цим ефективність конкретного біопрепарату для певної рослини не гарантує того ж ефекту під час застосування для іншої рослини. На відміну від препаратів фізіологічної дії, тобто стимуляторів росту рослин, мікроелементів і т. ін., мікробіологічні препарати застосовуються для передпосівної або передпосадкової обробки насіннєвого матеріалу. Використання препаратів при вегетації не завдасть шкоди рослинам, але й не забезпечить ефекту. Інтродукований мікроорганізм займає до 99 відсотків мікробному пулі епіфітів насіння. А в такому випадку корисний мікроорганізм має всі шанси перемогти у конкурентній боротьбі з іншими ґрунтовими мікроорганізмами і сформуванню повноцінну мікроб-рослинну асоціацію або симбіоз.

Слід відмітити, що під час застосування препаратів у період вегетації сільськогосподарських рослин корисному мікроорганізму потрібно оволодіти вже захопленою нішею. При цьому співвідношення між інтродукованим мікроорганізмом і аборигенною мікрофлорою буде не на

користь інтродуцента. Для того, щоб корисний мікроорганізм зміг проникнути через сформований бактеріальний “бар’єр” в оточенні сільськогосподарських культур і зайняти домінуюче становище, потрібно внести в сотні разів більші дози препаратів, ніж для передпосівної інокуляції [65, 108, 116, 125, 160, 167, 182, 230, 255].

Невід’ємною умовою біопрепаратів земледобрувального напрямку є створення оптимальних умов для росту і розвитку сільськогосподарських культур. Науковими дослідженнями встановлено, що бактеризація не спроможна повністю замінити добрива. Треба загострити увагу, що ефективність передпосівної інокуляції збільшується за фоном невисоких доз добрив. Дана обставина пояснюється перш за все тим, що в початковий період розвитку сільськогосподарських рослин вони ще не можуть сформувати повноцінного активного симбіозу або асоціації з мікроорганізмами, тому доцільно забезпечити звісний рівень удобрення ґрунту.

Більш висока ефективність бактеризації при забезпеченні сільськогосподарських рослин NPK з органічних добрив пояснюється також суттєвим впливом мікроорганізмів на коефіцієнти засвоєння органічних і мінеральних добрив. Наприклад, у разі застосування біопрепаратів рекомендується зниження доз органічних добрив в середньому на 40 % [65, 108, 116, 125, 160, 167, 182, 255].

Концептуальними положеннями перспективного землекористування стосовно до умов глобалізації передбачається, що для захисту рослин від шкідників і хвороб слід широко застосовувати біологічні препарати, основу яких складають живі, існуючі в природі культури мікроорганізмів або їх метаболіти, що є безпечним для навколишнього середовища, зокрема, для сільськогосподарських угідь, людини, тварини і т. ін.

В органічному землеробстві рекомендується застосовувати такі різновиди біологічних препаратів, як вірусні, грибні і бактеріальні препарати. На відміну від хімічних інсектицидних і фунгіцидних, тобто спрямованих проти комах і хвороб з всезагальною винищувальною властивістю, дія біологічних препаратів вибірково спрямована на зниження чисельності шкідливих видів і підтримання їх кількості на безпечному рівні [65, 108, 116, 182, 230].

Бактеріальні препарати виготовляють на основі спор, вегетативних клітин, продуктів життєдіяльності бактерій і т. ін. Інсектицидна дія найбільш поширених препаратів (бітоксубациліну і гаупсину) проявляється за рахунок токсичної отруйної дії термостабільного екзотоксину. Ефективна норма витрачання препарату 3-5 кг/га. Біологічна ефективність бітоксубациліну проти личинок твердокрилих досягає 85 %, совок – 80 %, гусениць багатьох лускокрилих – 95 %. Гаупсин є препаратом, який створено на основі неспоривих бактерій типу

псевдомонас. Діючим компонентом є живі клітини бактерій і їх метаболіти.

Грибні препарати застосовують переважно в захищеному ґрунті. Найважливішими серед них виділяються боверін і триходермін. Боверін рекомендується застосовувати проти тепличної білокрилки, тютюнового трипса, личинок колорадського жука і гусениць яблуневої плодожерки. Даний препарат має виражений ефект післядії, загибель комах настає повільно, а їх чисельність зменшується середньому на 81,5 %. Триходермін використовують у боротьбі з кореневими гнилями та іншими хворобами рослин захищеного ґрунту. Застосовуємий препарат зменшує захворюваність сільськогосподарських рослин в середньому на 40 % [65, 108, 116, 125, 160, 182, 255].

Біологічні препарати є екологічно безпечними, не шкідливими для ґрунту, людей, тварин і т. ін. Загальною перевагою біозасобів є те, що вони не накопичуються у сільськогосподарській, а точніше, рослинницькій продукції. Дані обставини дозволяють отримувати чисту, особливо придатну для дитячого харчування продукцію.

Перш за все біологічні препарати необхідно застосовувати для захисту овочевих і плодкових культур відкритого і захищеного ґрунту, продукція яких вживається у свіжому вигляді.

У посівах сільськогосподарських культур зустрічається в середньому 275 різновидів бур'янів. Вони небезпечні не лише своєю різноманітністю, але й здатністю у короткий термін досягти досить значної кількості. В результаті пригнічується розвиток сільськогосподарських культур, що призводить до суттєвого зниження їх урожайності. В органічному землеробстві основним методом боротьби з бур'янами є механічне їх знищення [125, 160, 255].

Концепція перспективного землекористування, безумовно, враховує і всі особливості ведення боротьби з бур'янами, включаючи передові агротехнічні та інші методи знищення бур'янів, а також використання широкого кола досягнень науково-технічного прогресу з цих питань. Щоб сходи культурних рослин могли зміцнитись раніше, ніж з'являться бур'яни, ґрунт під культури необхідно готувати у день посіву. Знищувати бур'яни необхідно як можна раніше, краще за все на початковій стадії їх розвитку. В цілях, щоб пізні посіви культурних рослин заглушили сходи бур'янів, необхідно насіння сільськогосподарських культур – обробляти природними стимуляторами росту.

Ярі зернові слід висівати якомога раніше. Якщо поля не забур'янені можна проводити прямий посів. На сильно забур'янених полях бажано збільшувати норму висіву, особливо при пізніх посівах, в середньому на 15 %. Достатньо великий ефект у боротьбі з бур'янами дає боронування посівів до і після сходів за допомогою пружинно-пальцевих борін, коли бур'яни знаходяться у фазі "білої ниточки".

Сівозміна має дуже важливе значення у боротьбі з бур'янами. Додержання сівозміни значно погіршує умови їх розвитку. На ріст і розвиток бур'янів впливає зміна термінів сівби різних культур та їх вегетаційний період; зміна механічних операцій під час вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур; часу їх збирання. Окремі культури самі можуть протистояти бур'янам. До таких культур можна віднести культури суцільної сівби з інтенсивним ростом на початку вегетаційного періоду, наприклад, озимі зернові, овес [43, 44, 45, 48, 75, 138].

Науковці-агрономи прийшли до висновку, що найбільш доцільними є сівозміни з короткою ротацією. Прикладом може слугувати класична трипільна сівозміна: конюшина, озимі зернові, ярі зернові з підсівом конюшини. У приведеній сівозміні конюшина може бути замінена на вівсяну або полюшково-вівсяну суміш. При потребі в коренеплодах та картоплі рекомендується чотирьохпільна сівозміна: просапні культури, ярі зернові з підсівом конюшини, конюшина, озимі зернові.

В разі необхідності підвищення питомої ваги кормових культур можна перейти до п'ятипільної сівозміни за рахунок дворічного використання багаторічних трав. В подібній сівозміні кормова культура займатиме 40 % в структурі сівозміни. Якщо слід збільшити обсяги виробництва зерна, то в такому випадку переходять до шестипільної сівозміни. При таких обставинах четверте, п'яте і шосте поле відводять під зернові та зернобобові культури. Сівозміна набуває наступного вигляду: просапні, ярі зернові з підсівом конюшини, конюшина, озимі зернові, зернобобові, зернові. Питома вага зернових культур у даному випадку складає 2/3 [43, 44, 45, 48, 75, 138, 160, 255]. Як бачимо, без кормових культур неможливо ефективно управління земельними ресурсами сільгосппризначення, що дуже часто нехтують вітчизняні агровиробники.

До біологічних способів зниження життєдіяльності насіння бур'янів у ґрунті відносять використання алелопатичних властивостей тих чи інших рослин, що передбачає вплив одних представників форм на інші внаслідок виділення ними різних хімічних речовин. Має місце алелопатичний вплив бур'янів на культурні рослини і навпаки. Наприклад, виділення з листків полину пригнічує розвиток багатьох видів рослин у радіусі одного метра. Мишій звичайний та пирій повзучий пригнічує розвиток кукурудзи приблизно на 37 відсотків, блокує поглинання її коріннями азоту і калію та перетворює їх в недоступні форми.

Достатньо ефективним агротехнічним прийомом боротьби з бур'янами є мульчування ґрунту, яке має свої переваги, зокрема, пригнічується ріст і розвиток бур'янів, зменшується випаровування вологи з ґрунту, покращується температурний режим ґрунту та його проникаюча здатність для води і повітря, уповільнюється повітряна і водна ерозія

грунту. У цілях мульчування використовується солома, рослинні регитки, гній, листя дерев і чагарників, компости, торф і т. ін. [36, 45, 243].

Вельми ефективним є також і механічний спосіб боротьби з бур'янами при виконанні технологічних операцій у рослинництві. У разі, коли у відповідності з технологічною картою, необхідно провести дворазовий обробіток ґрунту, то між технологічними операціями повинна бути перерва до 10-ти днів. Підходи в даному випадку такі, що технологічну операцію слід розпочинати якомога раніше, глибина обробітку повинна бути у відповідальності з агротехнічними вимогами.

Має практичне застосування і метод удушення бур'янів. Останній заключається в тому, що за допомогою культиваторів для міжрядного обробітку ґрунту бур'яни в рядках культурних рослин присипаються ґрунтом і гинуть. Даний метод підвищує свою дієвість, коли сільськогосподарські культури значно перевищують бур'яни за своєю висотою.

Таким чином, концепція перспективного розвитку сільськогосподарського землекористування являє собою аналіз відносин людей з природою з прогнозом розвитку на майбутнє.

Прагнути задовольняти свої багаточисельні потреби люди все більше починають експлуатувати екологічну систему, застосовуючи найдосконаліші, сучасні засоби впливу на екосистему і біосферу з явно негативними для природи і навколишнього середовища наслідками. В цілях забезпечення підвищення урожайності сільськогосподарських культур підприємства тобто агровиробники поводять цілу систему агрономічних заходів і привносять заперечливі зміни у якісні показники земельних ресурсів, що призводять, перш за все, до їх забруднення [34, 65, 230].

Забруднення сільськогосподарських земель являє собою процес надходження хімічних речовин до ґрунту або перевищення природного середньо багаторічного рівня концентрації вищевказаних речовин, що призводять до негативних наслідків, зокрема, відображається на погіршення здоров'я людей і різноманітної фауни.

Слід обмовитись, якщо з екологічної точки зору внесення мінеральних добрив, обробка рослин хімічними засобами захисту від бур'янів і шкідників вважається забрудненням, то з економічної точки зору це є нормальний процес підвищення ефективного використання земельної ділянки. Рахуємо, що забруднення сільськогосподарських угідь в економічному аспекті проявляється у наявності факту недоодержання доходу через погіршення якісних характеристик самої землі, виробленої продукції, у зниженні врожайності та валових зборів сільськогосподарських культур.

Вітчизняні та зарубіжні вчені виділяють, що забруднення земельних ресурсів бувають механічними, фізичними, хімічними, радіаційними, біологічними та інформаційними [81, 230].

Досить часто буває так, що забруднення набуває системного характеру і зв'язку. Наприклад, внесення азотних добрив призводить до підвищення кислотності ґрунтів. Разом з тим змінюється середовище існування мікроорганізмів. У причинно-наслідковому зв'язку спостерігається розвиток патогенної фауни, а також і біологічного забруднення. В агропромисловому виробництві для боротьби з шкідниками використовується різноманіття аерозолів тобто фізико-хімічної суміші дрібнодисперсної рідини. Таким чином з'являється фізико-хімічний різновид забруднення. В принципі, усі види забруднень земельних ресурсів взаємопов'язані [36, 56, 65, 81, 230].

Рівень забрудненості сільськогосподарських земель можна розглядати за критеріями можливості розглядаємої землі до самовідновлення. Спеціалісти з цих питань виділяють наступні рівні забруднення земель: випадковий, локальний, сівозмінний і катастрофічний рівень.

Випадковий рівень забрудненості свідчить про факт, коли земельна ділянка зазнала випадкового забруднення з причини наявності вини користувача, так і без неї. Термін дії забруднення у даному разі зовсім не впливає або впливає незначним чином на формування та розвиток сільськогосподарських культур. Локальний рівень представляється таким чином, коли земля повертає втрачені якості протягом одного періоду вегетації культурних рослин або на протязі календарного року [36, 56, 81].

Сівозмінний рівень забрудненості земельних ресурсів – це такий ступень забруднення, коли використовуєма земля не відновлює свої властивості на протязі терміну проходження повного циклу чергування сільськогосподарських культур у сівозміні. А катастрофічний рівень характеризується таким становищем, коли земельна ділянка самостійно не може ніяк відновитися і її необхідно виключати з сільськогосподарського обробітку.

Вище наведені підходи дадуть можливість сільськогосподарському підприємству спроектувати заходи у системі сівозмін і структурі посівних площ, а також зробити розрахунок можливої державної компенсації за здійснення заходів з поліпшення стану забрудненої землі [95, 115, 156].

При визначенні економічного збитку від забруднення земельних площ доцільно використовувати такі показники, як типи та якісний склад ґрунтів, розміри і загальний дохід агроформування, енергоозброєність, об'єм внесених органічних і мінеральних добрив і т. ін. Для врахування дії побічних чинників доцільно порівнювати забруднені ділянки з так званими контрольними. Аналізу оцінки впливу буде значно достовірнішим, якщо його проводити на протязі декількох років.

Результатом залучення землі, як природного ресурсу, у сільськогосподарському виробництві є зміна якісного складу ґрунтового покриву. Механічна і хімічна обробка ґрунтів, зміна їх цільового призначення, меліорація та інша господарська діяльність людини складають антропогенне забруднення, наслідком якого є порушення природних характеристик ґрунтів. Воно може значно посилюватись під дією природних чинників, наприклад, вітру або водних потоків. Ці явища можуть навіть знищити ґрунтовий покрив на протязі певного часу [36, 56, 65, 77, 81, 108, 125, 230].

Найбільшої шкоди якісному складу ґрунтового покриву завдають ерозійні процеси. Ерозія ґрунтів являє собою руйнування найбільш родючих верхніх шарів ґрунту. В Україні водній і вітровій ерозіям піддається понад 13,4 млн. га сільськогосподарських угідь, у тому числі 10,6 млн. га орних земель, тобто 32 % їх площі. З продуктами ерозії виноситься значна частина поживних речовин та органіки. Сумарні витрати гумусу через мінералізацію або окислювальну деструкцію, а також ерозію ґрунтів щорічно становлять 32-33 млн. т, що еквівалентно 320-330 млн. т органічних добрив, а еколого-економічні збитки внаслідок ерозії ґрунтів перевищують 9,1 млрд. грн. [30, 65, 81, 126, 193, 210, 216, 218, 220, 230, 246, 247, 255].

Природна ерозія ґрунтів є процесом досить повільним. Наприклад, виніс поверхневими водами 20 см ґрунту під пологим лісом відбувається за 174 тис. років, під луком – за 29 тис. років. При правильних сівозмінах поля втрачають 20 см ґрунту за 100 років, а при монокультурні кукурудзі або соняшнику – всього за 15 років.

Економічні збитки від ерозії степової зони значно мірою спричинена через пересічений рельєф місцевості, яка розташована на Приазовській височині і Донецькому кряжі. В результаті значних перепадів атмосферного тиску на Донбасі, зокрема, виникають сильні вітри. Ерозія посилюється внаслідок погодних умов. Періодичне промерзання і відтавання, зволоження і висушування сильно розпиляє ґрунтовий покрив, не захищений рослинним покривом або поживними рештами.

Значна територія країн піддається впливу водної ерозії, яка тісно пов'язана з вирішенням проблем вологозабезпеченості сільськогосподарських культур. Внаслідок змиву водою з поля виноситься найродючіший верхній шар ґрунту, в річки вимивається велика кількість елементів живлення сільськогосподарських рослин. Щорічні втрати ґрунту становлять на середньо змитих ґрунтах 25,2 т/га, сильно змитих – 62 т/га або 56 % прямих збитків від водної ерозії ріллі. Недобір продукції всіх видів на середньо- та сильнозмитих ґрунтах складає 50 % від загального врожаю на еродованих орних ґрунтах.

Значно мірою розвитку ерозійних процесів сприяють неправильно встановлені межі поля, розташування доріг і лісосмуг. У випадку, коли

останні орієнтовані перпендикулярно напрямку переміщення повітряних мас, відбувається затримання опадів на полях і пригнічення ерозії. Правильне розміщення полів і формування лісосмуг можуть принести сільськогосподарському підприємству значний економічний ефект. За дослідженнями вітчизняних вчених середня урожайність озимої пшениці за 10 років спостереження склала на полях, що знаходяться під захистом лісосмуг, які продуваються, 24,9 ц/га, а на полях без смуг – 21,2 ц/га, або 3,7 ц/га менше [41, 65, 87, 108, 213].

Найефективнішим з агротехнічних прийомів запобігання і боротьби з ерозією ґрунтів є безполицевий або безвідвальний обробіток землі, який широко використовував у своїй практичній діяльності Терентій Семенович Мальцев. Періодичне безполицеве розпушування ґрунту на глибину 40-50 см сприятиме створенню потужного орного шару і забезпечуватиме краще проникнення вологи в ґрунт і скорочує поверхнєве стікання. Стерня при цій системі обробітку не заорюється, а залишається на поверхні ґрунту, утворюючи захисний покрив тобто мульчу. Остання захищає поверхню ґрунту від вітрової ерозії.

У нашій державі маються успішні приклади ведення ґрунтозахисних систем землеробства із запровадженням безвідвального обробітку ґрунту. Наприклад, вже понад 20-ти років поля сівозмін не орють плугом, не використовують гербіцидів і пестицидів у приватному підприємстві “Агроєкологія” Шишацького району Полтавської області. В якості передового досвіду можна привести діяльність холдингу “Агро-Союз” Синельниківського району Дніпропетровської області, СТОВ імені Енгельса Новопокровського та ПП АФ “Довжанська” Свердловського районів Луганської області та ряд інших підприємств з різних регіонів України [65, 80, 132, 147, 160, 246, 247].

Таким чином, концептуальні положення перспективного землекористування в умовах глобалізації повинні увібрати в себе всі досягнення вітчизняного й світового досвіду проведення земельних і аграрних реформ, науково-технічного прогресу з усіх напрямків його розвитку: землеробства, рослинництва, агрономії, ґрунтознавства, селекції сільськогосподарських культур, насінництва, агротехніки і т. ін.

НТП у XXI столітті дає нам надзвичайно широкі можливості змінити своє практичне відношення до земельних ресурсів, озброюючи людство найновітнішими високими технологіями вирощування сільськогосподарських культур, виробництва продуктів харчування; сучасною агротехнікою; комплексом високопродуктивних машин для аграрного сектора економіки тощо. Дана концепція включає широкі світові можливості збереження і подальшого значного підвищення початкової природної родючості ґрунту за рахунок неухильного зростання штучної тобто економічної родючості наших чорноземів, спираючись на системний підхід до вирішення проблем сучасного та перспективного

землекористування. Одночасно ж вирішуються такі проблеми майбутнього, як охорона навколишнього середовища (тобто екологічні проблеми), недопущення суттєвої зміни клімату на планеті за рахунок так званого теплого ефекту, загострення продовольчої проблеми для населення світу, виснаження невідновлювальних ресурсів земної кулі і т. ін.

2.4. Теоретичні аспекти формування технологічних систем в землеробстві

Господарською сферою для впровадження системи аграрного менеджменту в рослинництві є землеробство.

Сучасне землеробство – це наука про найбільш раціональне, екологічно, економічно і технологічно обґрунтоване відтворення і збереження – основа ефективного землекористування, формування високо родючих, з оптимальними показниками для обробітку культурних рослин ґрунтів.

Теоретичними і практичними передумовами для перекладу сільського господарства на шлях стійкого і збалансованого розвитку в землеробстві повинні стати науково-обґрунтована стратегія інтенсифікації аграрного сектору економіки.

Система землеробства – форма землеробства, що представляє комплекс взаємозв'язаних агротехнічних, меліоративних і організаційних заходів, що характеризуються інтенсивністю використання землі, способами відновлення і підвищення родючості ґрунту з метою отримання високих і стійких урожаїв сільськогосподарських культур, а як наслідок високого прибутку.

У сучасних умовах у зв'язку із збільшеними завданнями і інтенсифікацією сільського господарства поняття системи землеробства значно ускладнилося. Під сучасною системою землеробством розуміють високопродуктивне, стійке, екологічно обґрунтоване і економічно ефективне виробництво високоякісної продукції рослинництва при раціональному використанні землі і відтворенні ґрунтової родючості.

Сучасна система землеробства повинна забезпечувати захист ґрунту від водної ерозії і дефляції, успішне регулювання водного режиму, екологічну безпеку і охорону навколишнього середовища (водоймищ, лісів і ін.) від забруднення пестицидами і мінеральними добривами, створення сприятливих умов для зростання і розвитку сільськогосподарських культур, праці і життя людини [87, 156].

Інтенсивні системи землеробства є продуктивними системами. Вони розробляються на основі наукових досліджень і досягнень науково-

технічного прогресу. Їх практичне освоєння в сучасному землеробстві здійснюватиметься з урахуванням найбільш раціональних, економічно і екологічно обґрунтованих технологій обробітку сільськогосподарських культур.

Початок розвитку наукового землеробства, як і багатьох інших наук, поклали своїми працями М. В. Ломоносов (1711-1765), що відстоював матеріалістичний погляд на природу і, зокрема, на ґрунт, і його сучасник А. Т. Болотов (1738-1833), якого по праву називають першим російським агрономом.

Роботи М. В. Ломоносова і А. Т. Болотова та інших учених того часу послужили першою основою і імпульсом розвитку вітчизняного наукового землеробства.

У ХІХ ст. агрономічна наука отримала подальший розвиток в працях цілої плеяди видатних учених: А. Ст. Советова, Д. І. Менделєєва, П. А. Костичева, Ст. Ст. Докучаєва, А. Н. Енгельгардта, І. А. Стебута, К. А. Тімірязєва та багато інших.

А. В. Советов (1826-1901) визначав рівень культури землеробства і розвитку сільського господарства розширенням польового травосіяння, яке спонукає вести господарство на науковій основі. Вчений переконливо показав, що посіви багаторічних трав на полях не тільки сприяють розвитку тваринництва, але і відновлюють і підвищують родючість ґрунту.

Велике значення для розвитку наукового землеробства належить В. В. Докучаєву (1846-1903), творцеві науки про ґрунт. Він вперше встановив, що ґрунт – самостійне природне тіло і її формуванню сприяють процеси взаємодії клімату, рельєфу, рослинного і тваринного миру, ґрунтоутворюючих порід і віку країни. В. В. Докучаєв дав першу в світі наукову класифікацію ґрунтів по їх походженню. Він багато уваги приділяв питанням відновлення і підвищення родючості ґрунтів за допомогою організації полезахисного лісонасадження, регулювання водного режиму і інших прийомів.

До розвитку землеробської теорії і практики крупний внесок вніс І. А. Стебут (1833-1923). Він зробив помітний вплив на розвиток науки, досвідченої справи, навчання кадрів. За наслідками світового і вітчизняного досвіду, численних досліджень і узагальнень автор обґрунтував економіку, організацію, технологію виробництва рослинницьких продуктів з урахуванням біологічних вимог культур і умов зовнішнього середовища.

Великий внесок в розвиток науки вніс К. А. Тімірязєв, його всесвітньо відомі роботи по фотосинтезу і фізіології рослин дозволили показати потенційні можливості підвищення продуктивності сільськогосподарських культур в землеробстві.

У 70-80-і роки були вироблені стратегічні і практичні основи інтенсифікації землеробства. У цей період був узятий курс на

інтенсифікацію землеробства на основі хімізації, меліорації, комплексної механізації, освоєння методів програмування урожаїв, впровадження інтенсивних технологій обробітку сільськогосподарських культур.

В результаті перекладу землеробства на наукову основу його інтенсифікації, підвищилися стійкість і продуктивність рослинництва, забезпечується розширене відтворення і зростання врожайності сільськогосподарських культур. Проте при неправильному застосуванні засобів інтенсифікації землеробства (хімізації, меліорації, сучасних технологій, і ін.) часто при повному ігноруванні законів землеробства, законів природи і суспільства в галузі землеробства виникають складні проблеми і суперечності. Недостатньо вивчені екологічна, економічна і технологічна суть і причини негативних явищ в сільськогосподарському виробництві. Тому в основі сучасного наукового підходу повинні бути системний метод як неодмінна умова успішного розвитку землеробства.

При вирішенні проблем землеробства, адаптивній його інтенсифікації і особливо оптимізації технологічних процесів необхідно переглянути роль і зміст елементів системи землеробства.

Основа будь-якої системи землеробства – сівозміна. Сівозміни служать головною організаційною і агротехнічною ланкою сучасної науково обґрунтованої системи землеробства. Вони регулюють дію рослин на ґрунт без додаткових матеріальних витрат, сприяють збереженню і підвищенню родючості, відповідають виробничій структурі господарства, створюють кращі умови для обробітку польових культур. У взаємодії економічних і природних чинників в процесі виробництва рослинницької продукції сівозміна є основним елементом що суміщає дію цих чинників: він враховує такі важливі агрономічні чинники як вегетаційні особливості культур і агрокліматичні умови у взаємодії з потребою в ресурсах для виробництва продукції.

У основі чергування культур в проєктованих сівозмінах лежить принцип плодозміни. Це означає чітке чергування культур, що розрізняються біологічними особливостями і технологіями обробітку [80, 96, 146].

Сівозміною називається науково-обґрунтоване чергування сільськогосподарських культур і пару в часі і в просторі (на полях).

Введення і освоєння сівозмін передбачає проведення організаційно-господарських, агротехнічних і землевпоряджувальних заходів відповідно до перспективного плану розвитку господарства і його спеціалізації. За широтою, глибиною і різноманітністю дії на сільськогосподарські рослини, біологічних співтовариств і ґрунту сівозміна не має собі рівних серед агротехнічних заходів – рис. 2.2.

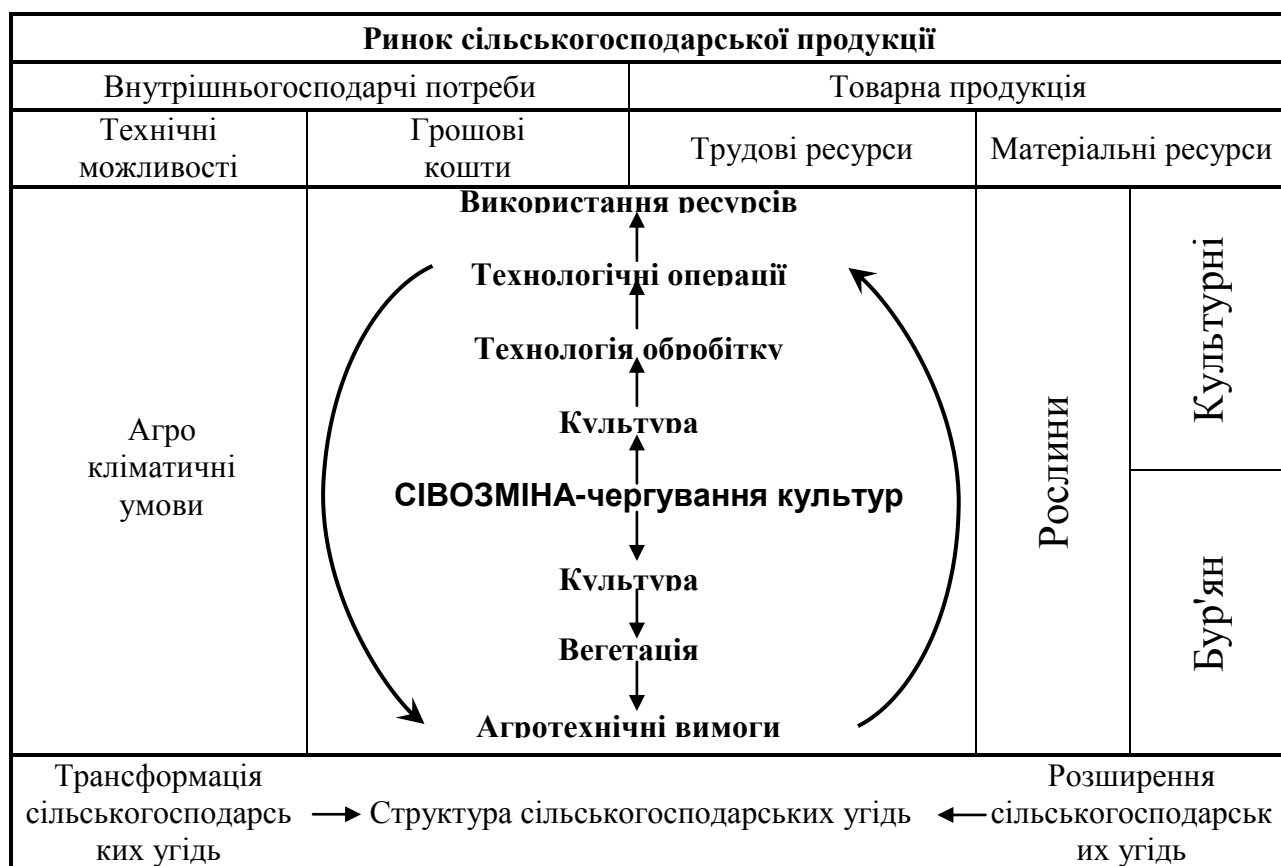

Рис. 2.2. Система взаємодії агротехнічних і економічних чинників

Сівозміни повинні виконувати декілька функцій: продукційну; ресурсозберігаючу; протиерозійну; ґрунтопокрашувальну; фітосанітарну.

При проектуванні сівозмін за виробничим призначенням виділяють три типи сівозмін: польові, кормові і спеціальні. У польових більше половини площі відводять під зерновими, картоплею і технічними культурами. У кормових більше 50 % площі відводять для кормових культур. У спеціальних сівозмінах обробляють культури, що вимагають спеціальних умов і агротехніки, наприклад овочеві, коноплі, тютюн та ін.

Залежно від співвідношення вирощуваних культур і чистої пари виділяють наступні види сівозмін:

1) *Зернопарові* – посіви зернових займають велику частину площі і уриваються чистою парою.

2) *Зерно паропросанні* – посіви зернових займають половину або велику частину площі і уриваються чистою парою і просапними культурами.

3) *Зернотравні* – посіви зернових культур занижують велику частину площі, а на решті частини обробляються багаторічні трави та інші непросапні культури.

4) *Зернопросапні* – посіви зернових займають половину і більш за площу і уриваються просапними культурами.

5) *Зернотравопросапні*, або плодозмінні – посіви зернових займають не більше половини площі, а на останній обробляють просапні і трави, в основному боби.

6) *Просапні* – половина або велику частину площі відводять під просапні культури.

7) *Травопросапні* – обробіток просапних, таких, що займають декілька полів, уривається багаторічними травами та іншими культурами суцільного посіву.

8) *Сидеральні* – на одному або двох полях вирощують культури для заорювання зеленої маси на добриво.

9) *Травопольні* – під багаторічні і однорічні трави відводять більше половини площі.

Для повної характеристики сівозміни в назву його включають число полів, наприклад польова семипільна зернопарова сівозміна.

Культурні рослини, прийоми їх вирощуванні і чисті пари роблять істотний вплив на властивості ґрунту, що відбивається на зростанні, розвитку і врожаях подальших культур.

Попередником називається сільськогосподарська культура або пара, що займають дане поле в попередньому році. По характеру впливу на ґрунт всі попередники можна об'єднати, в наступні групи:

- 1) чисті пари;
- 2) багаторічні трави;
- 3) зернові боби;
- 4) просапні;
- 5) технічні непросапні;
- 6) озимина зернова;
- 7) ярові зернові непросапні;
- 8) однорічні трави.

Період, протягом якого культура і пара проходять через кожне поле в послідовності, встановлень схемою, називається ротацією сівозміни, а план розміщення культур і пари по полях і роках на період ротації називається ротаційною таблицею. Перелік груп сільськогосподарських культур і пари в порядку їх чергування називається схемою сівозміни.

При складанні схеми сівозміни необхідно дотримуватися наступних основних правил розміщення культур по попередниках:

1) Для провідних культур сівозміни треба відводити кращі попередники, наприклад для озимини – чиста або кулісна пара в районах недостатнього зволоження.

2) Повторні посіви зернових культур по зернових допустимі при розміщенні першої культури по чистій або зайнятій парі. Добре переносять

повторні посіви кукурудза, картопля, коноплі, бавовник. Не виносять повторних посівів цукровий буряк, льон, боби.

3) Враховувати особливості засмічення ґрунту, темп розвитку бур'янів на початку зростання, спосіб посіву, який визначає можливість механізованої боротьби з бур'янами.

4) Враховувати характер дії культур на родючість ґрунту, особливості накопичення і споживання живильних речовин і витрату вологи.

5) Враховувати біологічні особливості культур, їх період вегетації, терміни посіву і прибирання.

При оцінюванні сівозмін до сівозміни, що знов вводитьься, пред'являють певні вимоги, які виражаються в продуктивному використанні ріллі, сільськогосподарських машин, транспорту, робочої сили. Розміри полів нової сівозміни повинні забезпечувати високопродуктивне використання тракторів і ґрунтообробних машин. Кормові культури бажано розміщувати поблизу ферм, що значно понизить транспортні витрати.

При оцінці сівозміни необхідно звернути увагу на склад культур, оскільки від цього залежить вихід продукції на одиницю площі, потребу в органічних і мінеральних добривах, необхідний, набір тракторів і сільськогосподарських машин. Крім того, слід враховувати цінність культур як попередників, а також вплив їх на родючість ґрунту, її фізико-механічні і технологічні властивості. Слід мати на увазі і ефективне використання механічних і хімічних засобів боротьби з бур'янами, хворобами і шкідниками сільськогосподарських культур.

Економічна оцінка сівозмін господарства показує:

1) якою мірою забезпечено виконання планового завдання продажу сільськогосподарській продукції;

2) як задовольняються внутрішньогосподарчі потреби в продовольстві, насінні і кормах, а також збалансованість кормових одиниць по перетравному протеїну;

3) вихід продукції на 100 га земельних угідь або ріллі, а також собівартість одиниці продукції.

Зіставляючи дані, отримані по різних сівозмінах, вибирають сівозміну найбільш прийнятну для сільськогосподарського підприємства.

Сівозміни, що склалися в даний час, увійшли до суперечності з принципами адаптивного рослинництва. Це трапилося тому, що структура посівних площ в них визначалася переважно державними завданнями по закупівлях сільськогосподарської продукції без належного агроекологічного районування сільськогосподарських культур. При агроекологічному районування рослини і їх специфічні вимоги до умов навколишнього середовища є визначальний, а інші чинники – ґрунт, клімат

враховуються тільки у зв'язку з рослинами в системі “рослини-середовище”.

З 1983 року діє методика ФАО по екологічному мікрорайонуванню території [173], яка передбачає облік наступних показників:

- радіаційний, температурний і водний режими (включаючи вологість повітря) на різних етапах зростання і розвитку сільськогосподарських рослин (особливо в “критичні” періоди онтогенезу);
- ступінь аерації ґрунту і доступність живильних речовин;
- умови проживання кореневої системи;
- чинники, що визначають схожість насіння (утворення кірки, ерозія ґрунту), і чинники, необхідні для нормальної вегетації сільськогосподарських культур;
- можливість затоплення і підтоплення;
- вміст в ґрунті токсичних речовин і солей;
- вірогідність прояву абіотичних (заморожування, морози, суховії і ін.) і біотичних (хвороби, шкідники, бур'яни).

Процес розробки та прийняття управлінських рішень є основною ділянкою роботи менеджера. Загалом управлінський цикл зводиться до формули “мета – результат – мета». У свою чергу, його можна поділити на три підцикли:

- поява інформації;
- накопичення (концентрація) інформації;
- перетворення інформації на рішення.

Існує три основні типи управлінських рішень, пов'язаних з процесом функціонування виробництва: “фактор-фактор”, “фактор-продукт” і “продукт-продукт”. Ці рішення дають відповідь на такі питання: Яку продукцію доцільно виробляти? Яким чином її виробляти? Скільки продукції необхідно виробляти?

Так, рішення типу “фактор-фактор” полягає у виборі виду ресурсів, що використовуються у виробництві, і визначенні їхніх обсягів. Наприклад, менеджер повинен вирішити, яку кількість зерна чи сіна закласти у раціон годівлі худоби. При цьому йому потрібно врахувати інформацію про те, як змінюватиметься собівартість продукції за варіантами годівлі.

Таким чином, рішення типу “фактор-фактор” – це процес варіації використання різних виробничих ресурсів у межах можливостей менеджера, враховуючи рівень заміщення даних ресурсів (технологічну можливість заміщення) і витрат на ці ресурси (ціну, собівартість виробництва, доставку, складування тощо).

За допомогою рішень типу “фактор-продукт” визначають, на виробництво якого продукту використання наявних ресурсів є раціональним. Наприклад, кукурудзу чи інші концентровані корми можна

застосовувати для виробництва молока, приросту великої рогатої худоби або свиней. Поряд з цим комбінацію наявних ресурсів можна застосовувати для виробництва якогось одного виду продукції. Так, наявні посівні площі використовуються лише для кормовиробництва, зорієнтованого на виробництво молока чи вирощування товарних сільськогосподарських культур – зерна, цукрових буряків, картоплі.

Отже, рішення “фактор-продукт” можуть бути типу “певний вид ресурсу – мультипродукт” або “мультиресурси – певний вид продукту”. При цьому критерієм прийняття того чи іншого рішення є ефективність господарювання — перевищення доходу над виробничими витратами, тобто саме маса доходу (прибутку), а не його питома значення.

Тип рішень “продукт-продукт” визначає, скільки різних видів продукту повинно вироблятися та в якому обсязі. Маючи обмежену кількість ресурсів, менеджер повинен вирішити, яку продукцію доцільно виробити для одержання максимального ефекту. Вся продукція, вироблена сільськогосподарським підприємством, поділяється на таку, що доповнює одна одну, конкурує між собою і не залежить одна від одної.

У випадку виробництва продукції, що доповнює іншу, при зростанні виробництва одного виду продукції автоматично зростає обсяг виробництва іншого виду продукції. Наприклад, розширення посівів та збільшення виробництва багаторічних трав, зокрема люцерни, сприяють підвищенню врожайності інших сільськогосподарських культур, для яких люцерна є попередником, і цим збагачують ґрунт азотом.

В умовах виробництва конкуруючих видів продукції збільшення виробництва одного виду продукції призводить до зниження обсягів виробництва інших її видів. Приміром, у рослинництві культури, в яких збігаються технологічні цикли виробництва (посів, догляд за посівами, збирання), є конкуруючими (ярі зернові і кормові культури, з одного боку, та цукрові буряки й соняшник – з іншого) [156].

Неконкуруючі види продукції – це такі, де не збігаються технологічні цикли виробництва, що дає можливість рівномірно протягом року використовувати трудові ресурси, техніку та обладнання. Такими видами продукції є, наприклад, озима пшениця і кормові буряки або виробництво й заготівля кормів та відгодівля великої рогатої худоби в осінньо-зимовий період.

Процес прийняття рішень складається з таких основних етапів:

- визначення цілей;
- виявлення проблеми;
- одержання необхідної інформації;
- розгляду можливих альтернативних рішень;
- прийняття рішення;
- розробки заходів на виконання рішення;
- розподілу відповідальності серед працюючих;

– оцінки прийнятого рішення.

Визначити ціль – означає поставити перед собою певне завдання. Таким завданням може бути приріст прибутку, приріст власного капіталу, збільшення вільного часу, зменшення втрат продукції, зниження виробничих витрат, розширення масштабів виробництва тощо. Виявлення проблеми полягає у чіткому накресленні перешкод, які стоять на шляху до мети. Проблема – це розбіжність між поставленою метою й дійсністю.

Після виявлення проблеми потрібно одержати інформацію про причини, які викликають цю проблему, і про способи їх усунення. Пошук інформації потребує затрат часу й коштів. Тому ці затрати повинні зіставлятися з можливим результатом при досягненні мети.

Етап розгляду можливих альтернативних рішень ґрунтується на одержанні інформації й розробці варіантів вирішення проблеми. Наприклад, зниження затрат кормів на центнер молока можна досягти різними шляхами – зміною раціону годівлі худоби, умов її утримання, вдосконаленням селекційної справи тощо.

Прийняття рішення – це насамперед можливість вибору конкретного рішення з-поміж його альтернативних варіантів. Будь-який вибір завжди пов'язаний з певними труднощами. Це може бути, наприклад, недостатність інформації при розробці альтернативних варіантів рішення. Адже один менеджер може діяти, маючи інформаційне забезпечення на рівні 50 %, а інший – 90 %. Крім того, щоб зробити рішучий крок і прийняти те чи інше рішення, потрібна сміливість. Тому цей процес є індивідуальним і залежить від особистості менеджера.

Розробка заходів на виконання рішень передбачає визначення обсягу роботи, необхідних ресурсів, розподіл обов'язків серед працюючих. Усе це вимагає від менеджера енергії та організаторських здібностей.

Розподіл відповідальності серед працюючих – це насамперед готовність менеджера нести персональну відповідальність за свої рішення. Не всі можуть взяти на себе таку відповідальність. Тому не кожен може бути менеджером. Процес прийняття рішень вважається завершеним після аналізу результатів прийнятого рішення. Шляхом оцінки фактичних результатів рішення менеджер може зробити висновки про його ефективність. Усі типи рішень, які приймає менеджер, мають безпосередній зв'язок із ризиком та невизначеністю. Сільське господарство – це галузь, де виробництво безпосередньо пов'язане з ризиком і невизначеністю та значною мірою відрізняється від інших галузей народного господарства, що й зумовлює особливості в аграрному менеджменті.

Особливості сільського господарства тісно пов'язані з чинниками ризику та невизначеності роботи в даній галузі, що, безумовно, зобов'язаний урахувувати менеджер сільськогосподарського підприємства при плануванні та прийнятті управлінських рішень. Однак ризик

відрізняється від невизначеності. Ризик – це ситуація, коли результат здійснення якогось процесу невідомий, але відомі його можливі альтернативні наслідки. Невизначеність – ситуація, де ймовірність одержання різних результатів невідома.

Прикладом ризику може бути рішення менеджера завтра косити траву на сіно, хоч він не впевнений, що завтра чи протягом кількох наступних днів не буде опадів. За багаторічними спостереженнями, ймовірність дощу в цей період становить 40 %. Отже, менеджер мусить приймати рішення в умовах ризику.

Прикладом невизначеності може бути формування цін на сільськогосподарську продукцію. Знаючи поточні ціни, менеджер організовує відповідне виробництво, хоч він не може чітко прогнозувати рівень цін на наступний рік і, орієнтуючись на виробництво певного виду продукції, ціна на який його задовольняє в поточному році, може отримати збитки від зниження ціни в наступному році.

Умови ризику та невизначеності характеризують стан, коли менеджер має певну інформацію про потрібну йому подію і може дійти висновку про ймовірність того чи іншого результату. Поряд з цим в інших ситуаціях він не має достовірної інформації й не може прогнозувати ймовірності здійснення тих чи інших подій. Отже, всі свої рішення менеджер може класифікувати на такі, які приймаються в умовах ризику, і такі, що приймаються в умовах невизначеності.

Для успішного ведення господарства менеджер повинен уміти виявляти джерела ризику. В сільському господарстві такими джерелами можуть бути:

1. Виробничий ризик, що зумовлюється такими чинниками, як погодні умови, хвороби рослин і тварин, шкідники, строки виконання робіт. Його результатом є коливання врожайності сільськогосподарських культур та продуктивності худоби, зміни якості продукції, падіж тварин, скорочення строку служби техніки й механізмів, додаткова потреба в робочій силі. Тобто у випадку прийняття помилкового виробничого рішення в умовах ризику виникає загроза різкого зростання виробничих витрат.

2. Ринковий ризик, викликаний нестабільністю цін на продукцію сільського господарства, яку менеджер реалізує. Цей тип ризику залежить від зміни попиту й пропозиції на ринках різних видів сільськогосподарської продукції.

3. Фінансовий ризик, пов'язаний з фінансовим забезпеченням виробництва. Це стосується передусім можливості невиплати сум узятих кредитів і оплати виставлених господарству рахунків його партнерами по бізнесу. В умовах фінансового ризику виникає реальна загроза банкрутства.

4. Ризик технологічного застаріння, суть якого полягає у невідповідності існуючих способів виробництва на підприємстві умовам упровадження нових технологій. У такій ситуації виникають нераціональні виробничі витрати, оскільки застарілими способами виробництва не можна ефективно впроваджувати нові технології. Потрібно або змінити систему виробництва на таку, що відповідатиме потребам нових технологій, або зачекати з упровадженням цих нових технологій, доки не будуть створені для цього необхідні умови.

5. Ризик понесення збитків від нещасного випадку, а саме від пожеж, бурі, градобою, снігопаду, крадіжок. У даному випадку ризик полягає у заниженні страхової суми.

6. Юридичний ризик – це судова відповідальність за нещасний випадок на виробництві, втрати від зміни норм законодавства, що регулюють трудові відносини на підприємстві та охорону навколишнього середовища (використання пестицидів і гербіцидів, дотримання умов екологічного землекористування тощо). Організуючи й плануючи виробничу діяльність, менеджер орієнтується на чинне законодавство, хоч він може, вклавши значні кошти у свій план, отримати збитки від зміни певних норм законодавства, що не дозволить йому втілити цей план у життя.

7. Людський чинник ризику – коли менеджер не може заздалегідь знати про можливий стан здоров'я працівників на підприємстві та стан власного здоров'я. Тим більше він не може з великою ймовірністю прогнозувати взаємовідносини як безпосередньо на підприємстві, так і з партнерами по бізнесу.

Таким чином, приймаючи будь-яке рішення, менеджер обов'язково повинен урахувати міру ризику в кожному конкретному випадку. Без такого врахування господарювання є небезпечним.

Однак менеджер, який занадто перестраховується, також може прогадати, втративши потенційні можливості для збільшення прибутку, ухиляючись від відносно ризикованого рішення. Тому необхідно мати стратегію управління ризиком, створити умови для господарських маневрів в умовах зміни обставин з метою зниження їхнього негативного впливу на прибуток. Проте такі заходи можуть зумовити додаткові виробничі витрати, які необхідно оцінювати щодо вигоди від їх залучення. Прикладом такої поведінки менеджера може бути рішення про купівлю картоплезбирального комбайна. Купівля комбайна одноразово вимагає значної грошової суми, яка у вигляді амортизації відноситься на собівартість продукції. Однак комбайн можна і не купувати, а орендувати, якщо витрати на його оренду будуть нижчими за витрати в умовах купівлі комбайна. Крім того, існує варіант залучення найманих працівників для збирання врожаю картоплі, якщо витрати на оплату їхньої праці будуть меншими за витрати при купівлі чи оренді комбайна. Перевагою оренди

комбайна чи залучення найманих працівників може бути і можливість неврожаю картоплі або виникнення умов недоцільності її вирощування в наступному році, коли куплений комбайн узагалі не використовуватиметься, завдаючи прямих збитків господарству. В умовах відсутності комбайна не буде виробничих витрат узагалі, адже не потрібно ні орендувати комбайн, ні залучати найманих працівників.

Чинник ризику менеджер повинен урахувати і при виборі спеціалізації господарства, тобто передбачати пристосованість того чи іншого виробництва до функціонування в умовах ризику. Наприклад, досить складно змінити спеціалізацію господарства, зайнятого садівництвом, племінним тваринництвом або насінництвом багаторічних трав.

В умовах такої спеціалізації відхід від неї та входження в нове виробництво потребуватимуть кількох років, протягом яких будуть понесені прямі збитки. І навпаки, в галузях, де виробництво можна припинити на певному технологічному етапі, ризик отримання збитків від виникнення не вигідних умов продовження цього виробництва є незначним (відгодівля великої рогатої худоби, вирощування ярих зернових тощо). Однак сільське господарство загалом – щодо цього досить консервативна галузь: зміна спеціалізації виробництва не може бути проведена відносно швидко, а сума постійних виробничих витрат у структурі сумарних витрат перевищує витрати в інших галузях народного господарства.

Важливим моментом при виборі спеціалізації господарства в умовах урахування чинників ризику є оцінка співвідношення між постійними і змінними виробничими витратами та їх класифікація за циклами технологічних процесів. Так, якщо господарство вирощує багаторічні трави, забезпечуючи це виробництво власним садивним матеріалом, то витрати на насіння будуть постійними, а в умовах купівлі насіння – змінними. При виробництві свинини з повним виробничим циклом постійні виробничі витрати пов'язані з усіма технологічними циклами. В умовах купівлі поросят для відгодівлі витрати на їх придбання — це змінні виробничі витрати. У даному випадку, прийнявши рішення про припинення виробництва, господарство не матиме таких збитків, як в умовах його припинення з повним виробничим циклом (в останньому випадку постійні виробничі витрати залишаються і після припинення виробництва).

Іншим моментом, пов'язаним з ризиком при прийнятті господарських рішень, є доцільність створення запасу потужностей виробництва. Наприклад, маючи техніки, потрібної для здійснення технологічних процесів, більше, ніж звичайно, менеджер страхується на випадок непогоди, коли необхідно провести польові роботи в короткі терміни (посів, догляд за посівами, збирання, підготовка ґрунту до посіву). Однак при цьому зростають виробничі витрати, пов'язані з амортизацією,

ремонт і утриманням зайвої техніки. Для обґрунтування доцільності росту цих витрат необхідно провести розрахунки виробничих витрат і доходів, що виникають у зв'язку з утриманням зайвої техніки та можливими втратами врожаю.

Таким чином, досягнення високих показників ефективності сільськогосподарського виробництва можливо лише при обґрунтованому прийнятті управлінських рішень в управлінні технологічними процесами в рамках системи землеробства, що можливо лише при правильному проектуванні і освоєнні сівозмін, строгому дотриманні всіх ланок системи землеробства.

З матеріалів проведеного аналізу та зроблених нами узагальнень щодо нормативно-правових і науково-теоретичних аспектів системи управління земельними ресурсами агровиробників з урахуванням вітчизняного й світового досвіду в порядку причинно-наслідкового та логічно-послідовного зв'язку витікають наступні висновки у формі викладення власних аналітичних позицій:

Найважливішим кроком на шляху побудови багатокладної економіки України та усунення монопольного права на землю, починаючи з 1991 року до теперішнього часу, стало здійснення земельної реформи з кардинальними змінами у системі аграрних і економічних відносин. Відмічена реформа зосередила свої зусилля на перерозподілі земель з одночасним наданням їх у приватну власність громадянам, сільськогосподарським підприємствам, різним організаціям і установам, тимчасове користування на умовах оренди в цілях створення можливостей для рівноправного розвитку різноманітних форм господарювання на землі, раціонального використання і охорони сільськогосподарських угідь.

З удосконаленням земельного законодавства і адаптацією селян до умов ринкової економіки набуватимуть подальшого розвитку господарські формування з приватною власністю на землю. Згодом, землі всіх категорій мають стати складовими частинами ринкового середовища, тобто має сформуватися і діяти земельний ринок, який передбачає вільний доступ до землі, праці і капіталу, дозволить розвивати підприємницьку діяльність на селі, забезпечувати раціональне використання сільськогосподарських угідь, збереження і підвищення родючості ґрунтів та їх охорону.

В основу всіх законодавчих і нормативно-правових актів з питань реформування земельних і аграрних відносин покладені історичні докази ефективності раніше проведених реформ, юридичні узагальнення вітчизняного і закордонного досвіду вдалого реформування аграрного сектору економіки високорозвинених країн світу, науково-практичні рекомендації вчених-юристів, аграрників і економістів, погляди всесвітньо відомих державних діячів та реформаторів, таких як Петро Аркадійович Столипін, Олексій Миколайович Косигін, Франклін Делано Рузвельт, Уїнстон Черчель і ряд інших представників.

Історичний підсумок пройденого нами з 1991 року реформаторського шляху в аграрному секторі економіки дозволяє виділити наступні досить важливі позиції:

- земельна і аграрна реформа у складі економічного напрямку реформування була науково обґрунтованою, теоретично дослідженою, нормативно забезпеченою і практично впровадженою, хоча і не обійшлося без прийняття помилкових, недостатньо обґрунтованих управлінських рішень;

- в нашій державі було зконструйовано специфічну українську модель реформування і земельних відносин, і аграрного сектору економіки;

- забезпечено багатокладність сільськогосподарського виробництва, в аграрному секторі економіки функціонують рівноправні форми ведення господарства, організовані на засадах приватної власності на землю сільськогосподарські підприємства у поєднанні з індивідуальною, сімейною і колективною формами організації праці;

- створено нові типи аграрних підприємств ринкового спрямування, які в організаційно-управлінському сенсі в результаті підвищення мотиваційних аспектів людської праці мають значно більші потенційні можливості і перспективи високоефективного господарювання;

- особисті селянські господарства достатньо значною мірою забезпечили трудову зайнятість сільського населення як буферний чинник при зменшенні потреби аграрного сектору економіки у трудових ресурсах і нерозвиненості інфраструктури в сільській місцевості;

- на селі відбулися позитивні соціальні зрушення, іншими словами, збулися вікові прагнення селян, тобто земля і майно передані у приватну власність, селянин-власник може вільно розпоряджатися ними, створювати власне сільськогосподарське підприємство, передавати в оренду і одержувати орендну плату за землю і майно, а також передавати їх спадкоємцям;

- на основі сімейної форми організації праці створена принципово нова форма ведення сільськогосподарського виробництва – фермерство, яка в масштабі всіх країн світу довела свою високу економічну спроможність;

- на засадах узагальнення світового практичного досвіду в Україні створено за японською, китайською, європейською і американською моделями функціонування аграрного сектору, відповідно, три форми господарювання: особисті селянські господарства; фермерські господарства і сільськогосподарські підприємства ринкового типу. Остання форма відображає і узагальнює, більшою частиною, практику аграрного виробництва США (акціонерні товариства, ТОВ і т. ін.);

- за територіальними розмірами вказані підприємства або форми господарювання відповідають практиці багатьох високорозвинених країн

світу, які забезпечують дуже ефективно ведення сільськогосподарського виробництва, крім того, створені в Україні форми відповідають вимогам, як великого, так і середнього, а також і малого бізнесу або підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки;

- на основі оренди землі, майна та з урахуванням можливостей виробничого кооперування можна розширювати господарюючі суб'єкти до значних територіальних розмірів; разом з тим організуються обслуговуючі кооперативи з виконання окремих видів сільськогосподарських робіт, надання всіляких послуг тощо;

- процес реформування динамічно розвивається, зокрема, останнім часом з'являються холдингові формування, що створюються через оренду землі потужними промисловими підприємствами, які інвестують кошти у виробничу та соціальну сферу, а прикладом може слугувати досвід організації аграрного комплексу на початку 2003 року з послідуєчим його розширенням і розвитком при Маріупольському металургійному комбінаті імені Ілліча;

- особливістю великих за розмірами аграрних формувань є можливість організації переробки сільськогосподарської сировини й уникнення монопольного економічного впливу переробних підприємств, що дуже добре було організовано у свій час в АК ПАТ "Маріупольського металургійного комбінату імені Ілліча".

Враховуючи високу інтенсивність використання сільськогосподарських угідь, територіальна розораність яких становить в Україні в середньому 77 %, а ерозійними процесами охоплено майже 25 % земель сільськогосподарського призначення, надзвичайно важливою є організація раціонального землекористування аграрних товаровиробників. Потребують вирішення проблеми гармонійного поєднання економічної зацікавленості землекористувачів в отриманні стабільних урожаїв та сучасних екологічних вимог щодо охорони і підвищення родючості ґрунтів.

Родючість землі або ґрунту як органічно-мінеральної субстанції, яка утворилася на поверхні земної кулі під впливом природних чинників та діяльності людини на ґрунтоутворювальній материнській породі є осередком найбільшої концентрації поживних речовин для рослинництва і ведення сільського господарства в цілому.

Сучасна, а тим більше перспективна система управління земельними ресурсами агровиробників повинна розглядати ґрунт, тобто землю, її родючість, перш за все, як живу, біологічну систему, де протікають життєдіяльність мікрофлори і мікрофауни, животворні процеси біосинтезу, утворення і накопичення органічної речовини, тобто гумусу. Але поняття землі у сільському господарстві ширше, ніж ґрунт і охоплює ще такі елементи ґрунтоутворення як клімат, погодно-кліматичні умови, рельєф місцевості, земельні ділянки з їх конфігурацією і розташуванням,

що разом складає комплекс факторів природного середовища. Тому сільськогосподарське виробництво повинне спиратися з позицій здійснення агротехніки і технологічних процесів у рослинництві, тваринництві, інших галузях на використання, перш за все, “природно-натуральних”, а не “штучно-хімічних” засобів і підходів до обробки землі і ведення сільського господарства.

Система управління земельними ресурсами в аграрному секторі XXI століття повинна включати до свого складу всі напрямки і досягнення НТП: екологізацію аграрного виробництва, ідеологію “зеленої революції», органічне землеробство як гарант здоров’я землі та людей, виробництво безпечної фітопродукції, меліорацію сільськогосподарських угідь, платформу біоекономіки для аграрного сектору, використання компостів та біодинамічних препаратів в органічному рослинництві, поліпшувачів якості ґрунтів, мікробіологічних препаратів, “натуральних” засобів захисту рослин від шкідників і хвороб; ведення боротьби з бур’янами, систему агротехнічних підходів до вирощування органічної продукції; повну і абсолютну відмову від хімізації сільського господарства, охорону земель, боротьбу із забрудненням сільськогосподарських угідь і т. ін.

В справжньому розумінні, до земельних ресурсів або ґрунту треба відноситись, як до живого організму і підтримувати дану біосистему всіма можливими засобами, використовуючи новітні досягнення науково-технічного процесу щодо аграрного сектору економіки та одночасно відмовляючись від негативного досвіду.

Світовою практикою підтверджено, що шар ґрунту можна в принципі за рахунок економічних заходів систематично нарощувати та збагачувати, постійно підвищуючи родючість використовуваних у сільському господарстві земель, питому вагу гумусу у складі ґрунту. В такому разі, потребуються великі наукові зусилля, чималі витрати коштів, високий професіоналізм агрономів, їх майстерність, управлінське мистецтво при здійсненні заходів. Все сказане в рівній мірі відноситься і до українських чорноземів, як найбагатших за природним потенціалом ґрунтів у світі.

Висока природна продуктивність ґрунтового покриву України визначає дуже важливу роль земельного фонду як одного з основних видів ресурсів економічного розвитку нашої держави, її національного надбання. Структурна незбалансованість земельного фонду погіршує ефективність використання цих земель та проблему їх охорони.

Сільськогосподарська освоєність земель перевищує екологічно обґрунтовані норми. Надмірна розораність нашої території призводить до збільшення площі еродованих сільськогосподарських угідь. Внаслідок нерационального використання орних земель поширюються процеси деградації ґрунтів. Тому важливим завданням в питанні оптимізації земельного фонду нашої держави мають стати заходи щодо вилучення з

інтенсивного обробітку деградованих і малопродуктивних земель, що використовуються в аграрному виробництві.

Як на наш погляд, найбільш доцільним є процес трансформування сильноеродованих земель в природні кормові угіддя. В регіонах поширення переважно вітрової ерозії слід проводити насадження полезахисних лісових смуг або залісення місцевості, що посилить екологічну стійкість ґрунтів.

Руйнування об'єктів меліоративної мережі, споруд, будинків, приладів, насосно-силового обладнання та погіршення якості ґрунтів через засолення і заболочення призвело до скорочення площ зрошуваних і осушених земель у сільському господарстві України.

Трансформація земельного фонду на перспективу пов'язана з питаннями власності на землю, врахуванням землі як особливого фактора сільськогосподарського виробництва, оцінкою землі, ефективністю її використання, з визначенням ролі державних структур в даному питанні.

Концептуальні положення перспективного землекористування в умовах глобалізації передбачають вирішення даної проблеми на якісно новому рівні, тобто використання останніх найсуттєвіших досягнень сукупності наук, які мають пряме чи опосередковане відношення до раціональної експлуатації земельних ресурсів з метою забезпечення населення сільськогосподарською продукцією і продовольчими товарами при неодмінних умовах збереження родючості використовуємих в аграрному виробництві ґрунтів і, більш того, значного зростання їх початкового природного потенціалу. Концепція, крім наукових досягнень, включає і практичне використання всього передового досвіду, накопиченого людством з розглядаємої проблеми.

А паралельно з цим вирішуються винятково всі виникаючі суміжно проблеми щодо перспективного землекористування: екологічні аспекти аграрного виробництва; збереження здоров'я людини, тварин, птахів, інших представників фауни; недопущення катастрофічних наслідків зміни клімату на планеті з причин нічим не обмеженого втручання людства в природу; демографічні аспекти, пов'язані з необхідністю обмеження народжуваності дітей у сім'ях і стабілізації чисельності населення в окремих країнах і на планеті в цілому, що відповідає принципам теорії неомальтузіанства; існування проблеми обмеженості всіх природних та сировинних ресурсів, що мають на земній кулі, у тому числі земельних ресурсів, а відповідно, і обмеженості продуктів харчування, а також засобів існування для людей, а звідси – проблема встановлення обмеженої чисельності людства на планеті та недопущення розрахованої межі перевищення народонаселення на засадах укладання міжнародних угод; досягнення і систематичне підтримування всебічного балансу у природі, зокрема, "перспективне землекористування – навколишнє середовище" і т. ін.

РОЗДІЛ III

АНАЛІЗ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ В ДІЯЛЬНОСТІ АГРОВИРОБНИКІВ

3.1. Особливості землеволодіння та землекористування вітчизняних аграрних виробників

За період 1991-2013 рр. реформування земельних відносин в нашій державі у системі землеволодіння та землекористування визначилися наступні тенденції:

1. Ринкова економіка стала поштовхом до змін у земельних відносинах крізь процеси приватизації і розвитку багатоукладної економіки на основі поєднання переваг колективної організації праці та приватної форми власності на землю, а також інші засоби виробництва, мотивації і особистого інтересу в підвищенні продуктивності сільськогосподарської праці й відповідальності суб'єктів господарювання за ефективне використання земельних угідь.

2. У випадку невідповідності виробничих відносин рівню и характеру продуктивних сил українського суспільства виникає потреба у зміні земельних відносин разом з їх удосконаленням за рахунок здійснення земельної реформи.

3. Земельна реформа є складовою частиною аграрної політики, яка передбачає докорінну перебудову земельних відносин через роздержавлення земель, зміну форм власності і господарювання, удосконалення структури сільськогосподарських угідь, раціональне їх використання, поліпшення родючості і захист ґрунтів, ведення державного земельного кадастру і т. ін.

4. На основі нормативно-правових актів, а також використання результатів наукових досліджень, узагальнення світового практичного досвіду було побудовано українську модель земельної реформи, яка включає до свого складу наступні моменти:

- роздержавлення земель із визначенням категорії земель, що залишаються у державній власності;

- приватизація земель з передачею їх у колективну власність аграрним підприємствам та організаціям;

- грошова оцінка сільськогосподарських угідь;

- паювання сільськогосподарських угідь, переданих у колективну власність аграрним підприємствам та організаціям;

- видача сертифікатів на право на земельну частку (пай) та майно членам КСП та державних актів на право приватної власності на землю за їх особистим бажанням, пов'язаним з виходом зі складу даного підприємства;

- в межах чинного законодавства реалізація громадянами права на земельну частку (пай) на особистий розсуд кожного громадянина;
- реорганізація колективних та інших недержавних сільськогосподарських підприємств у господарські структури ринкового типу;
- формування і розвиток ринку земель та його внутрішньої інфраструктури;
- організація державного контролю за формуванням та функціонуванням ринку земель, екологічним станом, раціональним використанням та охороною земель.

5. Незважаючи на позитивні зміни щодо законодавства у аграрному секторі економіки України, фактично погіршилося використання землі, як основного засобу виробництва, оскільки радикальна перебудова системи землекористування поки що не призвела до підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, істотного підвищення конкурентоспроможності української агропродовольчої продукції, а рівень продуктивності сільськогосподарських угідь залишається дуже низьким.

6. Значно знизився рівень життя сільських жителів. Зі сторони державних структур піклування про людину на селі носить декларативний характер. Рівень заробітної плати і матеріального стимулювання в сільському господарстві не досягає й половини середньої величини по всіх галузях народного господарства України. Разом з тим спостерігається досить велика різниця у розмірах заробітної плати по регіонах та підприємствах нашої держави.

7. Різко погіршилася і демографічна ситуація на селі, тобто чисельність сільського населення має стійку тенденцію до зменшення, як в цілому по Україні, так і в переважній більшості областей. Поряд з цим зменшується і абсолютна кількість дітей та підлітків серед постійних мешканців села. Внаслідок домінанти чисельності померлих людей над народженими темпи скорочення кількості мешканців села зростають. Окрім того, для України характерним явищем є сильно виражена еміграція нашого населення у ближнє і дальнє зарубіжжя у пошуках більш високих заробітків, робочих місць або кращої людської долі [86, 115, 156].

Слід зазначити, що управління землекористуванням в умовах сучасного проведення реформ є поки ще недостатньо екологічним, а з економічної точки зору – неефективним. Про це свідчать наслідки адекватного стану всіх галузей сільського господарства, екології та демографії в аграрному виробництві безпосередньо і сільській місцевості.

8. За останні роки в підприємствах нашої держави загострилися питання ефективного використання та охорони земельних ресурсів, з'явилися ознаки виснаження ґрунтів. За статистичною інформацією щорічно сільськогосподарські товаровиробники не використовують в середньому 2,5 млн. га орних земель. Лише ринок земель здатний знайти її

ефективного власника. Подібний ринок повинен стати складовою частиною механізму контролю за раціональним використанням землі.

9. Законодавством України до 2012 року не було визначено конкретні відповідальні органи за стан і ефективне використання земель державної власності. З 2012 року дані функції надано ПАТ “Державному земельному банку України” та Державному агентству земельних ресурсів України. У відповідності з такими обставинами постає питання про необхідність удосконалення позицій земельного кодексу стосовно посилення механізмів управління землями державної власності, контролю за їх охороною та використанням.

10. В землекористуванні щодо реальних умов його функціонування систематично виникають ділові ситуації, які потребують прийняття адекватних управлінських рішень. Подібні рішення повинні здійснюватися на основі використання нормативно-стандартної документації, де визначаються вимоги стосовно якості сільськогосподарських угідь. На даний момент часу до нормативів і стандартів ще ніяк не введено, наприклад, показників оптимального співвідношення земельних угідь, якісного стану ґрунтів, гранично допустимого забруднення земель сільськогосподарського призначення, показників деградації ґрунтів і т. ін.

11. Слід досягати послідуєчого удосконалення порядку здійснення контролю за використанням та охороною сільськогосподарських угідь, а також послідовного моніторингу земель та землекористувань з метою своєчасного виявлення і оцінки стану сільськогосподарських угідь.

12. За умов сучасного землеволодіння і землекористування завдання з екологізації аграрного виробництва не завжди визначаються і організаційно та матеріально-технічно забезпечуються. Відмічена закономірність потребує конкретного визначення стратегічних, тактичних і оперативних цілей екологізації аграрного виробництва.

13. В разі землекористування, що ставить за ціль тільки зростання ефективності сільськогосподарського виробництва, економічні та екологічні потреби, інтереси і стимули, як правило, не збігаються. Мета отримання максимального економічного ефекту часто супроводжується порушенням норм екологічності аграрного виробництва. Подібну закономірність доцільно враховувати у разі запровадження економічного механізму стимулювання охорони сільськогосподарських угідь, спрямованого на підвищення зацікавленості землевласників та землекористувачів у захисті ґрунтів від негативних наслідків людської діяльності.

14. Екологічність аграрного виробництва дуже часто залежить від трудових колективів сільськогосподарських підприємств. Відмічена закономірність потребує покращення профілактичної діяльності стосовно порушень земельного законодавства України, інформування сільських

мешканців про діяльність державних структур, які здійснюють контроль за використанням і охороною сільськогосподарських угідь.

15. Аграрне виробництво на даний момент часу з його високим рівнем інтенсифікації є суттєвим забруднювачем навколишнього природного середовища. Постійно зростає навантаження на землю погано впливає на екологічний стан ґрунту. В даному випадку значно погіршується якість і зменшуються обсяги виробництва сільськогосподарської продукції. Треба загострити увагу на тому, що інтенсифікація аграрного виробництва повинна досягати тільки оптимально свого рівня, який здатний забезпечити високу окупність виробничих витрат і разом з тим надійно захищати від деградації наших земель.

На основі висвітлених нами тенденцій і закономірностей розвитку аграрного сектору економіки, що свідчить про сучасне землеволодіння і землекористування в підприємствах нашої держави, яке не відповідає засадам сталого розвитку, ми висловлюємо свої концептуальні погляди на земельні відносини щодо оглядового майбутнього, які будуть ґрунтуватися на емпірично побудованих принципах:

1. *Принцип цілепокладання*, що передбачає систематичне підвищення ефективності землекористування із застосуванням екологічно вираженої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, тобто послідовний перехід на інтенсивно-екологічний тип відтворення. В даному разі досягнення економічного зростання аграрного сектору забезпечується за рахунок раціонального використання всіх наявних ресурсів аграрного сектору економіки України.

2. *Принцип правового забезпечення* передбачає нормативно-правове зі сторони державних органів регулювання всіх питань землекористування, визначення повного переліку прав, обов'язків і відповідальності землевласників та землекористувачів у сфері високоєфективного і екологічно чистого користування земельними ресурсами.

3. *Принцип персональної відповідальності в області земельних відносин* заключається у наявності повної відповідальності конкретних землекористувачів за найбільш раціональне і ефективне використання тієї чи іншої ділянки за призначенням, без порушення екологічних вимог, її збереження і захист від деградаційних процесів.

4. *Принцип найбільш оптимального варіанту щодо використання земельної ділянки без зниження потенціальних можливостей ґрунту*, тобто мається на увазі без витрат його родючості з причин недбайливого використання сільськогосподарських угідь або надмірного перевантаження за рахунок монокультури, а також засмічення земельної ділянки шкідливими бур'янами і т. ін.

5. *Принципи екологічності при здійсненні управлінських процесів щодо землекористування* припускає екологічну обґрунтованість усіх

вимог державних структур і землевласників до землекористувачів, сприяння сталості землекористування та поліпшення якості сільськогосподарських угідь.

6. *Принципи втілення мотиваційних процесів щодо сталого розвитку землекористування* полягає у наявності стимулюючих чинників зацікавленості людей до еколого-економічної ефективності ведення сільського господарства. Дана система мотивації повинна включати до свого складу заходи матеріального і морально-психологічного заохочення, а також покарання порушників нормативів щодо охорони навколишнього середовища.

7. *Принцип спрямованого розвитку процесів землеволодіння і землекористування на основі сталого розвитку*, тобто перехід від виробництва окремих продуктів землеробства до формування виражених агропромислових комплексів, які забезпечують матеріальний добробут, фізичне і духовне здоров'я людей, розкриття їх евристичного потенціалу, що прикладається до розвитку сільського господарства.

8. *Принцип єдності критеріїв еколого-економічної оцінки сталості розвитку землекористування* являє собою можливість одночасного використання показників економічного та окремо екологічного стану ведення сільського господарства, економічної оцінки витрат, пов'язаних з екологізацією землекористування, захистом природи.

9. *Принцип державного нагляду та контролю за здійсненням процесів землеволодіння, землекористування, екологізацією сільськогосподарського виробництва, охороною ґрунтів* передбачає вдосконалення і демократизацію контролю за використанням сільськогосподарських угідь, чітке визначення управлінських функцій державних структур, які здійснюють нагляд і контроль за екологізацією сільськогосподарського виробництва.

10. *Принцип екологічності НТП в аграрному виробництві* заключається у здійсненні науково-технічних розробок і впровадження їх в практику сільського господарства без екологічних порушень.

11. *Принцип науково-теоретичного обґрунтування процесів землеволодіння і землекористування* передбачає розрахунково-конструктивне обґрунтування з наукової точки зору всіх заходів, що здійснюються на землях сільськогосподарського призначення при організації аграрного виробництва з використанням новітніх технологій та всіх інших досягнень науково-технічного прогресу.

12. *Принцип найбільш раціонального землеустрою* – всебічно обґрунтована організація території, розробка і нанесення на карту місцевості науково обґрунтованого проекту використання земельної ділянки на базі її потенційних можливостей, запитів ринкового середовища, досягнень науково-технічного прогресу в сільському господарстві.

13. *Принцип регуляторної ролі держави та її управлінських органів* передбачає проведення державної політики, спрямованої на забезпечення високоефективного і екологічно чистого землекористування.

14. *Принцип соціальної спрямованості* означає, що високоефективне та екологічне використання сільськогосподарських угідь повинне сприяти поліпшенню умов праці і проживання людей у сільській місцевості, їх здоровому відтворенню і бажанню працювати в аграрній сфері [80, 115, 234].

Світовий і набутий український досвід показує, що та чи інша реформа може забезпечити позитивні результати при таких обставинах:

- якщо реформа проходить на основі добровільності, демократично, при повній участі і в інтересах сільського населення;

- має нормативно-правову, державну, матеріально-технічну, фінансову, організаційно-політичну, бізнесово-підприємницьку і морально-етичну підтримку;

- здійснюється при всенародній підтримці з урахуванням принципу соціальної справедливості та наявності сприятливої соціально-психологічної атмосфери в українському суспільстві;

- проводиться паралельно із соціальними за змістом перетвореннями у сільській місцевості;

- здійснюється професійно-спеціалізованими державними структурами, наприклад, комісіями, комітетами, функціональними робочими групами і т. ін.;

- надає сільському населенню впевненості щодо стабільності державної аграрної політики і законодавчої, нормативно-правової бази; остання в основному забезпечила проведення в Україні земельної реформи та створення на засадах КСП організаційно-правових форм господарювання ринкового типу на основі приватної власності на землю і майно в системі аграрного виробництва.

В процесі здійснення земельної реформи наша держава втратила монопольне право на землю. Відбулася трансформація державної власності на землю в приватну і комунальну. Ще на початку 1992 року весь земельний фонд України перебував у державній власності, то вже на початку 2011 року питома вага державної власності становила лише 48,5 %, приватної – 51,4 і колективної – 0,1 %.

Дуже значні зміни відбулися щодо приватизації сільськогосподарських угідь. Більше ніж 2/3 їх площі зараз знаходиться у формі приватної власності громадян України і юридичних осіб. Із числа недержавних аграрних підприємств з площею сільськогосподарських угідь 27,2 млн. га або 91 % було розпайовано серед членів даних підприємств та пенсіонерів. За результатами проведеного паювання 6,9 млн. громадян набули право на земельну частку (пай). З них майже 95 % замінили сертифікати на державні акти з правом власності на земельні

ділянки. Земельна реформа в Україні набула і значного соціального ефекту. Зокрема, наші громадяни подвоїли розміри своїх присадибних земельних ділянок або ділянок для іншого цільового призначення – ведення особистого селянського господарства.

Зараз у землеволодінні та землекористуванні 25 млн. громадян зосереджено 19,7 млн. га сільськогосподарських угідь. З даної площі знімається біля 67 % валової продукції сільського господарства України. Такі законодавчі підходи схвалено сприйняті нашими селянами як механізм досить суттєвого захисту сільського населення.

В час існування планової соціалістичної економіки відбулося значне розширення площ ріллі переважно за рахунок малопродуктивних та ерозійно небезпечних земель. Такого рівня розораності (в середньому біля 80 %) немає в жодній країні світу з розвиненим аграрним виробництвом. Як вже відомо, високий рівень розораності сільськогосподарських угідь, зокрема, на схилах та призупинення комплексних робіт щодо захисту ґрунтів призвели до значного розвитку ерозійних та деградаційно руйнівних процесів.

В загальній площі сільськогосподарських угідь України значна частина надмірно кислих, солонцюватих, осолоділих, перезволожених та заболочених земель. Половина площі орних земель дефляційно небезпечні, на 30 % площі поширена водна ерозія, а концентрація гумусу в наших ґрунтах має стійку тенденцію до зниження.

Тяжким наслідком високої сільськогосподарської освоєності земельного фонду, низького рівня господарювання і посилення деградації сільськогосподарських угідь є надзвичайно низький рівень їх продуктивності. Наприклад, в європейських країнах, при відсутності чорноземів, урожайність основних сільськогосподарських культур у 2,5-4 рази вища, ніж в нашій країні, та відрізняється відносною стабільністю по роках. А причиною є належна культура землеробства, дотримання його технологічних та економічних вимог, повне використання системного потенціалу науково-технічного прогресу в сільському господарстві. Проглядається надзвичайно висока землемісткість вітчизняного аграрного виробництва, яка приблизно в 8 разів перевищує аналогічний показник країн ЄС [80, 234].

Стратегічно-тактичним напрямком державної політики в галузі сільськогосподарського землекористування є забезпечення найбільш раціонального використання і охорони ґрунтів на базі його екологізації, захисту угідь від деградаційних процесів, збереження та відтворення родючості наших ґрунтів. Реалізація згаданої політики заключається в оптимізації сільськогосподарського землекористування за рахунок виведення з інтенсивного обробітку малопродуктивних і деградованих земель, удосконаленні структури сільськогосподарських угідь і посівів;

покращенні земельних відносин в аграрному секторі економіки, активізації державної підтримки заходів, спрямованих на охорону земельного фонду.

На даний момент часу оренда дає можливість оптимізувати розміри землекористувань новостворених аграрних формувань, економічно підтримувати за рахунок орендної плати сільське населення, формувати дохідну частину місцевих бюджетів через передачу в оренду земель державної і комунальної власності. Величезну увагу слід зосередити на дотриманні сторонами договірних зобов'язань у питаннях нарахування і виплати орендної плати. Доцільно передбачити відповідальність орендаря за порушення договірних зобов'язань своїм майном або статутним фондом даного сільськогосподарського підприємства, відрегулювати систему дійового контролю розглядаємих процесів, застосувати страхування ризиків в цілях недопущення всіляких негативних явищ, зокрема, штучне завищення цін на реалізовану в рахунок орендної плати продукцію, надані послуги і роботи, а також деякі інші моменти.

Перспективний розвиток орендних земельних відносин слід сконцентрувати в напрямі вирішення проблем стосовно формування конкурентного середовища, розробки збалансованих правил економічної гри між суб'єктами договору оренди; розрахунку найбільш оптимального розміру орендної плати, встановлення строків оренди, дотримання обома сторонами договірних зобов'язань, найбільш раціонального використання орендованих земель, розробки економічно ефективних механізмів залучення орендарями кредитів і т. ін. Передача українською державною переважної площі сільськогосподарських угідь у приватну власність громадян є передумовою організації ринкових земельних відносин. Сама по собі власність передбачає здійснення права володіння, користування і розпорядження нею.

З економічної точки зору загальновідомо, що в процесі аграрного виробництва беруть безпосередню участь такі чинники як земля, праця і капітал. Останні формують вартість створеного продукту, а тому неврахування одного з них спотворює економічний ефект сільськогосподарського виробництва і не забезпечує нормальний процес його відтворення. В Україні доки ще не сформувались умови для широкого ринкового обороту земель сільськогосподарського призначення. Навіть у законодавчому плані запровадження ринку постійно гальмується так званім перманентним мораторієм на купівлю-продаж землі. Згідно з проведеними дослідженнями [80, 225, 234] в основу формування земельного ринку доцільно покласти науково-теоретичні засади стосовно специфіки землі як вельми особливого товару, земельне законодавство і адаптацію українського суспільства до ринкових умов ведення господарської діяльності.

Ринок земель сільськогосподарського призначення передбачає розуміння сукупності економіко-правових відносин, що забезпечують його

суб'єктам, тобто громадянам, юридичним особам, державі, включення землі як різновиду капіталу в економічний обіг, здійснення цивільно-правових угод із приводу переходу права власності на земельну ділянку або права користування нею в установленому законодавством порядку з урахуванням попиту і пропозиції в системі економічних відносин.

Земельний кодекс України є фундаментом створення правового і організаційного середовища з метою реалізації громадянами прав власності на землю, освоєння регулюючого механізму через оренду земельних часток (паїв) та земельних ділянок; здійснення заставних операцій із землею для одержання банківських кредитів; запровадження порядку залучення вартості землі до виробничого капіталу всіма суб'єктами підприємницької діяльності і поступового введення сільськогосподарських земель до їх економічного обороту. Враховуючи конкурентні економічні умови і ментальність народу, що склалися в нашій державі, суттєвим напрямом у формуванні ринку земель є включення в економічний обіг вартості землі та визнання її капіталом поруч з іншими засобами аграрного виробництва. Даний підхід забезпечуватиме процес розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва через показник прибутку. Сутність останнього сприймається як відношення прибутку до авансованого у виробництво капіталу, включаючи вартість землі. Показник норми прибутку доцільно використовувати у практиці ціноутворення, кредитування, оподаткування, державної підтримки сільськогосподарського виробництва і агропромислового комплексу в цілому.

Вартість землі, враховуючи світовий досвід, знайде своє використання в ціноутворенні, наприклад, при визначенні мінімальної ціни пропозиції на широкий асортимент сільськогосподарської продукції, спираючись на нормативну собівартість, яка вбирає в себе орендну плату за землю в розмірі 3 % від грошової оцінки землі. А термін капіталізації в такому разі складатиме 33 роки.

Цивілізований земельний ринок повинен складатися еволюційно, тобто з послідовним формуванням його елементного утворення:

- формування адекватної об'єктивним реаліям нормативно-правової основи розвитку аграрного сектору економіки України;
- активізація мотиваційних процесів щодо виходу на земельний ринок продавців земельних ділянок;
- створення всебічної і повноцінної ринкової інфраструктури;
- запровадження організаційно-правового механізму оформлення угод і функціонування цивілізованого земельного ринку;
- побудову і запровадження механізму державного регулювання земельного ринку на різних рівнях управління.

В той час, коли ринок землі тільки формується, найважливішу роль у регулюванні даним процесом має відігравати держава. За відповідними

державними структурами доцільно залишити право обмежень на оборот земельних ділянок у ринковій сфері, зокрема, що стосується їх перепродажу, контрольної діяльності за процесом ціноутворення на земельному ринку з урахуванням чинного законодавства. Ціна на землі сільськогосподарського призначення формуватиметься у процесі купівлі-продажу їх по мірі зростання платоспроможності населення та врівноваження попиту і пропозиції. Початковою ціною буде експертна грошова оцінка з урахуванням вимог методики проведення нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення.

Аналітична інформація щодо формування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні показує, що за існуючого диспаритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію при відсутності нормативно-правових актів з питань регулювання ринку сільськогосподарських земель можливі небажані для нас спекулятивні нашіарування і тіньові економічні аспекти щодо земельного ринку. А наслідком вказаних явищ може бути обезземелення значної частини українського селянства. В такому разі і потрібне так зване державне регулювання економічного обороту землі, призначене для забезпечення процесу формування ринкової інфраструктури. Остання опосередковує обіг земельних ділянок [86, 156]. Далі, для оподаткування доходів, одержаних від трансакцій на ринку земель; надання окремим суб'єктом пріоритетних прав на придбання земельних ділянок і т. ін. А з позицій сьогодення треба як найширше застосувати оренду земельних ділянок, а також часток (паїв), що добре сприяє руху землі за напрямом до найефективнішого господаря, котрий забезпечує для селянина-власника відповідну орендну плату за користування землею.

Проведені наукові дослідження щодо вітчизняних систем землекористування та зібрані інформаційно-аналітичні матеріали (табл. 3.1), дають можливість на даний момент часу розглянути сільськогосподарські угіддя України у розрізі адміністративно-територіальних одиниць зі співставленням окремих областей і Автономної республіки Крим. Найбільшими за площею сільськогосподарських угідь є Одеська, Дніпропетровська, Харківська, Запорізька області. Щодо природних кормових угідь, то дуже вигідно відрізняються Чернігівська (592,7 тис. га), Луганська (550,4 тис. га), Львівська (446,3 тис. га) області. Найвища розораність сільськогосподарських угідь характерна для Херсонської (90 %), Черкаської (88 %), Кіровоградської (86 %), Вінницької (86 %), Миколаївської (85 %) областей.

Таблиця 3.1

Градація регіонів України за площами сільськогосподарських угідь за станом на 01.01.2012 р.

Республіка, область	Загальна площа земель, тис. га	У тому числі сільськогосподарських угідь, тис. га				Розораність сільськогосподарських угідь, %
		усього	з них			
			ріллі	багаторічних насаджень	природних кормових угідь	
АР Крим	2608,1	1797,9	1267,6	78,4	440,3	71
Вінницька	2649,2	2016,6	1728,1	50,3	237,3	86
Волинська	2014,4	1050,8	674,1	11,5	365,2	64
Дніпропетровська	3192,3	2514,6	2126,0	53,9	334,7	85
Донецька	2651,7	2044,7	1655,8	58,2	330,0	81
Житомирська	2982,7	1517,1	1085,3	23,3	316,1	72
Закарпатська	1275,3	452,6	200,2	27,0	225,4	44
Запорізька	2718,3	2246,6	1906,1	39,2	301,3	85
Івано-Франківська	1392,7	631,7	383,4	16,3	212,7	61
Київська	2812,1	1666,7	1358,9	42,1	253,0	82
Кіровоградська	2458,8	2040,4	1762,3	26,1	252,0	86
Луганська	2668,3	1910,2	1272,9	30,1	550,4	67
Львівська	2183,1	1266,7	796,7	23,0	446,3	63
Миколаївська	2458,5	2009,3	1698,2	36,2	271,7	85
Одеська	3331,3	2593,6	2068,6	90,3	405,3	80
Полтавська	2875,0	2173,9	1768,6	29,7	364,8	81
Рівненська	2005,1	933,1	658,5	11,8	259,1	71
Сумська	2383,2	1700,5	1231,8	24,4	444,1	72
Тернопільська	1382,4	1049,1	854,1	15,2	173,1	81
Харківська	3141,8	2418,7	1927,4	49,3	428,0	80
Херсонська	2846,1	1970,6	1777,2	27,3	166,1	90
Хмельницька	2062,9	1568,3	1254,5	41,1	271,4	80
Черкаська	2091,6	1451,3	1271,6	27,1	143,8	88
Чернівецька	809,6	470,9	333,6	27,9	109,4	71
Чернігівська	3190,3	2069,8	1405,0	24,5	592,7	68
м. Київ	83,6	4,5	0,6	3,3	0,6	13
м. Севастополь	86,4	26,2	11,3	10,2	4,7	43
Україна	60354,8	41596,4	32478,4	897,7	7899,5	78

Для нашої держави характерним є надзвичайно високий рівень освоєності земельного фонду і розораності сільськогосподарських угідь. Більше ніж 90 % території України залучено до господарського використання. Приблизно 8 % її площі знаходиться у первісно-природному стані, тобто річки, озера, гори, ліси. Таке становище з відміченим співвідношенням характеризує структурну незбалансованість земельного фонду або розбалансування агроландшафту. Наслідки від цього дуже негативні. Стратегічними напрямками розвитку сільського господарства України на перспективу та іншими загальнодержавними програмами передбачено значну частину сильноеродованих і деградованих земель, які підлягають поліпшенню, трансформувати у природні кормові угіддя. Крім того, на територіях поширення вітрової ерозії ґрунтів будуть проводитись заходи додаткового заліснення, насадження полезахисних лісових смуг, що дозволить збільшити частку лісів у загальному земельному фонді до 30 %.

Останній показник є агроландшафтним нормативом, діючим у країнах Євросоюзу, а фактичний показник, що є характерним для України дорівнює 17,5 % [86, 234].

Тенденції, які склалися, та перспективні зміни щодо земель сільськогосподарського призначення за період (1990-2030 рр.) відображені у табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Фактична і прогнозна динаміка сільськогосподарських угідь в Україні, тис. га

Рік	Всього в Україні	Сільськогосподарські підприємства та громадяни					інші землекористувачі
		всі категорії господарств	в тому числі				
			сільськогосподарські підприємства, включаючи фермерські	з них		господарства населення	
				сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства		
1990*	42030,3	41720,6	39155,5	39155,5	0,0	2565,1	309,7
1991	42030,3	41374,4	38705,3	38701,3	4,0	2669,1	655,9
1992	41973,4	40147,5	36283,5	36234,6	48,9	3864,0	1825,9
1993	41929,5	41323,5	36490,8	36141,0	349,8	4832,7	606,0
1994	41890,4	40425,1	35413,9	34794,8	619,1	5011,2	1465,3
1995	41861,6	40782,2	35425,5	34684,1	741,4	5356,7	1079,4
1996	41852,9	40772,6	35184,0	34362,0	822,0	5588,6	1080,3
1997	41839,7	40709,8	35016,2	34110,0	906,2	5693,6	1129,9
1998	41854,3	40652,3	34863,7	33826,7	1036,9	5788,7	1202,0
1999	41826,5	40419,2	34500,2	33398,3	1101,9	5919,0	1407,3
2000	41829,5	40307,8	34064,6	32886,2	1178,4	6243,2	1521,7
2001	41827,0	38421,4	29878,0	27535,8	2342,2	8543,4	3405,6
2002	41817,0	38150,3	28414,3	25660,6	2753,7	9736,0	3666,7
2003	41800,4	37877,2	26938,3	24017,1	2921,2	10938,9	3923,2
2004	41788,5	37638,2	24839,6	21676,1	3163,5	12798,6	4150,3
2005	41763,8	37321,7	23502,4	20085,5	3416,9	13819,3	4442,1
2006	41722,2	37039,4	22116,7	18525,6	3591,1	14922,7	4682,8
2007	41675,9	36801,7	21199,1	17460,4	3738,7	15602,4	4874,4
2008	41650,0	36754,7	21047,0	17102,1	3944,9	15707,7	4895,3
2009	41625,8	36603,8	21019,3	17003,0	4016,3	15584,5	5022,0
2010	41596,4	36554,8	20864,4	16850,3	4014,1	15690,4	5041,6
2015	41450,0	36000,0	20710,0	16657,8	4052,2	15290,0	5450,0
2020	41280,0	35824,0	20658,0	16518,0	4140,0	15166,0	5456,0
2030	40950,0	35490,0	20489,0	16196,6	4292,4	15001,0	5460,0

* Станом на 01.11.1990р., а по всіх інших роках – на початок року

Прогнозом намічається значне скорочення площі сільськогосподарських угідь у всіх категоріях господарств з 41720,6 тис. га до 35490,0 тис. га. Так, зокрема, на майбутнє буде відновлено агроландшафтний баланс України до 2030 року. Крім того, матеріали табл. 2.2 дають нам уяву про розподіл сільськогосподарських угідь між різними за організаційно-правовими формами господарювання суб'єктами економічної діяльності в аграрному секторі України. У загальнодержавному розподілі сільськогосподарських угідь між користувачами за станом на 2030 рік всі категорії господарств складатимуть питому вагу у розмірі 86,7 %, а інші землекористувачі – 13,3%, сільськогосподарські підприємства – 39%, фермерські господарства – 10,5%, господарства населення – 36,6%.

Таке бачення перспективи свідчить про те, що сільськогосподарські угіддя будуть зосереджені за ранжируванням рядом переважно у сільськогосподарських підприємств ринкового типу, потім – особистих селянських господарств, далі – інших землекористувачів і, на кінець, – фермерських господарств.

З нашого боку проведено наукові дослідження розвитку сільського господарства України і окремих її регіонів, що пристосовано безпосередньо до вирішення обраної проблеми удосконалення системи управління земельними ресурсами вітчизняних агровиробників в контексті глобалізації. Вказана проблема, перш за все, пов'язується у нас з розвитком галузей рослинництва, і лише опосередковано – тваринництва. Сільське господарство України забезпечує 8,2 % валової доданої вартості. В ньому використовується основних засобів виробництва на суму більше 100 млрд. грн., діють 56,5 тис. господарчих суб'єктів. Вони використовують великі площі сільськогосподарських угідь, а наші чорноземи за потенційною продуктивністю є найбагатшими в світі ґрунтами. Сільськогосподарські підприємства дають 45,1 % продукції рослинництва і 44,7 % продукції тваринництва. Особисті селянські господарства виробляють більшу частину валової продукції, тобто 55,1 %, зокрема, продукції рослинництва – 54,9 %, а тваринництва – 55,3 %.

Виробничі показники 2011 року для України є найкращими (табл. 2.3). Динаміка урожайності і посівних площ основних сільськогосподарських культур, як бачимо, наведені за період з 1990 по 2011 роки. Щодо зернових і зернобобових культур (на сьогодні стратегічна продукція України) у 2011 році сільгоспідприємства отримали максимально досягнуто за всі роки врожайність – 37,0 ц/га.

Треба сказати окремо, що обсяг сільськогосподарського виробництва у 2011 р., порівняно з 2010 р., становив 117,5 %, в тому числі у сільськогосподарських підприємствах – 123,8 %, а особистих селянських господарствах – 112,3 %. В 2011 році виробництво продукції рослинництва вперше перевищило рівень 1990 року на 11,1 %, але ж продукції

тваринництва було вироблено лише 54 % від рівня 1990 року. У 2008 і 2011 роках нами отримано найвищий урожай зернових, тобто 53,3 і 56,7 млн. т, відповідно до вказаних років. Сільгоспідприємства мають також і деякі позитивні зміни щодо показників продуктивності праці, рівня рентабельності рослинництва і тваринництва, економічної ефективності сільськогосподарського виробництва і т. ін. Але ж у порівнянні з досягненнями розвинених країн світу для аграрного сектору економіки України характерними є значно нижчі показники урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності великої рогатої худоби, свиней, птиці, інших тварин.

На сьогоднішній день близько 30% сільськогосподарських підприємств збиткові, а рентабельність виробництва більшості видів сільськогосподарської продукції недостатня з метою забезпечення розширеного відтворення. Низька дохідність аграрного виробництва стимулює його подальшу модернізацію, впровадження новітніх технологій, оновлення матеріально-технічної бази сільського господарства. Крім того, агробізнес має досить багато проблем державно-політичного, соціального та демографічного характеру і змісту щодо розвитку аграрного сектору економіки України та сільської місцевості. Вказані проблеми дуже складно вирішувати з урахуванням затяжної економічної кризи, що тяжким тягарем пригнічує послідовність економічного відродження України [23].

Все вище згадане доцільно підтвердити наочним відображенням процесів, що відбуваються в аграрному виробництві (рис. 3.1).

Урожайність зернових, ц/га

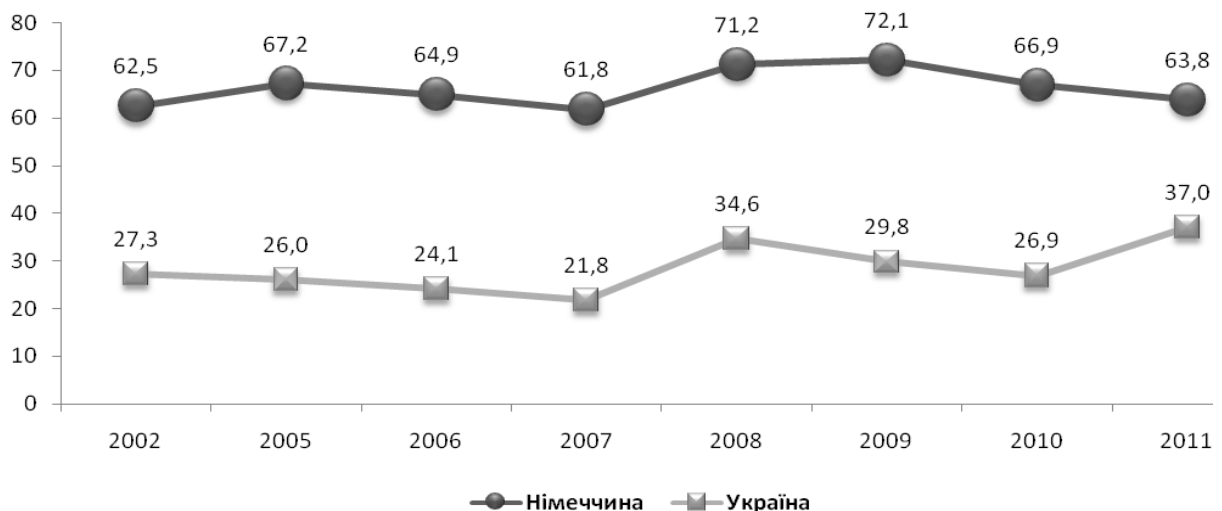

Рис. 3.1. Порівняльна динаміка урожайності зернових та зернобобових культур в Україні і Німеччині

* джерело [23]

Таблиця 3.3

Динаміка урожайності і посівних площ основних сільськогосподарських культур в Україні

Роки	Зернові та зернобобові культури		Цукрові буряки (фабричні)		Соняшник		Картопля		Овочі відкритого ґрунту		Кормові культури, тис. га
	урожайність, ц/га	посівні площі, тис. га	урожайність, ц/га	посівні площі, тис. га	урожайність, ц/га	посівні площі, тис. га	урожайність, ц/га	посівні площі, тис. га	урожайність, ц/га	посівні площі, тис. га	
1990	35,1	14583	276	1607	15,8	1636	117	1429	149	456	11999
1991	26,5	14671	234	1558	14,6	1601	95	1533	128	477	11555
1992	27,9	13903	194	1498	13,0	1641	119	1702	110	500	11707
1993	32,1	14305	22,0	1530	12,7	1637	137	1552	130	474	11287
1994	26,8	13527	192	1485	9,1	1784	105	1532	115	457	11881
1995	24,3	14152	205	1475	14,2	2020	96	1532	120	503	10898
1996	19,6	13248	183	1359	10,5	2107	119	1547	112	476	11026
1997	24,5	15051	176	1104	11,5	2065	106	1579	114	480	9720
1998	20,8	13718	174	1017	9,3	2531	102	1513	123	459	9236
1999	19,7	13154	156	1022	10,0	2889	82	1552	111	497	8653
2000	19,4	13646	177	856	12,2	2943	122	1629	112	538	7063
2001	27,1	15586	183	970	9,4	2502	108	1604	123	490	6375
2002	27,3	15448	189	897	12,0	2834	104	1590	124	479	5858
2003	18,2	12495	201	773	11,2	4001	116	1585	139	480	5074
2004	28,3	15434	238	732	8,9	3521	133	1556	149	476	4243
2005	26,0	15005	248	652	12,8	3743	128	1514	157	465	3738
2006	24,1	14515	285	815	13,6	3964	133	1464	171	469	3277
2007	21,8	15115	294	610	12,2	3604	131	1453	152	451	3028
2008	34,6	15636	356	380	15,3	4306	139	1413	174	458	2750
2009	29,8	15837	315	322	15,2	4232	139	1409	183	451	2658
2010	26,9	15090	279	501	15,0	4572	132	1408	174	462	2599
2011	37,0	15724	363	532	18,4	4739	168	1439	195	498	2477
2011 р. до 1990р.,%	105,4	107,8	131,5	33,1	116,4	289,6	143,5	100,7	130,8	109,2	20,6

* джерело [171]

Треба сказати, що низька культура нашого землеробства і явно недостатній рівень його матеріально-технічного забезпечення не дають змоги отримати повного ефекту від реалізації генетичного потенціалу українських сортів і змін в агротехнічних заходах, щоб досягти рівня розвинених країн Європи. А досягнення селекціонерів досить вагомі, тобто у структурі факторів урожайності вони складають орієнтовно 15-20 % [23, 156].

Фактична урожайність у сільськогосподарських виробників нашої країни знаходиться в межах 25-40 ц/га, як видно з графічного відображення. При таких межах реалізація генетичного потенціалу вітчизняних сортів зерна складає приблизно 25-35 %. Внесення досить суттєвих технологічних змін щодо виробництва зерна в нашій державі дає можливість додатково отримувати десь біля 5-7 млн. т зерна на рік.

Застосування всіх можливих досягнень науково-технічного прогресу, а зокрема, найновітніших технологій вирощування сільськогосподарських культур, селекційної і насінницького рівня валового виробництва і забезпечити вагомий збір зернових культур у 2011 р. (рис. 3.2).

Найвагоміший врожай 2011 р. було отримано в першу чергу за рахунок внесення добрив (у кількості 69 кг діючої речовини на 1 га). Треба оговоритися, що в 1990 р. валовий збір зерна 51 млн. т було здобуто при внесенні 141 кг діючої речовини у розрахунку на 1 га. І це стало можливим завдяки підвищенню генетичного потенціалу сільськогосподарських культур, як результату селекційної роботи.

Валовий збір, млн. тонн

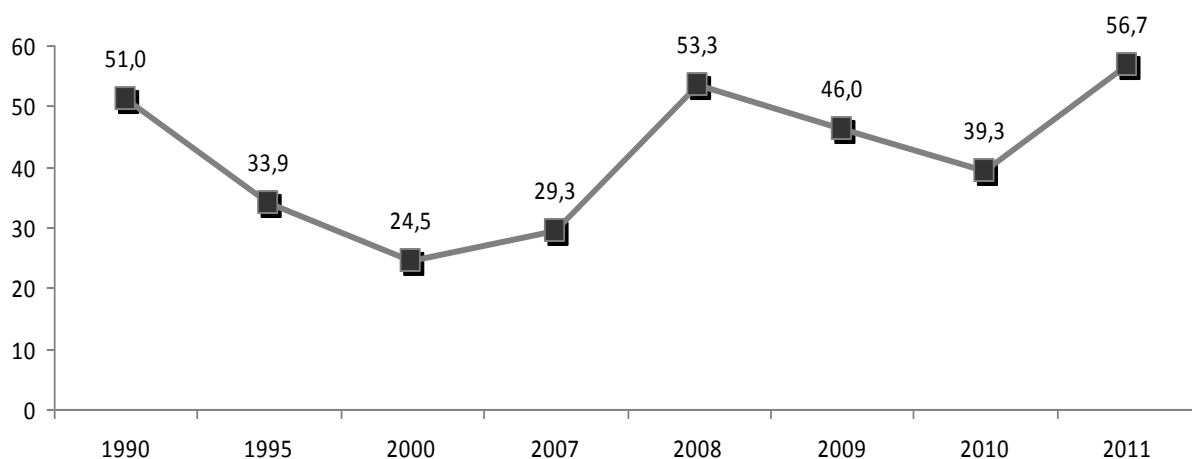

Рис. 3.2. Динаміка валового збору зернових і зернобобових культур в Україні

* джерело [23]

Науково-дослідницькими випробуваннями вітчизняних сортів озимої пшениці на українських сортостанціях було підтверджено, що урожайність даної культури в умовах виробництва сягає 65-70 ц/га. А генетичний потенціал озимої пшениці в 2011 р піднявся до рівня 105-110 ц/га проти 60-65 ц/га у 1976 р. [23] (рис. 3.3).

Урожайність, ц/га

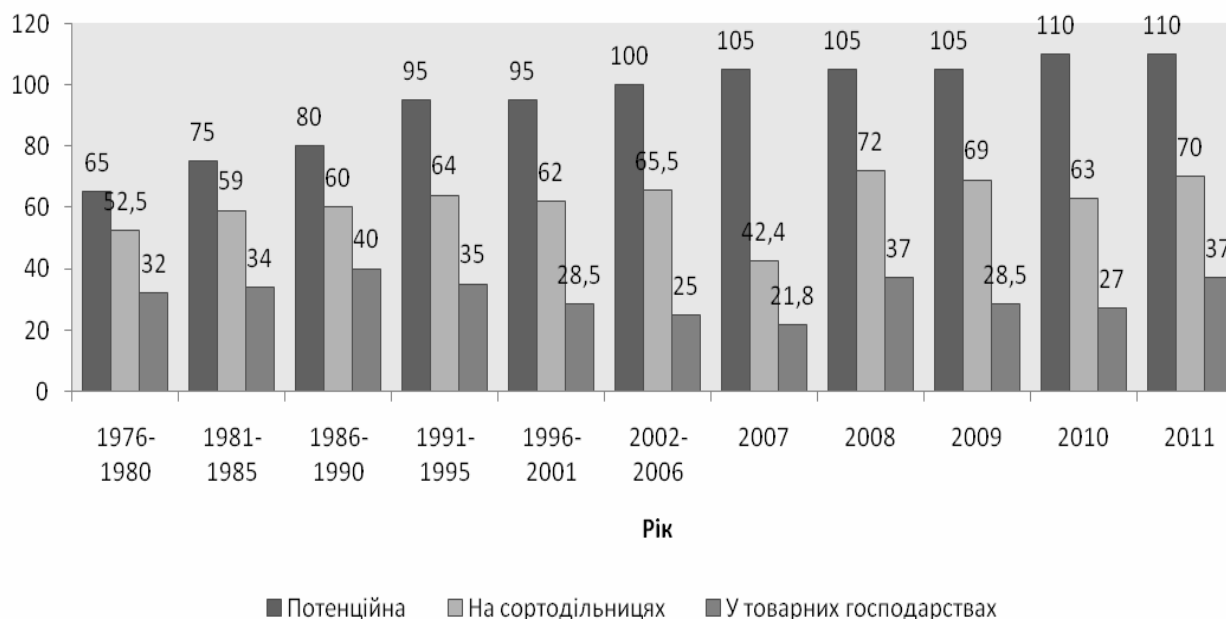

Рис. 3.3. Ступінь реалізації генетичного потенціалу озимої пшениці

* джерело [23]

Органічні та мінеральні добрива, їх внесення в необхідних для рослин дозах є суттєвою складовою частиною технологічних процесів у землеробстві і рослинництві, що забезпечують досягнення високої урожайності сільськогосподарських культур. Проведення нами дослідження підтверджують наявність недостатнього дотримання вимог технології і агротехніки. В даному разі проглядається причинно-наслідкова залежність урожайності від сукупності діючих чинників, на основні з яких ми вже посилалися. Реалізація генетичного потенціалу озимої пшениці у 1980-х роках була приблизно на рівні 50 % від потенційно можливої врожайності, а через десятиріччя понизилась до рівня 25-30 %. Розглянемо динамічну картину зі співвідношення фактичного внесення мінеральних добрив, охопленням посівної площі і фізіологічних потреб в них з метою реалізації генетичного потенціалу вирощуємих сільськогосподарських культур [23] (рис. 3.4).

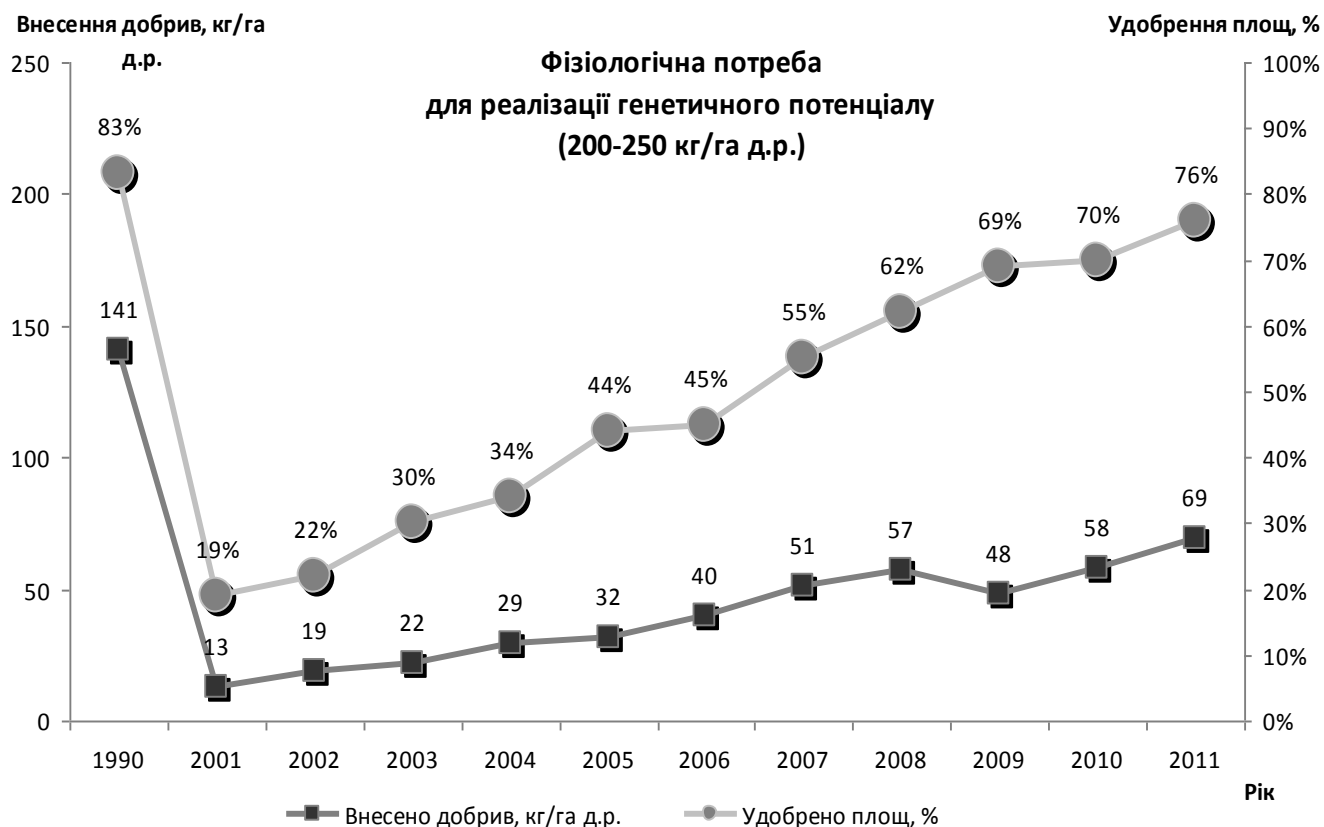

Рис. 3.4. Динамічні процеси застосування мінеральних добрив в сільському господарстві України

* джерело [23]

Таким чином, при наявності цілком позитивної тенденції щодо удобрення посівних площ, як видно з графічного відображення, фізіологічна потреба внесення мінеральних добрив для повної реалізації генетичного потенціалу сільськогосподарських культур, яка змінюється в різних природно-кліматичних зонах України від 200 до 250 кг діючої речовини в розрахунку на 1 га, задовольняє тільки на 25-30 %.

Складна ситуація в аграрних підприємствах із внесенням органічних добрив, в той час коли органіка являє собою фундаментальну основу збагачення ґрунтів, відтворення їх родючості (рис. 3.5).

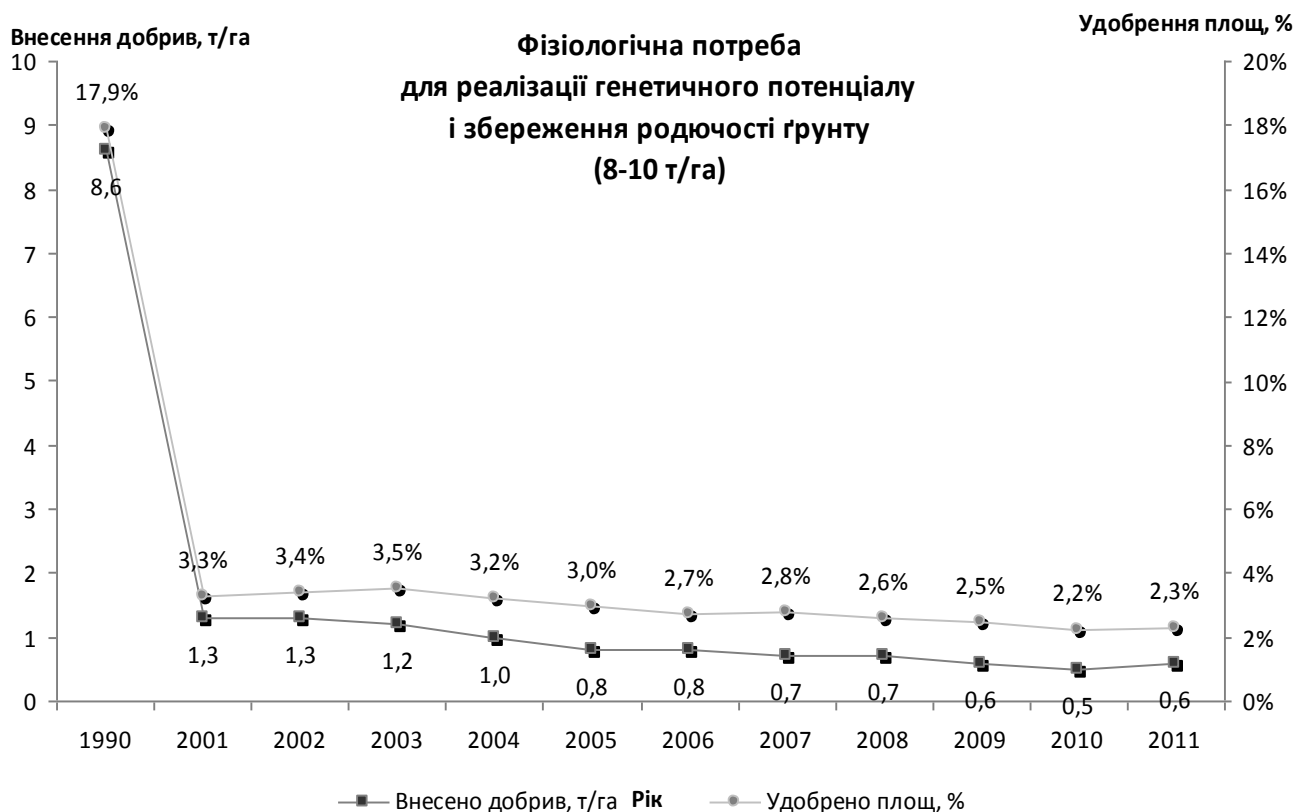

Рис. 3.5. Динамічні процеси застосування органічних добрив у сільському господарстві України

* джерело [23]

Як відомо, серед альтернативних методів ведення аграрного виробництва достойне місце займає органічне сільське господарство [23, 80, 234]. Воно передбачає переважне використання всіляких органічних речовин, тобто гною, компостів, органічних залишків і рішучу відмову від використання пестицидів, синтетичних регуляторів росту, мінеральних добрив та штучних кормових добавок у тваринництві.

З метою реалізації генетичного потенціалу сільськогосподарських культур і збереження родючості ґрунтів органічні добрива необхідно вносити в середньому по 8-10 т в розрахунку на 1 га. А графічне відображення свідчить, що у 2011 році сільгосп підприємства фактично вносили тільки 0,6 т на 1 га. Недостатній рівень застосування мінеральних, а особливо, органічних добрив не тільки не дає можливості реалізувати генетичний потенціал тих чи інших сортів сільськогосподарських культур, а й веде до суттєвого виснаження ґрунтів і зниження їх родючості. Найбагатший в Україні урожай 2011 року зумовив досить істотне внесення в ґрунт поживних речовин, тобто в середньому на 1 га – 100 кг діючої речовини NPK.

Захист посівів від бур'янів, шкідників і хвороб є важливою складовою частиною єдиного технологічного процесу вирощування відповідних сільськогосподарських культур. Звернемо свою увагу на ступінь забезпеченості засобами захисту посівів (рис. 3.6).

Рис 3.6. Ступінь забезпеченості засобами захисту посівів озимої пшениці в Україні

* джерело [23]

На протязі періоду з 2005 по 2009 роки відбувалося зростання кількості застосовуваних засобів захисту сільськогосподарських культур (на прикладі озимої пшениці) від 15,9 до 49 % їхньої технологічної потреби.

У випадку, коли технологічна потреба стосовно засобів захисту для реалізації генетичного потенціалу на рівні 75-80 % потребує 1100-1350 грн. в розрахунку на 1 га, то витрати у розмірі 470 грн. га за 2011 рік забезпечували тільки 42 % потреби сільськогосподарських виробників у засобах захисту посівів озимої пшениці. Подібна ж ситуація складається і з вирощуванням будь-яких інших культур у рослинництві.

Підсумовуючи вище сказане відмітимо, що порушення основних технологічних вимог вирощування рослинницьких культур і, перш за все, застосування органічних і мінеральних добрив, засобів захисту рослин призводить до того, що при наявності генетичного потенціалу озимої пшениці вітчизняних районованих сортів на рівні 100-110 ц/га, цукрових

буряків – 550-600 ц/га, соняшнику – 35-40 ц/га, кукурудзи на зерно – 125-130 ц/га, ячменю озимого – 95-100 ц/га сільгосп підприємства мають фактичну урожайність приведених культур, яка дорівнює, відповідно, 30; 61; 46; 53; 3; 25 % від потенційно можливої урожайності.

Луганська область є досить вагомою адміністративно-територіальною одиницею аграрного сектору економіки України в південно-східному її регіоні. Тому слід звернути особливу увагу щодо розкриття проблеми розвитку системи управління земельними ресурсами вітчизняних агровиробників в контексті глобалізації саме на сільське господарство Донбасу, зокрема, Луганської області. Її землі розкинулися в басейні середньої течії Сіверського Дінця.

Територія даної області становить 26,7 тис. км², або 4,4 % території України. В північно-південному напрямку Луганська область простягнулась на 250 км, а західно-східному – на 190 км. Протяжність сухопутного державного кордону з Російською Федерацією складає 776 км. Луганщина межує з областями Росії – Белгородською, Ростовською, Воронежською, де, між іншим, можна запозичити дуже багато, що стосується передового досвіду в аграрному виробництві.

Більша частина земель Луганської області зорана, цілинна рослинність збереглася лише у заповідниках; зими відрізняються переважно малосніжністю, а літні місяці – дуже спекотливі та посушливі. Середньорічна кількість опадів складає в середньому 400-450 мм. Територія, вкрита лісами, становить 339,6 тис. га. По території Луганської області протікає 122 річки, мається 60 озер, 320 водоймищ. Для сільського господарства Луганщини в умовах ведення зрошуваного землеробства ці водні джерела є дуже важливим ресурсом. А погодно-кліматичні і ґрунтові чинники даного регіону – в цілому досить сприятливі для вирощування зернових колосових і теплолюбивих культур, зокрема, соняшнику, кукурудзи, винограду, плодово-ягідних і овочево-баштанних культур. Ландшафт регіону – степовий; ґрунти досить родючі, переважно чорноземи.

Окремо слід підкреслити, що Луганська область дуже багата різноманітними корисними копалинами, перш за все, покладами високоякісного кам'яного вугілля.

На території Луганщини маютья родовища природного газу, кольорових металів і поліметалевих руд, а також всіляких будівельних матеріалів. Безпосередньо в сільському господарстві знаходять своє використання багаті родовища вапна, широкого асортименту глин, крейди, мергелю, гіпсу, піску і т. ін. Територія Луганської області відрізняється повсюдними запасами столових і бальнеологічних мінеральних вод.

Наявність корисних копалин, окрім позитивного ефекту, має негативні екологічні наслідки, формує необхідність виводу частини

сільгоспугідь на потреби добувної промисловості, на покинутих шахтах породжує проблему рекультивації земель.

Звернемося до аналітичних матеріалів землеволодіння та землекористування в Луганській області (Додаток А). Окремо виконані розрахунки показують питома-вагове розподілення сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників та землекористувачів (організаційно-правовим формам господарювання), зокрема, сільськогосподарським підприємствам – всього (36,0 %), в т. ч. недержавним (34,1 %), державним (1,9 %); громадянам (54,0 %), фермерським господарствам (13,3 %), для ведення товарного виробництва (32,9 %), в т.ч. на земельних частках або паях (10,0 %), іншим землекористувачам та землевласникам (9,9 %). Загалом суб'єктів господарювання по Луганській області налічується 1 млн. 101 тис. 489.

У зв'язку з об'єктивно виникаючими завданнями, нам треба представити найбільш оптимальну структуру сільськогосподарського використання земельного фонду. Ці обставини стосуються підприємств всіх областей України.

В даному питанні нашої державі треба наблизитися до міжнародних або загальноєвропейських стандартів. Тому доцільно привести розрахунково-конструктивні матеріали щодо згаданої оптимізації, розроблені за участю Міністерства аграрної політики та продовольства України [23, 80, 207, 234] (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Оптимальна структура сільськогосподарського використання земельного фонду України, тис. га

Показник	Степ	Лісостеп	Полісся	Україна
Усього земель	25019,8	20291,4	15043,6	60354,8
Сільськогосподарські угіддя	19159,9	14580,2	8086,4	41826,5
з них ріллі	15575,3	11961,6	6320,6	32857,5
Розораність, %	81	82	66	79
Переводиться ріллі в природні кормові угіддя та залісення	4146,8	3090,5	1392,2	8630,9
з них еродовані схили 3° і більше	1517,5	1715,6	461,0	3694,1
Малопродуктивні землі	1165,4	584,2	430,2	2179,8
водоохоронна зона	477,3	354,0	206,2	1037,4
засолені	326,4	37,5	25,6	389,5
інші	660,2	399,2	269,2	1328,6
Залишається ріллі в усіх категоріях господарств	11428,5	8871,1	3928,4	24227,4
Розораність, %	60	61	49	58

Землекористування фермерських господарств Луганської області станом на 01.07.2012 р., га

Райони	Кількість ФГ	Загальна площа землекористування	В тому числі*							Наявність		Із загальної площі знаходяться в тимчасовому користуванні	Крім того, надано в тимчасове користування
			рілля	багаторічні насадження	сіножаті	пасовища	разом сільськогосподарських угідь	ліси та інші лісо вкриті площі	площі під водою	зрошуваних земель	осушених земель		
Антрацитівський	90	6950	4630		370	1296	6520	84	55			2756	
Біловодський	84	18980	17709		60	1078	18876	13	76	120	101	15758	
Білокуракинський	71	8624	8180		350	81	8611	5	6			7086	8
Краснодонський	59	11897	9472	232	37	2007	11748	11	72	1223		9911	
Кремінський	99	15315	14309		398	312	15019	183	4			2020	11622
Лутугинський	32	3396	2787		30	446	3263	10		314		1514	3396
Марківський	20	1101	1055			42	1097					754	
Міловський	95	13946	13500			408	13908	29			38	12078	
Новоайдарський	59	7291	5776		401	289	7271	14		668		5995	
Новопсковський	42	7594	7214		56	259	7529	14	2	250		6231	
Перевальський	40	2842	2486		25	151	2662	19	2			2165	11
Попаснянський	60	16281	15371	25	5	850	16251	8	8			14476	14118
Сватівський	196	47448	45574		1125	656	47355	8	3	817	172	43156	159
Свердловський	71	8477	8028			357	8385	18	23	889		7981	
Словяносербський	32	3154	2939		13	121	3073	30					
Станично-Луганський	82	14575	13621		256	655	14532	15	6	174		11961	
Старобільський	161	29871	27059	12	983	1514	29568	81	16	324		24109	
Троїцький	67	31596	31041		191	238	31469	10	82	617		29675	
Луганська область	1360	249338	230751	269	4300	10759	247137	552	355	5396	311	197626	29314

*у Антрацитівському, Біловодському, Новоайдарському районах та в цілому по Луганській області наявність перелогів складає 224, 29, 805, 1058 га відповідно

Фермерські господарства в аграрному секторі економіки України є для нас порівняно новою формою господарювання на селі. І в результаті вони привертають до себе особливу увагу щодо проведення наукових досліджень. Землекористування фермерських господарств Луганської області представлено в табл. 3.5. Всього по області налічується 1360 таких підприємств із загальною площею землекористування 249338 га. Найбільша кількість фермерських господарств знаходиться, як бачимо, у Сватівському (196) і Старобільському (161) районах.

До суттєвих досягнень фермерства України слід віднести факт щорічного зростання площі сільськогосподарських угідь як у цілому, так і в розрахунку на одне господарство. Переваги сімейних ферм полягають у тому, що землевласник, господар, менеджер-спеціаліст або професіонал і робітник-селянин уособлюються в одному суб'єкті-особистості. Тому в такому разі самореалізується чисто фермерське сумління і творче ставлення до праці, надзвичайно раціонального та ефективного господарювання на землі. Дане положення з практичної точки зору є загальноновизнаним в усьому світі. Але поряд з цим існує також позиція, що фактор приватної власності знаходиться в системі факторів, які лише у своїй системній сукупності формують кінцеві виробничо-економічні показники діяльності. Дана система ускладнюється і стає дедалі багатоманітнішою в міру розвитку продуктивних сил в сільському господарстві. Субординація і співвідношення факторів у сучасній системі змінюються, тобто найпершим чинником стає вже не власність, а техніко-технологічна оснащеність фермерського господарства чи будь-якого іншого підприємства.

В абсолютному своєму значенні фактор приватної власності і господарювання є незмінним. Але внутрішня структура чинників згаданої системи з часом приймає новий ранжируваний ряд, у відповідності з яким формується економічна стійкість, ефективність і конкурентоспроможність аграрного виробництва.

Тому чинник під умовною назвою “досягнення НТН у формі техніко-технологічної оснащеності виробництва” є на сьогодні найголовнішим серед усіх інших чинників однаково для всіх організаційно-правових форм господарювання: сільськогосподарських товариств, кооперативів, приватних аграрних підприємств, фермерських господарств і т. ін. [86, 115, 156].

Розвиток всіх галузей рослинництва підприємств Луганської області представимо, перш за все, динамікою посівних площ сільськогосподарських культур (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Динаміка посівних площ сільськогосподарських культур
по Луганській області, тис. га**

Сільськогосподарські культури	Роки							2011 р. до 2000 р., %	Внутрішня структура за 2011 р., %
	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011		
Уся посівна площа	980,3	950,1	963,7	1007,7	1009,8	959,1	994,4	101,4	100
Зернові культури	454,3	528,5	531,5	536,6	526,5	455,7	518,1	114,0	52,1
У т.ч.: озимі зернові	119,7	280,2	237,5	310,2	328,7	285,4	313,8	262,1	31,5
з них: пшениця	97,9	266,8	227,7	294,1	304,2	261,7	286,1	292,2	28,7
жито	21,2	12,5	7,6	11,0	12,6	8,5	10,3	48,5	1,0
ячмінь	0,6	0,9	2,2	5,1	11,9	15,2	17,4	2900,0	1,7
Ярі зернові	334,6	248,3	294,1	226,4	197,8	170,3	204,3	61,1	20,5
з них: пшениця	0,7	3,4	2,4	1,0	1,3	1,0	0,5	71,4	0,05
жито	0,1	0,1	-	0,0	0,0	-	0,0	-	0,0
ячмінь	122,5	145,9	152,7	88,1	102,8	82,3	80,8	65,9	8,1
овес	31,6	21,8	20,1	22,4	28,2	15,7	13,5	42,7	1,3
кукурудза на зерно	87,9	46,0	66,2	68,7	45,1	50,0	72,3	82,2	7,2
просо	70,5	15,1	13,8	13,4	10,9	7,5	12,9	18,3	1,3
гречка	15,0	10,3	13,1	7,1	4,3	2,9	7,2	48,0	0,7
Зернобобові	4,4	5,4	4,2	1,9	2,2	4,1	5,8	131,8	0,5
з них: горох	4,1	5,0	3,8	1,6	2,0	3,8	5,5	134,1	0,5
Технічні культури	242,1	278,2	303,6	349,9	361,8	385,8	369,1	152,4	37,1
у т.ч.: цукрові буряки	7,0	1,0	1,1	0,4	-	0,2	0,0	-	0,0
соняшник	233,7	274,4	293,3	336,8	354,5	376,7	365,2	156,2	36,7
соя	0,6	0,5	1,0	1,1	0,8	1,2	0,8	133,3	0,2
ріпак	0,1	1,1	5,2	9,7	3,3	4,0	0,9	900,0	0,2
Картопля і овоче-баштанні культури	72,0	53,5	58,5	56,6	55,5	55,9	51,4	71,3	5,2
у т.ч.: картопля	47,8	39,0	41,5	39,7	39,2	38,9	34,0	71,1	3,4
Овочі відкритого ґрунту	19,5	13,5	13,8	13,7	13,5	14,0	13,9	71,2	1,8
Кормові культури	211,9	89,9	70,1	64,6	66,0	61,7	55,8	26,3	5,6
у т.ч.: кукурудза на силос і зелений корм	80,0	28,1	21,7	18,3	24,2	22,3	16,8	21,0	1,7
однорічні трави	35,9	16,6	11,4	9,5	9,8	8,8	8,5	23,6	0,8
багаторічні трави	89,4	40,1	31,2	31,7	27,0	25,5	25,8	28,8	2,6
Площа чистих парів	253,2	190,3	130,7	106,7	107,9	121,8	92,2	36,4	x

Внутрішня структура свідчить, що під зерновими культурами зайнято 52,1 % посівних площ, в т.ч. під озимими – 31,5 %, соняшником – 36,7 %, кормовими культурами – лише 5,6 %. Площі під чистими парами

скоротилися з 253,2 тис. га, як бачимо, до 92,2 тис. га. Зрозуміло, що це є негативні тенденції в землеробстві і рослинництві, як і те, що сільгосп підприємства зловживають посівами соняшнику. Дуже суттєве зниження поголів'я тварин призвело до того, що площі під кормовими культурами, як видно з матеріалів табл. 2.7, скоротилися з 211,9 тис. га до 26,3 тис. га. І таких негативних явищ економічного і чисто виробничого характеру досить багато в аграрному секторі Луганської області та всієї України.

Загальноєвропейський і світовий досвід стверджує, що економіка будь-якої повинна функціонувати як багатоукладна. Поряд з дуже крупними сільськогосподарськими підприємствами повинні існувати і представники середнього і малого агробізнесу, а також підприємства самих різних організаційно-правових форм господарювання. Кожна з них обов'язково має свої специфічні переваги. Наприклад, для України дуже велике значення мають особисті селянські господарства, що суттєво стримують де градаційні процеси на селі, оскільки виконують частину соціальних функцій держави.

Багатоукладний аграрний сектор економіки Луганської області в цілому дає непогані результати господарювання в галузях рослинництва, враховуючи, що землі і погодно-кліматичні умови ведення сільського господарства в регіоні Донбасу не самі кращі в Україні (Додаток Б). Наприклад, найкращою урожайністю зернових культур відрізняється Свердловський район (30,5 ц/га). А найбільше валове виробництво зерна спостерігається у Сватівському районі (145096 т). Найвища урожайність соняшнику – в Сватівському (18,9 ц/га), Марківському (18,2 ц/га) і Слов'яносербському (18,2 ц/га) районах Луганської області.

Найбільшими інтегрованими структурами у сільському господарстві України є агрохолдингові компанії. Укрупнення розмірів аграрних підприємств значною мірою зумовлено концентрацією капіталів у сільськогосподарському виробництві у формі організації агрохолдингів, які у порівнянні з малими підприємствами, впроваджують у виробництво новітні технології, технічні засоби, залучають висококваліфікованих менеджерів, фахівців, а також розвивають виробничу інфраструктуру, диверсифікують ризики і контролюють витрати на всіх фазах формування доданої вартості продукції. Вище сказане відкриває широкі можливості для підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва, перспективного збільшення фінансових нагромаджень, як суттєвого фактора розширеного відтворення аграрного сектору. Збільшення розмірів землекористувань дозволяє раціональніше використовувати трактори, комбайни, вантажні автомобілі, сільгоспмашини, зменшувати вплив людського чинника на процес аграрного виробництва.

Великотоварне виробництво в сільському господарстві має досить значні переваги перед дрібним виробництвом, зокрема, на великих за розміром підприємствах більш високий рівень продуктивності праці; значно менші витрати на одиницю виробленої продукції; спостерігається економія капітальних і експлуатаційних витрат на одиницю площі; значно більші можливості для раціональної організації сільськогосподарського виробництва; використання досягнень науково-технічного прогресу і т. ін. Разом з тим, збільшення розмірів аграрних формувань не може бути безмежним. Забезпечення високоефективного сільськогосподарського виробництва має досягатися завдяки гармонізації рівноваги між господарською діяльністю та здатністю землі до відтворення.

Дуже значні за розмірами земельних масивів агрохолдингові компанії України графічно відображені по ранжиру [66] (рис. 3.7).

Одним з таких агрохолдингів, що знаходиться на території Донбасу, є “HarvEast Holding” (ПАТ “Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча”) з площею оброблюваних земель 197 тис. га, що розташовані у Донецької області, включаючи до свого складу підприємства аграрного сектору Волновахського, Старобешевського, Великоновоселківського, Тельманівського, Володарського, Першотравневого, Новоазовського і Ясиноватського районів, а також господарства АР Крим. У 2005 році кафедрою менеджменту і права Луганського національного аграрного університету була заключена госпдоговір на тему № 24/53 на виконання наукових досліджень щодо удосконалення менеджменту в умовах функціонування даного агрохолдингу.

Науковими дослідженнями були охоплені проблеми економічного розвитку агропромислового комплексу з паралельним удосконаленням процесів управління на гігантській території сучасного аграрного формування. Були розроблені практичні рекомендації щодо створення окремих і відносно автономних територіальних центрів оперативного управління (ЦОУ) з метою загального підвищення ефективності управлінської діяльності у величезних масштабах аграрного виробництва “HarvEast” [80, 234]. У звіті про виконання наукових досліджень представлені рекомендації з покращення економічного механізму функціонування сільськогосподарських підприємств і всієї системи агропромислового комплексу “HarvEast”, а також системні рекомендації з менеджменту в умовах розвитку інтегрованих структур. Проведені дослідження досить ґрунтовими і широкими за своїм охопленням конкретного переліку практично значимих для аграрного виробництва питань.

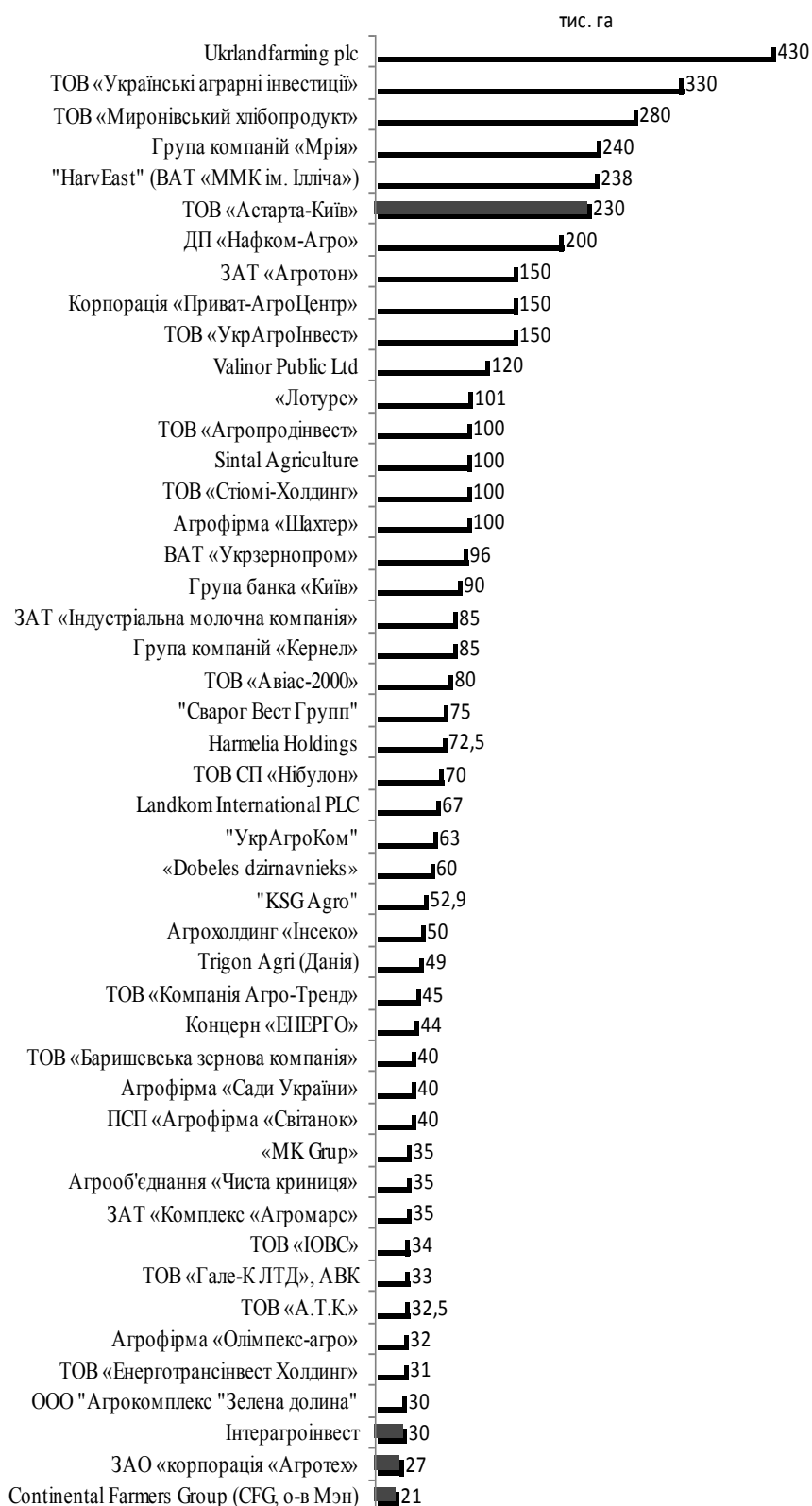

Рис. 3.7. Площі земельних масивів найкрупніших агрохолдингових компаній України, тис. га

Питома вага агрохолдингів, наприклад, у виробництві зерна представлені у матеріалах табл. 3.7.

Таблиця 3.7

Питома вага агрохолдингів у виробництві зернових культур у 2010 р.

Назва компанії	Зібрана площа, тис. га	Урожайність, ц/га	Виробництво, тис. т	Питома вага виробництва, %
Всього с.-г. підприємствах	10778	27,6	29779,3	100,0
У т. ч. в основних агрохолдингах	1316,4	38,7	5099,6	17,4
“МХП”	126,9	63,2	801,8	2,7
“Райз”	123,8	43,2	535,4	1,8
“NCN Capital”	148,2	32,3	478,8	1,6
“Нафком”	111,1	25,8	286,5	1,0
“ДП Ілліч-Агро”	103,5	27,3	282,1	0,9
“А.Т.К.»	36	74,7	268,8	0,9
“Астарта”	76,3	33,9	258,9	0,9
“Українські Аграрні Інвестиції»	73,3	27,1	199	0,7
“Агропродінвест”	50,8	39,1	198,5	0,7
“Приват Агро Холдинг”	55	35,8	197,1	0,7
“Valars Agro”	71,9	27,2	195,4	0,7
“Нібулон”	42,2	44,3	187,1	0,6
“Glencore International”	48,2	34,9	168,4	0,6
“Стіомі Холдинг”	50,7	32,7	166	0,6
“Чиста Криниця”	24,1	67,4	162,4	0,5
“Кернел”	45,9	33,6	154,2	0,5
“Сварог”	23,7	63,9	151,5	0,5
“Ukrland Farming”	44,2	31	137	0,5
“Світанок”	31,8	42,6	135,4	0,5
“Земля і Воля”	28,8	47	135,3	0,5
Всього по інших сільгоспідприємствах	9461,6	26,1	24679,7	82,6

Як на наш погляд, результатами створення агрохолдингів є посилення конкурентної боротьби на ринку оренди земель і збільшення розмірів орендної плати; залучення інвестиційного капіталу, зростання продуктивності праці в сільському господарстві; залучення кадрів високої кваліфікації; посилення конкурентоспроможності українського аграрного товаровиробника. Формування земельних масивів аграрних об'єднань відбувається на основі оренди земель, яка є найпоширенішим і найменш затратним способом розширення земельних масивів новостворюємих підприємств.

Урахування загальноєвропейських та світових тенденцій у розвитку сільського господарства, а також нашого внутрішнього потенціалу дозволяють Україні реалізувати вітчизняні можливості як аграрної країни і в найближчій перспективі стати одним із провідних експортів на продовольчому ринку. Українські підприємства можуть виробляти в середньому 160 млн. т зерна у рік. Такі обсяги сільськогосподарського виробництва стають реальними за умови залучення нових інвестицій та розвитку нових форм господарювання, наприклад, агрохолдингів, що дозволить реалізувати нові експортні можливості, сприятиме розвитку всіх галузей аграрного сектору економіки України, створенню нових робочих місць і, разом з тим, підвищить гарантії нашої продовольчої безпеки.

Але, щодо розвитку крупно-масштабного виробництва, не слід на нього дивитися, як на панацею. Вченими-економістами вже доказано, що аграрне формування може зростати до значних розмірів, перш ніж воно повністю вичерпає потенціал великого виробництва.

Існують так звані обмежувальні чинники, що зумовлюють вичерпність переваг великого сільськогосподарського виробництва, зокрема:

1. В аграрному секторі економіки транспортний фактор набуває особливої ролі, тобто мова йде про витрати на внутрішньогосподарське виробництво.

2. На крупних підприємствах зайнято дуже багато робочої сили. В такому разі важко забезпечити матеріальну зацікавленість і відповідальність кожного члену трудового колективу за ефективне використання землі та інших засобів виробництва. В подібних умовах слабшає контроль за виробничими процесами, знижується ефективність менеджменту або дорожчає сама система управління аграрним підприємствам.

3. Крупномасштабне виробництво в сільському господарстві вимагає значних земельних угідь, а для їх придбання потрібні чималі грошові кошти, що ускладнює ситуацію для того чи іншого господаря.

4. У аграрному секторі економіки існує досить багато різновидів виробництва, які можуть бути рентабельними в межах “середнього” і “дрібного” агробізнесу, зокрема, вирощування ягід, бджолярство,

розведення кіз, виноградарство, вирощування грибів, горіхів; мало поширених, рідкісних культур; городництво і т. ін.

5. Досягти певного ефекту масштабу сільськогосподарського виробництва невеликі за розміром підприємства можуть шляхом кооперації між собою, інтеграції з підприємствами третьої сфери агропромислового комплексу і поглиблення внутрішньогосподарської спеціалізації.

Рівень концентрації сільськогосподарського виробництва має мінімальну, оптимальну і максимальну межі. Нижчим за мінімальну межу підприємство може бути нерентабельне саме через свої невеликі розміри [86, 156]. За інших рівних умов оптимальний рівень концентрації аграрного виробництва забезпечує мінімальну собівартість сільськогосподарської продукції. Оскільки в аграрному секторі економіки головним засобом виробництва є земля, то в потенційному сенсі її і покладено в основу визначення оптимальних розмірів господарства. Крім того, слід враховувати родючість ґрунту, кліматичні умови, місце розташування земельного масиву, спеціалізацію даного сільськогосподарського підприємства.

Українські економісти Національного наукового центру “Інститут аграрної економіки” визначили, наприклад, оптимальні розміри фермерських господарств для України в цілому в межах 250-400 га. Але в разі конкретних виробничих умов і обставин з’являється певна варіативність: при вирощуванні зернових культур і соняшнику в зоні Степу оптимальний розмір фермерських господарств повинен дорівнювати 350-400 га; овочів і плодово-ягідних культур – 25-60 га; винограду – 20-50 га.

Підтвердженням перерахованих раніше досліджень є анкетування представників домогосподарств 8 областей (Луганська, Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Черкаська, Київська, Кіровоградська, Полтавська) 58 районів сільськогосподарських підприємств України (всього у 2012 р. – 456, а в 2013 р. – 468 анкет). Вибірка репрезентативна (табл. 3.8-3.10).

Підтвердженням перерахованих раніше досліджень є анкетування керівників і головних спеціалістів сільськогосподарських підприємств 8 областей (Луганська, Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Черкаська, Київська, Кіровоградська, Полтавська) 58 районів України (всього у 2012 р. – 238, а в 2013 р. – 246 анкет). Вибірка репрезентативна (табл. 3.11).

Таблиця 3.8

Характеристика учасників анкетування

№	Питання		Позит. відповідь позначається (+)	
			2012 р.	2013 р.
1	Місце проживання:			
	а	місто	6,9	6,8
	б	селище	24,1	26,2
	в	село	69,0	67,0
2	Відстань до обласного центру:			
	а	до 10 км	28,2	27,1
	б	10-50 км	26,6	26,1
	в	50-100 км	24,1	25,5
	г	більше 100 км	21,1	21,3
3	Чи є можливість працевлаштуватися в Вашій місцевості крім сільгосп підприємства?			
	а	так	15,9	11,1
	б	ні	71,4	77,6
	в	за кілька кілометрів	5,9	5,1
	г	за кілька десятків кілометрів	6,8	6,2
4	Стать:			
	а	чоловіча	45,4	44,1
	б	жіноча	54,6	55,9
5	Ваш вік:			
	а	18-29 років	15,9	14,1
	б	30-54 років	29,8	32,1
	в	55-60 років	16,1	17,9
	г	більше 60 років	38,2	35,9
6	Зайнятість, сфера діяльності:			
	а	робітник, зайнятий у сільському господарстві	30,4	28,1
	б	спеціаліст, зайнятий у с/г	8,2	7,1
	в	не зайнятий у сільському господарстві	8,9	8,1
	г	пенсіонер	42,2	45,5
	д	інше (вказіть, будь ласка)	10,3	11,2
7	Освіта:			
	а	вища	10,4	10,5
	б	середня спеціальна	45,9	40,1
	в	середня	43,7	49,4
8	Щомісячний дохід на 1 члена сім'ї:			
	а	до 1000 грн.	38,1	39,9
	б	1000-2000 грн.	47,1	55,2
	в	2000-3000 грн.	10,6	3,0
	г	більше 3000 грн.	4,2	1,9

Таблиця 3.9

Характеристика земельних відносин, у які вступають респонденти

№	Питання		Позит. відповідь позначається (+)	
			2012 р.	2013 р.
1	Ви здаєте в оренду пай?			
	а	правонаступнику господарства, де отримав пай	45,9	43,1
	б	не правонаступнику господарства, де отримав пай	29,6	29,1
	в	здаю односельчанам для ведення особистого селянського господарства (ОСГ)	10,1	10,5
	г	здаю фермерові	5,6	5,8
	д	обробляю сам	5,9	5,6
	е	не обробляю і не здаю в оренду	1,6	1,5
	ж	інше (вказіть, будь ласка)	2,3	4,4
2	Якщо Ви здаєте в оренду земельний пай, чи влаштовують Вас умови договору оренди?			
	а	так	59,6	58,4
	б	ні	40,4	39,4
	в	частково	0,0	2,2
3	Яка нормативна вартість Вашого паю?			
	а	до 10000 грн.	15,6	16,1
	б	10000-20000 грн.	5,6	5,9
	в	20000-50000 грн.	2,9	3,1
	г	більше 50000 грн.	1,2	1,3
	д	не знаю	74,7	73,6
4	Якщо б запрацював ринок землі Ви продали б свій пай?			
	а	продали б свій пай негайно	2,9	2,7
	б	продали б свій пай на протязі року	4,8	6,1
	в	не швидив би з продажем свого паю	42,1	44,3
	г	ні, не продав би свій пай	31,1	28,1
	д	придбав би ще паї	8,2	7,8
	е	не визначився	10,9	11,0
5	Яка, на Вашу думку, ринкова ціна Вашого паю? Чому?			
	а	до 10000 грн.	16,1	17,4
	б	10000-20000 грн.	4,2	6,1
	в	20000-50000 грн.	2,4	4,0
	г	більше 50000 грн.	4,9	2,0
	д	не знаю	72,4	70,5

Таблиця 3.10

Відношення респондентів до земельної реформи

№	Питання		Позит. відповідь позначається (+)	
			2012 р.	2013 р.
1	Чи потрібно проводити земельну реформу в Україні?			
	а	так	74,0	75,2
	б	ні	10,0	8,4
	в	не визначився	16,0	16,4
2	В чий інтерес робиться земельна реформа?			
	а	великих аграрних формувань	52,6	50,1
	б	типових середніх сільгоспприємств	5,2	3,0
	в	малих аграрних формувань	2,2	1,2
	г	інше (вказіть, будь ласка)	40,0	45,7
3	Яке Ваше ставлення до приватної власності на землю фізичних осіб?			
	а	позитивне	52,4	44,1
	б	негативне	41,8	55,1
	в	не визначився	5,8	0,8
4	Яке Ваше ставлення до приватної власності на землю юридичних осіб?			
	а	позитивне	24,1	12,1
	б	негативне	64,2	71,8
	в	не визначився	11,7	16,1
5	До чого призведе вільний продаж земельних паїв в Україні (власна думка)?			
	а	позитивного розвитку сільського господарства	2,8	2,0
	б	деградації сільської місцевості	49,6	59,4
	в	відсторонення дрібних землевласників від виробничого процесу	52,4	64,1
	г	земельних спекуляцій	87,9	98,2
	д	посилення впливу іноземного капіталу	34,1	56,1
	е	банкрутства сільгоспприємств	29,1	36,2
6	Що заважає роботі ринку землі в Україні (власна думка)?			
	а	корупція	89,9	98,8
	б	невідповідність законодавства реаліям сьогодення	19,6	26,2
	в	іноземний капітал	17,4	27,7
	г	великі агрохолдинги	29,4	32,9
	д	нічого	3,8	2,0
7	Чи відомі Вам факти зловживання щодо незаконної купівлі-продажу земель сільгосппризначення?			
	а	так	89,1	98,8
	б	ні	20,9	1,2
8	Чи відомі Вам основні положення проекту Закону України "Про ринок земель"?			
	а	так	1,1	1,5
	б	ні	89,1	89,5
	в	не чув про такий	9,8	9,0

Таблиця 3.11

Характеристика учасників анкетування

№	Питання		Позит. відповідь позначається (+)	
			2012 р.	2013 р.
1	Яка відстань до обласного центру?			
	а	до 10 км	24,1	26,1
	б	10-50 км	27,8	30,0
	в	50-100 км	21,1	24,1
	г	100-200 км	21,7	15,0
	д	більше 200 км	5,3	4,8
2	Яка площа землекористування?			
	а	до 1000 га	31,8	30,2
	б	1000-3000 га	39,4	40,8
	в	3000-8000 га	26,0	26,9
	г	більше 8000 га	2,8	2,1
3	Яка кількість робітників в господарстві?			
	а	до 10 чол.	28,1	29,8
	б	10-50 чол.	33,4	32,9
	в	50-150 чол.	30,1	29,2
	г	більше 150 чол.	8,4	8,1
4	Яка спеціалізація господарства?			
	а	тваринництво + рослинництво + переробка	19,7	18,6
	б	тваринництво + рослинництво	32,2	28,6
	в	рослинництво	38,0	43,6
	г	тваринництво	8,6	7,2
	д	інше	1,5	2,0
5	Скільки полів у Вашій сівозміні?			
	а	1-3	49,8	48,4
	б	3-6	30,8	36,8
	в	Більше 6	19,4	14,8
6	Ваше господарство було прибуткове за рік?			
	а	так	69,4	71,1
	б	ні	30,6	29,9

Ставлення респондентів до проведення земельної реформи (табл. 3.12) однозначно – вона необхідна, але респонденти вважають, що вона проводиться в інтересах великих аграрних формувань.

Таблиця 3.12

Відношення респондентів до проведення земельної реформи

№	Питання		Позит. відповідь позначається (+)	
			2012 р.	2013 р.
1	Чи потрібно проводити земельну реформу в Україні?			
	а	так	97,0	99,6
	б	ні	0,0	0,0
	в	не визначився	3,0	0,4
2	В чиїх інтересах робиться земельна реформа?			
	а	великих аграрних формувань	38,9	44,3
	б	типових середніх сільгоспприємств	12,0	11,8
	в	малих аграрних формувань	4,6	3,1
	г	інше (вказіть, будь ласка)	44,5	40,8
3	Яке Ваше ставлення до вільного продажу земельних паїв в Україні (власна думка)?			
	а	позитивне	12,4	11,6
	б	негативне	49,9	58,9
	в	не визначився	37,7	29,5
4	Що заважає роботі ринку землі в Україні (власна думка)?			
	а	корупція	98,4	99,5
	б	інтереси агрохолдингів	41,1	40,8
	в	інтереси іноземних інвесторів	44,2	42,9
	г	необізнаність суспільства	87,8	94,6
	д	нічого	0,8	0,5
5	Яке Ваше ставлення до приватної власності на землю фізичних осіб?			
	а	позитивне	74,5	72,5
	б	негативне	25,5	26,0
	в	не визначився	0,0	1,5
6	Яке Ваше ставлення до приватної власності на землю юридичних осіб?			
	а	позитивне	12,8	15,5
	б	негативне	74,8	78,5
	в	не визначився	12,4	6,0

Продовження табл. 3.12

№	Питання		Позит. відповідь позначається (+)	
			2012 р.	2013 р.
7	Чи мають бути обмеження щодо площі господарювання сільськогосподарських підприємств (агрохолдингів)?			
	а	так	54,8	59,4
	б	ні	42,8	40,0
	в	не визначився	2,4	0,6
8	Чи відомі Вам факти зловживання на ринку земель сільгосппризначення?			
	а	так	100,0	100,0
	б	ні	0,0	0,0

Відзначається негативне ставлення до вільного продажу земельних паїв, а в якості основних перешкод для роботи ринку землі в Україні відзначені корупція і непоінформованість суспільства, що підтверджує відповідь на питання про зловживання на ринку земель сільгосппризначення. Слід зазначити, що перспективи управління земельними ресурсами більшість респондентів пов'язує з розвитком органічного землеробства (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Думка респондентів про перспективи органічного землеробства

№	Питання		Позит. відповідь позначається (+)	
			2012 р.	2013 р.
1	Чи відомі Вам положення проекту Закону України “Про ринок земель”?			
	а	так	59,6	62,1
	б	ні	38,8	36,9
	в	не чув про такий	1,6	1,0
2	Яке Ваше ставлення до реалізації державою не землі, а прав на використання землі сільгосппризначення?			
	а	позитивне	41,8	54,8
	б	негативне	12,8	11,4
	в	не визначився	45,4	33,8

Продовження табл. 3.13

№	Питання		Позит. відповідь позначається (+)	
			2012 р.	2013 р.
3	Чи знаєте Ви, що таке органічна продукція?			
	а	так	84,8	96,2
	б	ні	0,0	0,0
	в	частково	15,2	3,8
4	Що заважає Вам займатися виробництвом органічної продукції?			
	а	корупція (лобіювання інтересів торговельних мереж владою)	74,2	85,2
	б	неврегульованість цінової політики	87,6	92,2
	в	відсутність доскональної системи стандартизації	45,8	50,1
	г	присутність монополій на ринку	84,2	92,2
	д	іноземні інвестори	49,6	50,2
	е	інформаційна необізнаність споживачів	68,1	50,2
	ж	нічого	2,4	1,0
5	Які головні чинники зростання ефективності використання земельних ресурсів?			
	а	використання прогресивних технологій вирощування сільгоспкультур	45,5	46,5
	б	зменшення рівня розораності сільськогосподарських угідь	24,5	20,9
	в	підвищення родючості ґрунтів	65,2	63,9
	г	залучення значних фінансових ресурсів у сільське господарство	95,6	98,6
	д	охорона ґрунтів від водної та вітрової ерозії	78,5	77,2
	е	максимальна біологізація землеробства	42,1	40,9
	ж	важко визначитися	2,0	2,5
	з	інше (вказіть, будь ласка)	10,6	8,6

Респонденти відзначають серйозну увагу перспективам консолідації земельних ділянок (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Перспективи консолідації земельних угідь

№	Питання		Позит. відповідь позначається (+)	
			2012 р.	2013 р.
1	Чи влаштовують Вас умови оренди земельних паїв з 01.01.2012 р.?			
	а	так	49,5	52,8
	б	ні	50,5	46,2
	в	частково	0,0	1,0
2	Що заважає Вам займатися консолідацією (приєднанням) земель?			
	а	нічого, ми нею займаємося систематично	56,8	54,2
	б	нічого, ми нею займаємося за потреби	28,9	26,9
	в	Антимонопольний комітет України	1,2	0,8
	г	великі агрохолдинги	32,1	29,2
	д	висока орендна плата	26,3	29,2
	е	відсутність плану використання додаткових сільгоспугідь	10,2	15,4
	з	інше (вказіть, будь ласка)	5,3	6,1
3	За якою ринковою ціною Ви придбали б 1 га ріллі для господарювання на власній землі?			
	а	до 10000 грн.	59,6	49,8
	б	10000-20000 грн.	29,5	39,8
	в	20000-50000 грн.	10,9	10,4
	г	більше 50000 грн.	0,0	0,0
4	Яка, на Вашу думку, ринкова ціна 1 га ріллі у Вашому господарстві? Чому?			
	а	до 10000 грн.	2,1	0,0
	б	10000-20000 грн.	52,8	62,8
	в	20000-50000 грн.	39,5	32,2
	г	більше 50000 грн.	5,6	5,0

Продовження табл. 3.14

№	Питання		Позит. відповідь позначається (+)	
			2012 р.	2013 р.
5	Чи здатне Ваше господарство викупити за можливості орендовані землі?			
	а	так, на протязі 1 року	2,8	2,1
	б	так, на протязі 2-5 років	32,1	38,5
	в	так, на протязі 5-10 років	38,1	41,5
	г	так, на протязі більше 10 років	6,9	5,2
	д	вже викупили	1,1	1,0
	е	так, тільки із залученням кредитів	17,8	10,7
	ж	ні, відмовимося від сільськогосподарської діяльності	0,0	0,0
	з	інше (вказіть, будь ласка)	1,2	1,0

Слід зазначити, що збільшення нормативної оцінки земельних угідь в 2012 р. підвищило привабливість земельних активів, від яких навіть при значному збільшенні вартості землі сільгоспвиробники відмовлятися не збираються. Це пов'язано в першу чергу з присвоєнням більшої частини земельної ренти орендарями на диспаритетній основі по відношенню до орендодавцям.

3.2. Міжнародні порівняння систем управління земельними ресурсами суб'єктів агробізнесу

Перспективна пріоритетність співробітництва нашої держави з Європейським Союзом (ЄС) пов'язана з тим, що дане угруповання країн визначатиме науково-технічний і економічний прогрес, а також політичну стабільність на карті Європи. Стратегічна ціль уряду України – досягнення нової якості життя наших громадян, впровадження рівня не нижче європейських стандартів життєдіяльності окремої людини, суспільства в цілому та держави. Особливо важливим елементом євроінтеграційних заходів України мають стати розробка і впровадження стратегії адаптації законодавства щодо використання земельних ресурсів.

Ефективна система управління земельними ресурсами за європейськими мірками гарантує право власності та його захист, підтримує оподаткування землі, забезпечує гарантії кредиту, розбудовує земельні ринки і здійснює їх моніторинг, захищає земельні ресурси, сприяє

землеустрою державних земель та земельній реформі в аграрному секторі економіки, зменшує наявність земельних спорів, поліпшує розвиток інфраструктури і т. ін. Загальноєвропейська практика управління земельними ресурсами ґрунтується на наступних принципових моментах:

1. Система управління земельними ресурсами повинна здійснюватися відповідно до довгострокової фінансової моделі і певної системи правового та нормативного регулювання, а також адміністративного менеджменту заради задоволення запитів клієнтів.

2. Закон повинен визначити сутність землі, форму і характер власності, юридично визнані форми володіння та користування землею, види обмежень і зобов'язань, що підлягають реєстрації.

3. Управлінська діяльність щодо земельних ресурсів повинна бути прозорою, із безперешкодним і вільним доступом до ринку землі, низькими витратами для всіх учасників земельних відносин.

4. Ефективність, цілісність та прозорість систем управління земельними ресурсами мають постійно відстежуватися і контролюватися за допомогою показників діяльності, пов'язаних із часом і витратами на здійснення кожної транзакції із земельною ділянкою, а також задоволенням потреб споживачів.

5. Для підвищення цінності базової інформації облікові дані про право власності, вартість і використані землі повинні бути інтегровані або в одній організації, відповідальній за їх ведення, або шляхом об'єднання баз даних із кількох організацій за допомогою електронних засобів комунікації [90, 99]. Міжнародні порівняння систем управління земельними ресурсами суб'єктів агробізнесу доцільно розпочати, як нам вважається, з Польщі, враховуючи те, що вона є сусідньою з нами країною. А крім того, польський досвід аграрного реформування заслуговує уваги. За те, що серед колишніх країн соціалістичної співдружності Польща першою досягла дореформеного рівня аграрного виробництва. Ще у 1992 році на 76,5 % сільськогосподарських угідь хазяйнували фермери, на 17 % – державні підприємства, на 3,5% – сільськогосподарські кооперативи. На приватний сектор припадало 94 % чисельності зайнятих в аграрному виробництві працівників, приблизно 85 % виробничих фондів і 90 % валового виробництва сільськогосподарської продукції.

До речі, представимо великий перелік європейських країн, а серед них і Польща, щодо питомої ваги сільськогосподарських угідь до всієї території кожної з них (рис. 3.8).

Аграрна реформа у Польщі передбачала досить активну державну підтримку фермерських господарств. Поруч з Міністерством сільського господарства Польщі було створено незалежний урядовий орган – Агентство аграрного ринку.

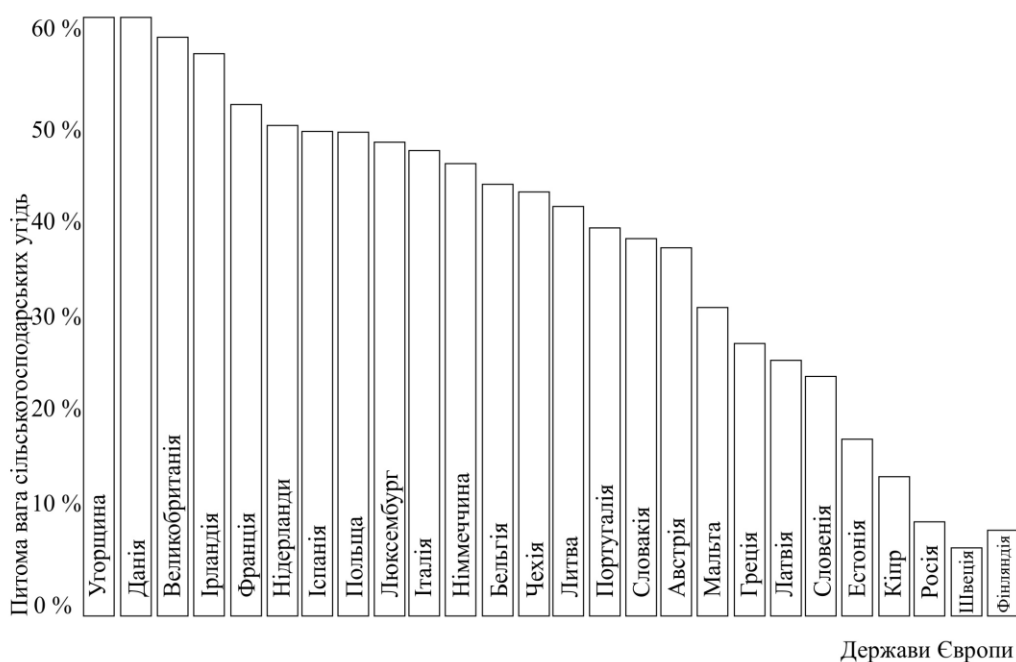

Рис. 3.8. Питома вага сільськогосподарських угідь в країнах Європи

Воно наділено правами щодо інтервенційних закупівель та продажу залишків сільськогосподарської продукції, обслуговування державних резервів продовольства, надання кредитних гарантій господарським суб'єктам, розвитку інфраструктури ринку, збирання кон'юнктурної інформації і аналізу ринку сільськогосподарської продукції, складання прогнозів і т. ін. Прийняті закони обмежують адміністративно-правові інструменти регулювання земельного ринку в приватному і державному секторах сільського господарства, розширюють сферу дії цивільного права через різні форми економічної підтримки громадян Польщі, які виявили бажання купувати і орендувати землю; стимулюють та підвищують інтенсифікацію землеобігу. Так зване Агентство сільськогосподарської власності державної казни Польщі здійснює викуп у селянських господарств земель і нерухомості й продає землі переселенцям, які бажають сформувавши підприємство.

Зараз основна частина сільськогосподарських угідь країни розділена між 3 млн. приватних селянських господарств, а площа кожного із них в середньому дорівнює 7 га. Раціональне ж за розміром фермерське господарство у співдружності Євросоюзу в 10 разів більше від польського.

Сучасна аграрна політика Польщі спрямована на підтримку великих землекористувачів та високоефективних фермерських господарств. А таких господарств налічується близько 25 % і вони виробляють приблизно половину загального обсягу сільськогосподарської продукції. Головна увага приділяється розвитку ринкових умов господарювання.

На даний момент часу, земля в Польщі перетворюється на товар, що підлягає вільним процесам купівлі-продажу. За дотриманням певних умов об'єктами трансакцій із землею можуть бути іноземці. Однак, державне регулювання ринку земель усуває спекуляцію ними та різні зловживання у земельних відносинах. Прийнятими законами забороняється купівля сільськогосподарських земель іноземцями протягом 12-ти років з моменту вступу країни до Євросоюзу, тому що земля у Польщі у 7 разів дешевша, ніж у співдружності. Обов'язковою умовою продажу (надбання) сільськогосподарських земель є наявність відповідної освіти і професійного досвіду роботи в аграрному секторі економіки.

Особливу зацікавленість для України представляє проведення аграрної і земельної реформи у Китаї, як країни, що за останні 20-25 років демонструє досягнення "економічного дива". У Китаї ще у 1980-ті роки набуло актуальності впровадження сімейного підряду, сімейної форми організації сільськогосподарського виробництва. Однак, не зважаючи на проголошену на початку аграрної реформи тезу про переваги сімейного підряду, уряд Китаю в середині 1980-х років відійшов від нього і виступив за різноманітність організаційних форм підрядної відповідальності, збереження модернізованого великого виробництва, укрупнення землекористування, розширення найму додаткової робочої сили, здачу земельних наділів селянськими дворами в суборенду іншим сільським жителям. В основних сільськогосподарських районах, які зосереджені переважно на Великій китайській рівнині, домінуючою формою власності на землю є колективна власність. Законодавством Китаю передбачається передача землі, що знаходиться у колективній власності, в користування самим різним організаціям, колективам, окремим особам. А вони, в свою чергу, ведуть підрядне сільське господарство. Обсяг прав і обов'язків колективів і окремих осіб щодо землекористування залежить від цільового призначення земельної ділянки, яке визначено договором підряду. Переважна більшість оброблюваної землі в Китаї передана на умовах підряду деяким селянським дворам або сім'ям терміном на п'ятнадцять років. Земельне законодавство орієнтовано на те, щоб по можливості зрівняти кількісно розміри землекористувань селянських господарств, надати їм ширші земельні права, господарську автономію. А саме це дає змогу самостійно обробляти землю та здійснювати освоєння нових земель.

Зміст реформи земельної системи в Китаї полягає в закріпленні на основі колективної власності на землю довгострокового права користування нею селянським подвір'ям та стимулювання на цій підставі ринку земель, а якщо безпосередньо, то ринку обігу права користування землею. Китайська держава, підкреслимо, дуже жорстко здійснює свої контрольні функції всього ланцюга надходження землі в обіг.

Ще в 1994 році в Китаї було прийнято декілька законів щодо регулювання ринку обігу прав користування землею. Про посилення

державного регулювання свідчить той факт, що права власності на землю з боку колективного господарства зменшуються. Вже навіть визнається, що земля на селі належить державі, а не колективним сільськогосподарським підприємствам. За нашими поняттями, платна передача підряду являє собою своєрідне стягнення абсолютної земельної ренти (натуральної, грошової, відробіткової). Право надання землі в оренду є одним з найважливіших аспектів сучасних земельних перетворень у Китаї. Земля, яку здають в оренду, залишається у колективній власності конкретного селища. На землю, що надається, оголошують аукціон або конкурс претендентів. Разом з тим, встановлюють початкову мінливу чи фіксовану ціну.

Підводячи висновки щодо найсуттєвіших досягнень китайської реформи в аграрній сфері підкреслимо, що здобуто перетворення селянства на економічно самостійний клас і, як результат, досить швидке зростання сільськогосподарського виробництва. Доцільно відзначити, що Китай утримує світове лідерство за темпами росту валового внутрішнього продукту. А збереження цих темпів дасть змогу країні вийти на провідні позиції у світі (за прогнозами – до 2025 р.). Практичний досвід Китаю демонструє, що земельні відносини повинні реформуватися з обов'язковим урахуванням національного менталітету. Тому, як ми розуміємо, і для України у ході проведення аграрної і земельної реформи, безумовно, треба спиратися на особливості українського народу, як етносу, його досить специфічну і своєрідну ментальність. У супротивному випадку дані реформи будуть приречені на невдачу.

Як на наш погляд, особливого врахування потребує досвід проведення земельної і аграрної реформ на території Східної Німеччини, тобто колишньої Німецької Демократичної Республіки (НДР). Починаючи з 1990 року Східна Німеччина втратила своє попереднє значення великого виробника сільськогосподарської продукції, оскільки не витримала конкуренції з високорентабельними західнонімецькими аграрними товаровиробниками. Перехід до нових організаційно-правових форм господарювання на землях колишньої НДР розв'язувався без наявності серйозних соціально-економічних конфліктів.

Перетворення земельної власності на нових федеральних землях Німеччини здійснюється у правовому полі, яке враховує практику приватизації відповідно до так званої "Берлінської моделі". У рамках названої моделі земельна власність у колишній НДР повинна бути поверненою її колишнім власникам. Треба оговоритися, що продаж земельної ділянки колишньому власникові, незважаючи на заявлену вимогу, дозволявся лише тоді, коли згаданий власник-інвестор бере на себе зобов'язання вкласти за інвестиційним договором визначені засоби в освоєння земель, будівництво різних споруд, складських приміщень, доріг і т. ін. Таким чином, тільки на протязі 1991-1996 років Відомство по опіці

одержало інвестиції в обсязі 44,5 млрд. німецьких марок. А в результаті реалізації інвестиційних програм було створено, а також збережено майже 266 тис. робочих місць.

Членом того чи іншого кооперативу, які не бажають брати участь у діяльності нових ринкових організаційно-правових форм господарювання, сформованих на основі реорганізованих сільськогосподарських виробничих кооперативів Східної Німеччини, виплачують відповідну грошову компенсацію. Розпайована земля серед колишніх кооперативів перетворена в різні форми сільськогосподарських підприємств, на частку яких припадає 73,2 % усіх земель, що обробляються. Члени цих об'єднань, заснованих на колективно-приватній власності, вільно розпоряджаються своїми земельними ділянками. Земельний ринок досить жорстко регулює німецька держава, яка запровадила порядок купівлі-продажу землі.

Приватні власники землі об'єднуються у виробничі кооперативи. Як результат, нові сільськогосподарські кооперативи, що створюються із правом вільного виходу з об'єднання зі своєю ділянкою, стали у 5-6 разів меншими від попередніх державних кооперативів. Площа землі у сучасних сільськогосподарських кооперативах коливається від 800 до 2000 га угідь. Приватні підприємства Східної Німеччини використовують 75 % приватизованих перерозподілених сільськогосподарських земель, які є спільною власністю членів нових організаційно-правових форм аграрних підприємств. Результатом структурних перетворень в аграрному секторі економіки східних земель Німеччини було 246 тис. селянських господарств та 2300 об'єднань фізичних осіб. Їм у власність передано 25 % приватизованих і перерозподілених земель реформованих кооперативів. Середній розмір земельної власності фермерського господарства на східних землях Німеччини майже у п'ять разів перевищує відповідний показник земельної власності фермерських господарств на старих землях Німеччини.

Після об'єднання Федеративної Республіки Німеччини з Німецькою Демократичною Республікою 1,5 млн. га землі стало державною власністю. Державні землі здають в оренду з правом подальшого їх викупу. Орендар, який придбав землю, не має права продавати її на протязі двадцяти років. Але якщо у виняткових випадках виникне необхідність продажу недавно купленої землі, то різницю між купівлею та продажем одержує держава. Остання не одержує додаткових сум грошей покупця землі у тому разі, коли її ціна стала вищою. Маючи на меті дані обставини, кожні п'ять років уточнюють оцінку землі. У процесі продажу або купівлі земель сільськогосподарського призначення треба отримати дозвіл держави. Угода забороняється якщо купівля-продаж означають економічне явище під назвою "нездоровий перерозподіл земель". Вказане явище означає відчуження сільськогосподарських земель залежно від того, хто є

покупцем земельної ділянки – фермер чи особа, що не пов'язана з підприємницькою діяльністю в аграрному секторі економіки Німеччини.

Договори купівлі-продажу, в результаті яких сімейне селянське господарство втрачає економічну самостійність і площа його сільськогосподарських угідь після відчуження земельної ділянки становить менше одного гектара, земельні органи вважають такі договори недопустимими. Дозвіл на відчуження земельної ділянки видає місцевий орган державної влади Німеччини, яким є сільськогосподарський орган або адміністративні органи районів.

Щодо питомої ваги сільськогосподарських угідь у загальній території європейських країн, зосередимо увагу на наступному: провідне місце займає, як бачимо, Угорщина. Останні місця характерні для північних країн, тобто Росії, Швеції і Фінляндії. Німеччина займає десь проміжну позицію серед 26-ти європейських країн (див. рис. 3.8).

Стосовно ефективності використання сільськогосподарських земель, серед європейських країн Німеччина також займає проміжне місце (рис. 3.9). Разом з тим, за обсягом виробництва сільськогосподарської продукції у розрахунку на 1 га Німеччина значно випереджує подавляючу більшість країн Європи, зокрема, Францію, Австрію, Португалію, Іспанію, Великобританію, Угорщину, Ірландію, Болгарію і т. ін. Як бачимо з графічного відображення на рис. 3.9, найвигіднішу позицію займають Мальта, Нідерланди, Бельгія, Італія, Данія, Греція. В Україні даний показник складає 741 євро у розрахунку на 1 га сільгоспугідь.

Для нас є цікавим вивчення досвіду Болгарії. Там чітко проявлялася тенденція до ґрунтовних перетворень земельних відносин і зміни соціально-економічної структури аграрного сектору, яка пов'язана з відродженням кооперативної власності й формуванням приватно-підприємницької діяльності на основі сучасного ринково-орієнтованого правового механізму, що забезпечує правовий захист кооперативних та селянських господарств від втручання державних структур у їхню оперативно-господарську діяльність.

Відповідно до чинного законодавства Болгарії власниками сільськогосподарських угідь можуть бути держава, громади, юридичні особи і окремі громадяни. Право власності на землю не розповсюджується на іноземців та юридичних осіб з іноземною участю понад 50 %. У Болгарії набуває розвитку процес реституції, тобто відновлення майнових прав власників, їхніх нащадків чи правонаступників на землю, нерухоме майно і засоби виробництва, які раніше були націоналізовані. Відновлене також і право сільських громад на землю. За рішеннями земельної комісії особи, що обробляють землю на протязі десяти років, можуть набути права власності на неї безоплатно.

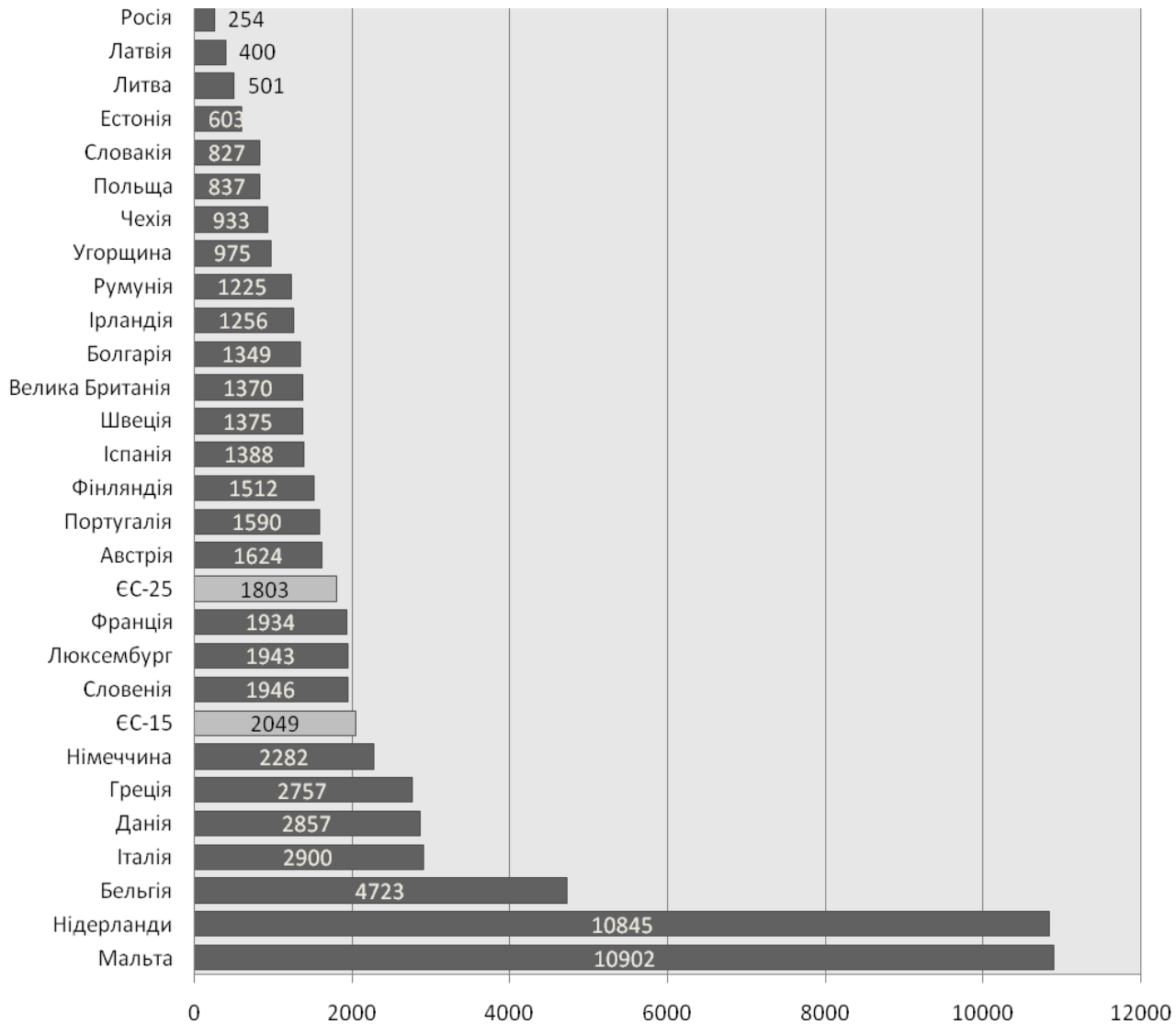

Рис. 3.9. Обсяг виробництва сільськогосподарської продукції у країнах Європи, євро у розрахунку на 1 га угідь

Громадяни, які в результаті розпаювання землі одержали ділянку, повинні подати запит до технічної служби громади. Остання оцінює землю і визначає розмір оплати за неї. А для виділення землі безземельним та малоземельним особам використовують землі Державного земельного фонду і фонду громади. Землю в Болгарії розподіляють прозоро, а інформацію про виділення ділянок земельна комісія оприлюднює у засобах масової інформації. Вся земля в Болгарії класифікована за 50-ма агроекологічними районами.

Аграрна політика у даній країні спрямована на створення міцних селянських господарств на базі приватної власності на землю. В результаті проведеної земельної реформи та ліквідації колективних господарств у Болгарії сформувалася нова структура сільськогосподарських підприємств. Типовими прикладами приватних підприємств є присадибні ділянки,

сімейні ферми, товариства і асоціації. Середня площа сільськогосподарських угідь виробничого кооперативу складає понад 815 га.

Основою сучасного приватного сектора є присадибні ділянки. Розмір переважної більшості з них не перевищує 1-го гектара, тому Болгарія стоїть перед об'єктивною необхідністю подальшої структурної реформації щодо аграрного сектору економіки. Аналітична інформація, що стосується розвитку сільськогосподарського виробництва Болгарії порівняно з показниками інших країн Європи приведена нами на рис. 3.9-3.11. В Україні даний показник складає 377 євро у розрахунку на 1-го мешканця.

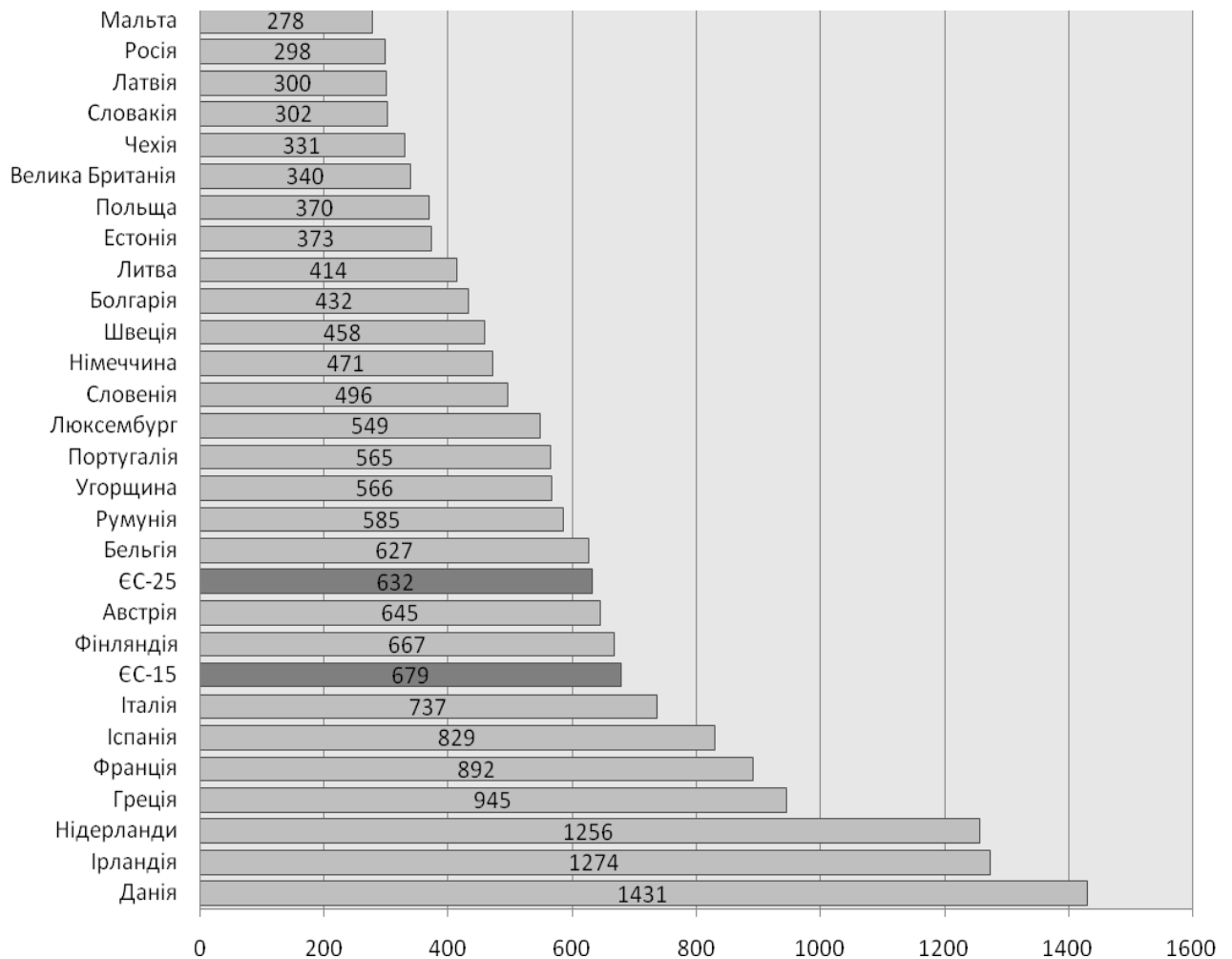

Рис. 3.10. Обсяг виробництва сільськогосподарської продукції країнами Європи, євро у розрахунку на 1-го мешканця

Ще за часів соціалізму в Угорщині однією з принципових особливостей структури сільськогосподарського виробництва було те, що великі підприємства з високим ступенем самостійності, а таких було

майже 1500 кооперативів і держгоспів із середньою площею 4,5 тис. га, тісно інтегрувалися приблизно з 1,4 млн. особистих підсобних господарств громадян з середньою площею 0,5 га. Подібна взаємодія великих і малих господарств ще тоді забезпечувала в угорських умовах досить високу ефективність аграрного виробництва.

Реституцію земельної власності в натурі угорська програма реприватизації земель обмежувала лише вимогою виплатити колишнім власникам компенсаційних цінних паперів. Останні мають статус державних зобов'язань і можуть бути використані для придбання у власність нових земельних ділянок та іншої нерухомості в сільському господарстві. Позитивні аспекти такої реприватизації земель полягають в тому, що вона дає змогу визначити розмір виплаченої компенсації на справедливій основі з урахуванням завданих колишнім власникам збитків. А негативна сторона заключається в тому, що суди не в змозі швидко й оперативно задовольняти вимоги колишніх власників про виплату їм компенсації за втрачені земельні ділянки [102, 156].

Що стосується сільськогосподарських угідь, придбаних за компенсаційні цінні папери, то в Угорщині діють обмеження у їхньому використанні. Тобто куплену ділянку необхідно не менше 5-ти років обробляти і на протязі даного терміну не можна продавати, але передавати в оренду дозволяється. Подібні обмеження застосовуються з метою не допущення спекулятивних на шаровувань щодо земельних угідь.

Найголовнішим принципом сучасного земельного законодавства Угорщини є визнання за членами сільськогосподарських кооперативів реальних прав і свобод, включаючи визначення їхньої конкретної пайової участі у спільних фондах та спільному виробництві, а також забезпечення можливості виходу з кооперативу і ведення індивідуальної діяльності у сільському господарстві щодо наданої земельної ділянки з відповідною часткою майна. Близько 40 % усього майна, включаючи землю, розподіляють між членами кооперативу з урахуванням кількості відпрацьованих у кооперативі років і характеру роботи; у межах 20 % – з урахуванням майнового внеску члена кооперативу в спільну сумісну власність членів сільськогосподарського кооперативу.

В Угорщині щодо проведення аграрної реформи прийнято досить багато нормативно-правових актів, зокрема, законів, регулюючих земельні відносини на селі. На основі проведеної приватизації земельні паї одержали 289 тис. членів кооперативів з загальною площею сільськогосподарських угідь 5,6 млн. га, 350 тис. пенсіонерів, 20 тис. службовців, 484 тис. колишніх членів кооперативів, які з різних причин вийшли із них, та їхніх спадкоємців. Кожен із 1,2 млн. громадян одержав у приватну власність майновий пай у розмірі 216 тис. форинтів або 2400 дол., а також 3,4 га землі. Окремо підкреслимо, що розподілу не

підлягають землі 24 найважливіших спеціалізованих державних підприємств.

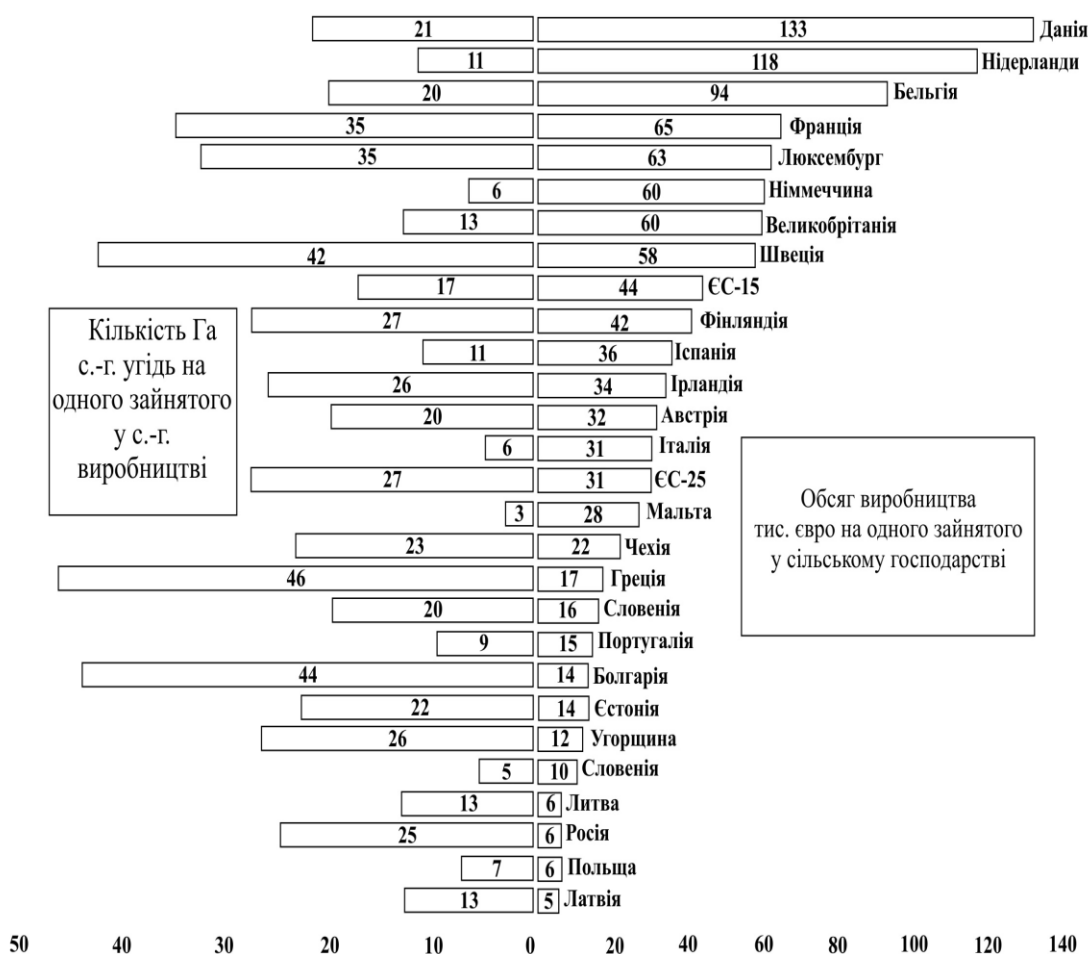

Рис. 3.11. Показники продуктивності праці персоналу в сільському господарстві країн Європи

Законом “Про землю” в Угорщині встановлено правила продажу землі аграрним товаровиробникам, у відповідності з якими земля, призначена для продажу, спочатку має надаватися сусідам, далі – фермерам цього ж самого сільськогосподарського району, потім – муніципалітету, згодом – державні і на кінець – до вільного продажу. Заборонено продавати сільськогосподарські угіддя іноземним громадянам або спільним підприємствам за їхньою участю. В даній державі проглядається економічне явище негативного характеру. Тобто річ йде про те, що через відсутність вільних грошових коштів у більшості населення Угорщини ціни на сільськогосподарські угіддя були дуже низькими. Вони майже на 90% нижчі від вартості відповідних угідь в країнах Західної Європи. Все це призвело до появи підставних осіб, тобто представників

громадян країн Західної Європи. Вказані іноземці не мають юридичного права на землю, але ж вони є фактичними власниками і ведуть сільськогосподарське виробництво на безцінь придбаних угіддях. В цілому ж аграрна політика Угорщини характеризується орієнтацією на приватне землекористування. На ближчу перспективу передбачається 35-40 тис. фермерських господарств із земельними ділянками розміром до 50 га, які об'єднуються вертикальними формами кооперації, зробити дуже суттєвими конкурентами перед усіма іншими організаційно-правовими формами господарювання в аграрному секторі економіки Угорщини. Аналітична інформація щодо землекористування і розвитку сільськогосподарського виробництва Угорщини, з порівнянням аналогічних показників інших країн Європи приведена нами з графічним відображенням її на рис. 3.8-3.11. В цілому ж Угорщині ще дуже далеко "тягнутися", щоб досягти того рівня розвитку аграрного сектору, який мають високорозвинені в економічному відношенні країни, наприклад, Данія, Нідерланди, Бельгія, Франція, Люксембург, Німеччина, Великобританія і т. ін. (рис. 3.11). У даному випадку аналізу підлягає продуктивність праці у сільськогосподарському виробництві.

Сусідня з нами Російська Федерація постає щодо розвитку свого аграрного сектору економіки на загальному фоні країн Європи з графічним відображенням подаваної нами інформації на рис. 3.8-3.12. За приведеними показниками розвитку сільськогосподарського виробництва, як бачимо, Україна та Росія значно відстають.

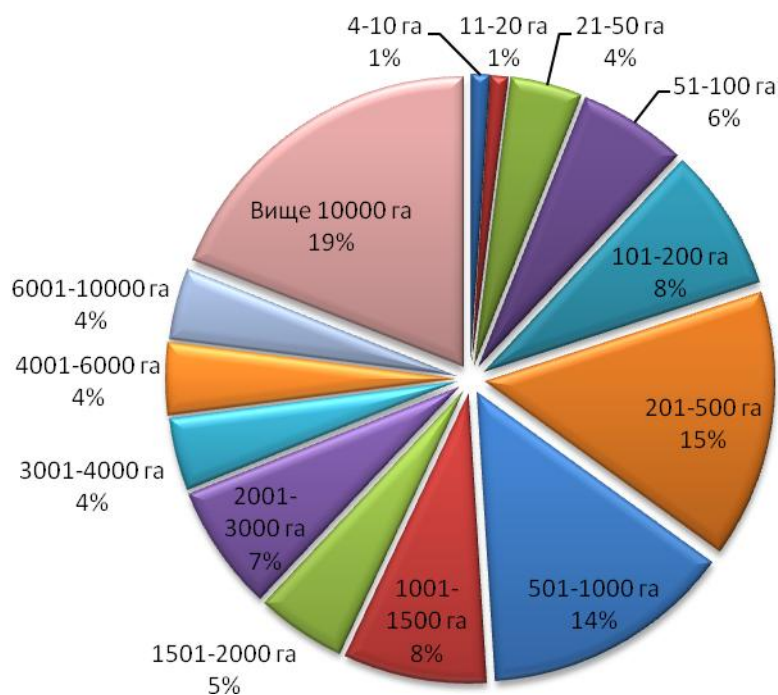

Рис. 3.12. Розподіл площі сільськогосподарських угідь у Російській Федерації за розміром земельної ділянки

Щодо розподілу площі сільськогосподарських угідь в Росії за розміром земельних ділянок, то найбільш характерними є такі: вище 10000 га (19 %), на другому місці 201-500 га (15 %), на третьому місці, як бачимо, 501-1000 га (14 %) (рис. 3.12). Подана інформація свідчить, що домінуючими сільськогосподарськими підприємствами в Росії є великі за розміром площі угідь підприємства, тобто більше, ніж 10000 га землі. Це і агрохолдинги, і специфічні для східних та північних регіонів Російської Федерації тваринницькі господарства.

Для України буде доцільним вивчення аграрного досвіду Чехії. Чеська ментальність сприяла появі неоліберального варіанту трансформації сільського господарства даної країни в ринкову систему на основі внутрішньої приватизації сільськогосподарських угідь, виробничих фондів між членами кооперативів, а також реприватизації конфіскованих у людей в післявоєнний період земель.

Треба відмітити таку особливість, що у Чехії земельна реформа не супроводжувалася розпаюванням земель. Колишні кооперативи у відповідності із законодавством трансформувалися в приватні юридичні особи, а державні – в кооперативи приватних власників. Слід зразу оговоритися, що 66 % сільськогосподарських угідь де-юре знаходилися весь час у приватній власності. Крім того, були організовані комерційні компанії, а якщо точніше, то акціонерні товариства різних типів і товариства з обмеженою відповідальністю. Чеська держава стимулює розвиток селянських або фермерських господарств, підтримує організацію менших за розміром колективних форм господарювання. Наприклад, на основі колишніх СГВК і державних господарств створено нові юридичні особи із середньою земельною площею 1100 га, в той час коли при соціалістичній системі господарювання середня площа земель у СГВК становила 2460 га, а державних господарств – 5990 га. У Чехії 27402 сімейних фермерських господарств з площею понад 1 га володіють 23 % всіх у країні сільськогосподарських угідь, а середня площа землі фермерського господарства сягає 36 га. Характерним є те, що фермерська сім'я використовує практично більше землі, ніж має у своїй власності.

На найближчу перспективу передбачається, що у Чехії 75 % сільськогосподарської продукції вироблятимуть приватні юридичні особи, а 25 % – фермерські господарства. В даній країні земельна і майнова реституції здійснюються безоплатно і в натурі. В результаті такого перерозподілу угідь земельна реформа дала змогу створити на основі реформованих сільськогосподарських кооперативів високоефективні та конкурентоспроможні кооперативи нового типу з площею близько 1500 га.

Внутрішня приватизація землі у відповідності із законом “Про землю”, прийнятому у 1991 році, означає відновлення права власності членів СГВК на земельні ділянки, передані ними у користування тому чи іншому кооперативу. А у зв'язку з такими обставинами передбачається

поновлення виплат за земельними паями. З аграрної практики сусідніх з Чехією, Австрією і Німеччиною передбачено ввести виплати в розмірі 1,5-2,0 % державної ціни землі за кожний гектар, залучений у кооперативне користування. В зв'язку зі здійсненнями реституції у Чехії вважається, що на повернення своїх земель можуть претендувати до 500 тис. осіб, але лише 2,5-3,0 % виявляють бажання вести самостійно сільське господарство.

Практичний досвід країн світу показує, що аграрні реформи можуть здійснюватися у самих різних національних варіантах. А загальним є те, що в Західній Європі сімейна ферма серед усіх інших організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі економіки найбільш розповсюджена. І на цьому треба заострити увагу, як в науково-теоретичному, так і чисто практичному сенсі. Середньоєвропейський розмір фермерського господарства сягає 13,9 га, а, наприклад, у Великобританії він – 65,2 га; Італії – 5,6 га; США – 187 га; Німеччині – 16,0 га; Данії – 30,7 га; Франції – 27,1 га [90, 99]. В цьому відношенні українські підприємства мають беззаперечні конкурентні переваги щодо середнього розміру господарства.

3.3. Адаптація систем управління земельними ресурсами аграрних виробників до умов економічних реформ

Українська держава як, в принципі, і всі інші країни світу проходить період економічних трансформацій, без яких неможливо підвищити конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів. Міжнародні економічні відносини характеризуються на даний момент часу розвитком глобалізаційних процесів. Глобалізація торкається перш за все, аграрного виробництва, тому що на земній кулі загострюється проблема забезпечення населення продуктами харчування. Глобалізація є результатом розвитку світових ринків самих різних товарів, послуг, капіталу, робочої сили, інформації і менеджменту. Глобалізацію можна розглядати як новітню фазу інтернаціоналізації економічного життя всіх країн світу, особливу стратегічну лінію транснаціональних корпорацій, дії яких спрямовані на подолання, в певному сенсі, національних кордонів.

Кожна держава повинна мати власну національну стратегію, щоб протидіяти зовнішньому руйнівному впливу глобалізму. Постає досить серйозна проблема, яка має свою назву. Це є проблема адаптації.

Високорозвинені країни, використовуючи економічні механізми в першу чергу СОТ, розширюють ринки збуту власної продукції до заново залучених учасників. Постіндустріальні країни у даному випадку

одержують досить суттєві дивіденди від реалізації великої питомої ваги продукції з високою доданою вартістю, а слаборозвинені країни – реалізують сировину, споживаючи високотехнологічну продукцію з неї ж, є постачальниками трудових ресурсів та ринками збуту з невибагливими споживачами. Для України є характерним те, що її одноразово «охоплюють» і внутрішні кардинальні реформи, і процеси глобалізації. Тому наше сільськогосподарське виробництво потребує так би мовити «подвійної адаптації».

Погіршення економічної ситуації в Україні призвело до обезлюднення сіл, а зростання безробіття викликало активну міграцію, переважно молоді, більшою частиною у ближнє та дальнє зарубіжжя. За таких умов руйнація соціальної сфери, втрата колись діючих індустріальних і високоінтенсивних технологій у рослинництві, тваринництві та переробних галузях, підрив матеріально-технічної бази сільського господарства значно змінили психологію мешканців українського села в гірший бік.

Перехід більшою частиною від великих аграрних підприємств до малих та дрібних і господарств, що в постіндустріальних країнах вважаються рудиментом феодалізму, знищили індустріальну основу нашого сільського господарства, відкинувши на рівень кінно-ручних робіт. Надії на особисті господарства сільського населення не виправдовуються. Селяни намагаються власною тяжкою працею на подвір'ях забезпечити себе основними видами продовольства. І тільки досить невеличка частка виробленої ними продукції стає товарною, рідко відповідаючи необхідному рівню якості і стандартним вимогам.

Глобалізаційні процеси пригнічують внутрішній сільськогосподарський ринок України, посилюють негативний вплив глобальної конкурентної боротьби. Позначка конкурентоспроможності нашої сільськогосподарської продукції на міжнародній планці якості знаходиться на досить низькому рівні. І в результаті її експорт здійснюється за досить низькими цінами і не приносить бажаного зиску економіці України.

Глобалізаційні процеси і вимоги СОТ до продукції змушують сільськогосподарського товаровиробника різко змінювати структуру посівних площ і сівозмін у рослинництві і галузей аграрного виробництва в цілому [270].

На сьогоднішній день у структурі посівних площ по Україні дуже суттєво зросла питома вага технічних культур, тобто розширилися площі під посівами соняшника та ріпаку, а під цукровими буряками – значно скоротилися. Зернові і зернобобові культури, як були раніше, так і зараз залишаються провідною групою сільськогосподарських культур. Вище вказані зміни, що здійснилися у аграрному секторі України, спрямовані на те, щоб посилювати експорт тієї продукції рослинництва, яка має

торгівельну перевагу за кордоном і приносить більш високий грошовий дохід від продажу за “ефектом експорту”. За рахунок зловживання великими посівними площами під соняшником та ріпаком сільгосп підприємства зазнають суттєвої шкоди, знищується родючість українських чорноземів задля іноземних споживачів та найчастіше через спільні або іноземні підприємства в Україні. Тому подібна адаптація аграрного виробництва України до вимог зовнішнього ринку негативно впливає на національну безпеку.

Тваринництво ж у нашій країні в основному існує для самозабезпечення, такого занепаду воно ще ніколи не мало, навіть у тяжкий післявоєнний період 1946-1950 рр.

Глобалізаційні процеси зумовлюють міжнародну інтеграцію, яка мало захищає навколишнє середовище бідних країн, зокрема, посилено нав'язується виробництво сільськогосподарських культур, що надто виснажують і деградують ґрунти. Інтеграція з боку конкурентів передбачає для України експорт сировини, а не готової продукції, тобто її деіндустріалізації. Унікальність сільського господарства України полягає в тому, що воно є головним виробником самої різнобічної продукції не тільки для харчування людей, а й для використання майже у всіх галузях промисловості, енергетиці, будівництві, на транспорті, лісовому, рибному господарстві і т. ін.

Глобалізація для України значно посилилася з моменту вступу її до Світової організації торгівлі. Норми і принципи світової торгівлі, внаслідок відсутності власної агропродовольчої стратегії, нав'язали Україні звужені можливості відтворення. Надії на широкий доступ до світового ринку агропромислової продукції вітчизняного виробництва без міцної інформаційної компоненти не здійсненні. Єдиною експортоспроможною продукцією є зерно, особливо ріпакове та насіння соняшнику. При цьому Україні економічно більш вигідно з насіння соняшнику виробляти олію рослинну, напівфабрикати, кондитерські вироби, парфуми, фармацевтичну та лакофарбову продукцію, комбікорми тощо та експортувати їх. Із зерна – кондитерські і макаронні вироби, борошно, комбікорми, напівфабрикати тощо та експортувати їх. З ріпаку – олію ріпакову, біоетанол, комбікорм тощо і експортувати їх.

Слід зазначити, що деякі великі зернотрейдери, наприклад, “Нібулон” не тільки вирощує, закуповує та експортує зерно, але й зберігає його, будує власні судна для його перевалки та збирається будувати власні елеватори за кордоном. Процеси лібералізації торгівлі і скорочення митних товарів на імпорту продукцію сприятимуть відкриттю продовольчих кордонів України, засиллю зарубіжної продукції й витісненню з внутрішніх ринків сільськогосподарської продукції вітчизняних товаровиробників, а також згортанню її виробництва. Негативним для України є той факт, що систематично зростає імпорт трудомісткої

продукції, тобто овочів, картоплі, фруктів, ягід. І, як наслідок, власне сільськогосподарське виробництво скорочується.

З тієї причини, що у нас дуже мало фруктосховищ та овочесховищ, в зимовий період магазини міст, сіл, інших населених пунктів України торгують картоплею, огірками, помідорами, капустою, цибулею, морквою, завезеними із Туреччини, Румунії, Ізраїлю, Польщі, Словаччини, Болгарії і Угорщини. Невідповідність європейським стандартам є причиною, що ціни на завезені фрукти й овочі нижчі, ніж вітчизняного виробництва. Але перш за все, українське населення турбує ринок продуктів харчування, зокрема, м'яса і молочних продуктів. Найдешевше м'ясо завозиться в Україну з Аргентини і Бразилії, сировина для ковбасного виробництва – з Польщі, Голландії, США. За вимогами Світової організації торгівлі обмеження державних субсидій і дотацій аграрному сектору України в розмірі до 5 % зумовить подальше скорочення процесу відтворення сільськогосподарського виробництва, зокрема, галузей тваринництва. За таких умов українській державі слід розробити високоефективну стратегію підтримки вітчизняного товаровиробника. Без фінансово-економічної підтримки аграрного сектору України зі сторони державних структур він не зможе розвиватися успішно [95, 96].

На сьогоднішній день продовольча безпека – це, перш за все, вирішення вказаної проблеми для найбідніших верств населення України.

Раціон харчування середньостатистичного українця є досить примітивним і дуже далеким від науково-обґрунтованих норм споживання продовольчих продуктів. А в сільській місцевості майже вдвічі більше споживається картоплі, ніж у великих містах, а також значно більше хлібобулочних виробів. Наші поглиблені дослідження дають підставу стверджувати, що особисті селянські господарства за забезпеченістю продуктами харчування своїх сімей ще тривалий час залишатимуться натуральними господарствами. На сьогоднішній день в них споживається 65-90 % одержаної тваринницької продукції.

На даний момент часу формується загальносвітова агропродовольча система, яка засновується на міжнародній кооперації та поділі праці; взаємодії і глобалізації національних товарних систем агропромислового комплексу, що дало б змогу забезпечити всім людям доступ до потрібного рівня харчування. Економічну базу згаданих товарних систем становлять багатогалузеві продовольчі комплекси з виробництва сільськогосподарської сировини, її подальшої переробки та збуту високоякісних продуктів харчування.

Увагу, перш за все, треба загострити на тому, щоб виробництво і торгівля власною сільськогосподарською продукцією та продовольством були економічно вигідними для України, а не тільки для інших країн Світової організації торгівлі. Тобто політика протекціонізму щодо аграрного сектору економіки України і нині залишається дуже актуальною.

Починаючи з 1991 року при здійсненні аграрної і земельної реформи процеси лібералізації цін і торгівлі, а також відкритості вітчизняного ринку для імпорту слугували поштовхом до банкрутства великих тваринницьких комплексів, птахофабрик, кінних заводів, агрокомбінатів, науково-виробничих об'єднань, племінних господарств, де умови праці, ведення сільськогосподарського виробництва та технології забезпечували одержання конкурентоспроможної за якістю продукції, але неспроможною конкурувати з дешевою низькоякісною закордонною продукцією.

Відбувається деградація сіл і сільських територій, що тісно пов'язано з народженням нового аграрного латифундизму, з подальшою люмпенізацією українського населення, зростанням сільського безробіття. Інтеграційні процеси обумовлюють розповсюдження уніфікованих технологій, що широко впроваджуються в Україні. Дані технології адаптовані під конкретну техніку, насіння, добрива, засоби захисту рослин і тварин, моделі організації праці, що теж імпортуються в Україну. Імпорт технологій, основних і оборотних засобів, при середніх витратах 5000 грн./га означатиме, наприклад на 3 тис. га, щорічні витрати тільки в рослинництві на рівні 15 млн. грн. Дані значні інвестиції для виконання контрольної функції не можуть не супроводжуватися “імпортом” спеціалістів та страхуванням професійних ризиків та ризиків через зміну права користування землею [101, 104, 115].

Так званий “новий аграрний латифундизм” сільським господарством особисто не займається. Для цього існують наймані менеджери, а сам же він, тобто “новий хазяїн” – займається бізнесом у прибуткових сферах діяльності. В сільській місцевості люди навіть прізвища істинно нового власника не знають. З економічної точки зору він зовсім не зацікавлений до покращення селянської долі, підвищення продуктивності праці простих селян, у соціальному розвитку трудових колективів і т. ін. Більш того, названий новий хазяїн сприймає землю-годувальницю лише як виробничий ресурс та об'єкт спекулятивних операцій, а селян – як батраків або покірний соціальний клас, дозволяючий себе нещадно експлуатувати.

Є економічна думка, яка має право на своє існування, тобто приватна власність на землю є протиприродною, бо вона створює умови, за яких обмежена група власників володітиме дуже великими земельними масивами, а подавляюча більшість громадян позбудеться свого природного права на землю зовсім. Подібні економічні обставини призведуть до надзвичайно глибокого розшарування українського суспільства, тобто з одного полюсу – великі землевласники, а з другого – малоземельні і зовсім безземельні селяни.

На сьогоднішній день у розвинутих країнах Заходу поширюється думка, що приватна власність на землю стала досить суттєвою перешкодою на шляху загального, зокрема, соціального прогресу. В результаті чого її необхідно замінити якоюсь іншою формою власності. В

західних країнах на даний момент часу суттєво посилені процеси укрупнення аграрних підприємств і значного збільшення питомої ваги державної власності на землю. У світі спостерігаються об'єктивно виражені процеси усупільнення землі, поступової трансформації приватної власності на землю у бік загальнонародної власності. Наочним прикладом можуть бути Ізраїль, Нідерланди і ряд інших країн.

Об'єктивними умовами домінування постіндустріальних країн на аграрному ринку є висока ефективність використання 2 основних ресурсів: праці і землі (тобто значення продуктивності праці та землевіддачі). Останній показник поки що значно відстає від значення лідерів аграрного ринку, але має тенденцію до збільшення. Однак дане збільшення відбувається в основному за рахунок сільгоспідприємств, а господарства населення значно сповільнюють ефект використання земельних ресурсів. Наприклад, показники розвитку сільського господарства з проектними розрахунками на основі подальшої інтенсифікації аграрного виробництва України на період 2015-2030 роки (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Динаміка виробництва валової продукції в Україні на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.

Рік	Продукція с.г.				Продукція рослинництва				Продукція тваринництва			
	усі категорії господарств	у т.ч.			усі категорії господарств	у т.ч.			усі категорії господарств	у т.ч.		
		сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення		сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення		сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення
1990	351	260	-	1703	160	128	-	636	191	132	-	1067
1995	323	139	75	844	121	78	58	404	111	61	17	440
1999	176	82	60	709	88	50	51	301	88	32	9	408
2005	249	157	98	409	145	96	89	224	104	61	9	185
2008	284	246	149	358	177	158	132	209	107	88	17	149
2009	279	241	126	360	168	142	109	211	111	98	17	149
2015	388	355	199	475	217	180	165	272	171	175	34	203
2020	513	511	301	573	283	243	243	338	230	268	58	235
2030	580	596	335	632	314	274	262	373	266	322	73	295

Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції з урахуванням перспектив подальшого розвитку (табл. 3.16) демонструє наміри України суттєво підвищити темпи зростання показників виробництва, як у галузях рослинництва, так і тваринництва. Намічену тенденцію розраховано у відповідності до забезпечення відповідною матеріально-технічною базою в сільському господарстві, новітніми технологіями, широким використанням досягнень науково-технічного прогресу в усіх галузях аграрного виробництва, результатів селекції, насінництва, здобутків передового практичного досвіду з питань менеджменту і т. ін. [80, 234].

Для підвищення ефективності використання земель з урахуванням чинників внутрішнього і зовнішнього середовища України важливим є вдосконалення управління сучасним землеволодінням і землекористуванням. Ефективність управління землекористуванням визначається ступенем реалізації державних функцій через наступні пріоритетні напрями (табл. 3.17).

Державна та ринково-економічна система управління повинні забезпечувати рівні права агровиробників, однакові стартові можливості на ринку земель, а також дотримання інтересів землекористувачів різних видів власності. Найважливішим елементом системи державного регулювання процесів землекористування повинні стати економічні регулятори, а саме, грошова оцінка земель і земельні платежі, зокрема, земельний податок та орендна плата.

Таблиця 3.16

Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції в Україні з перспективами подальшого розвитку

Продукція	1990 р.	1999 р.	2000 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2015 р., прогноз		2020 р. прогноз		2020 р. до середнього за 2009-2011 рр., %	
							оптимістичний	песимістичний	оптимістичний	песимістичний	оптимістичний	песимістичний
Виробництво валової продукції, всього, млрд. грн.	282,8	137,5	151,0	197,9	194,9	233,7	280,5	230,3	342,3	272,2	163,9	130,3
у т.ч. рослинництво	142,5	76,5	92,8	129,9	124,6	162,4	185,0	143,6	215,6	168,2	155,2	121,0
тваринництво	137,3	61,0	58,2	68,0	70,3	71,3	95,5	86,7	126,6	104,0	181,2	148,8
Виробництво, тис. т												
зерно	51009	24581	24459	46028	39271	56675	71006	51000	80000	60000	169,0	126,8
цукрові буряки	44264	14064	13199	10068	13749	18731	26000	18200	35000	25000	246,8	176,3
соняшник	2569	2794	3457	6364	6772	8660	7135	6079	7292	6412	122,4	88,3
соя	99,3	45,4	64,4	1044	1680	2263	4060	3544	5168	3881	310,9	233,5
ріпак	130,2	147,9	131,9	1873	1470	1438	2560	2237	2818	2450	176,8	153,7
картопля	16732	12723	19838	19666	18705	24248	21504	18704	24000	21372	115,0	102,4
овочі	6666	5324	5821	8341	8123	9826	10366	7780	12000	9450	136,9	107,8
баштанні	791,7	476,7	373,7	634,7	750,8	750	1000	720	2000	1550	281,0	217,7
плоди і ягоди	2902	766	1453	1618	1747	1891	2412	1970	3784	2430	216,0	138,7
виноград	835,7	306	513,8	468,7	407,9	522	494,8	404	694	620	148,9	133,0
кормові культури, тис. т к. од.	47177	8745	6212	6408	6176	6995	15210	13540	18500	13900	283,5	213,0
М'ясо (з. маса), тис.т	4358	1695,3	1663	1917	2059	2144	2816	2527	3842	3034	188,3	148,7
ВРХ	1985	791,2	754,3	453,5	428	399	596	527	872	689	204,3	161,4
свині	1576	656,3	675,9	526,5	631	705	976	858	1516	1148	244,2	184,9
птиця	708,4	204,2	193,2	894,2	954	995	1186	1090	1376	1136	154,2	119,9
Баранина, козлятина та ін.	87,7	43,6	38,6	43,2	46	45	58	52	78	61	174,4	136,4
Молоко, тис. т	24509	13362,2	12658	11610	11249	11086	15410	14000	20300	16930	179,4	149,6
Вовна, т	29793	3759	3400	4100	4192	3877	7000	4600	10500	6000	258,9	147,9
Яйця, млн. шт.	16287	8739,7	8809	15908	17052	18690	19500	19000	20000	19000	116,2	110,4

Напрями реалізації функцій управління землекористуванням України

Регулювання через:	Напрями функціонального управління
1. Аналіз щодо управління землекористуванням	1. Економічна ефективність. 2. Земельні платежі (земельний податок, оренда). 3. Штрафні санкції за порушення законодавства. 4. Інформаційне та правове забезпечення
2. Планування щодо подальшого управління земельними ресурсами та землекористуванням	1. Ставки земельного податку й обсягу земельних платежів. 2. Землевпорядні та землеохоронні заходи. 3. Бюджетна підтримка землекористувачів. 4. Нормативи для обґрунтування економічних регуляторів системи управління земельними ресурсами
3. Врегулювання процесу управління землекористуванням	1. Сталість землекористування у ресурсному та природоохоронному аспектах. 2. Задоволення соціально-економічних інтересів землевласників і землекористувачів. 3. Створення умов для підвищення ефективності землекористування
4. Економічне стимулювання землекористувачів та землевласників	1. Вплив на економічні, соціальні інтереси землевласників та землекористувачів через економічне стимулювання
5. Моніторинг за станом земель, ефективністю землекористування	1. Проведення перевірок (Державною земельною інспекцією). 2. Моніторинг стану земель та ефективності землекористування. 3. Регулювання заходів щодо раціонального використання та охорони земель
6. Інформаційне забезпечення даними про землекористування	1. Кількість і якість земель, розподіл за формами власності. 2. Технічне, інформаційне, методичне забезпечення управління землекористуванням

Дослідження проблем адаптації систем управління земельними ресурсами аграрних виробників до умов економічних реформ пов'язані з розробкою логічної схеми впливу на режим землекористування через рентні регулятори при управлінні сучасним землекористуванням та землеволодінням (рис. 3.13).

Рис. 3.13. Схематичне відображення процесу використання рентних регуляторів при управлінні землекористуванням в Україні

Управлінська функція регулювання наведених на рис. 3.13 рентних регуляторів полягає у наступному:

- підвищенні мотиваційних процесів і стимулюванні економічної ефективності використання сільськогосподарських угідь;
- виконанні фіксованих або податкових зобов'язань перед українською державою;
- підтриманні розвитку інфраструктури сільських населених пунктів;
- вирівнюванні умов землекористування на сільськогосподарських угіддях різної якості та місцезнаходження;
- перерозподілі частини земельної ренти в регіони з гіршими умовами сільськогосподарського виробництва;
- забороні нецільового використання сільськогосподарських угідь;
- забезпеченні землекористувачем можливості раціоналізації розмірів земельної ділянки та оптимізації структури аграрного ресурсного потенціалу;

- компенсації економічних збитків землекористувачам і землевласникам після відчуження або тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь;

- стимулюванні обігу землі з метою досягнення найбільш ефективного господарювання в сільськогосподарському виробництві.

В основу системи рентних регуляторів землекористування повинні бути покладені землеоціночні показники. Землеоціночні роботи складаються із системи загальних і проміжних показників. Загальні показники характеризують земельні ділянки в цілому по сільськогосподарських угіддях або сівозмінних масивах, а проміжні – по окремих рослинницьких культурах, видах сільськогосподарських угідь або ж по окремих агрогрупах ґрунтів [80, 234]. Землеоціночна інформація щодо загальних показників приведена на рис. 3.14.

Відмічені економічні показники з урахуванням проміжних, що відображені на рис. 3.15, застосовують в управлінні землекористуванням, а якщо конкретніше, то при виконанні таких робіт:

- при державній підтримці землевласників та землекористувачів у питаннях землекористування, оподаткування, охорони земель, економічного стимулювання товаровиробників, орендних відносин і т. ін.;
- державному регулюванні виробництва сільськогосподарської продукції в питаннях застосування гарантованих, самих цін, інвестиційної діяльності, планування розвитку аграрного сектора економіки України, розміщення і спеціалізації сільськогосподарського виробництва по регіонах, а також при аналізі та оцінці господарської діяльності та економічної ефективності землекористування;
- при здійсненні операцій із земельними ділянками, зокрема, обігу земельних ділянок, а також цивільно-правових угод, наприклад, купівля-продаж, дарування, заповіт, передача землі у спадщину і т. ін.;
- у разі моніторингу родючості та агроекологічного стану сільськогосподарських угідь.

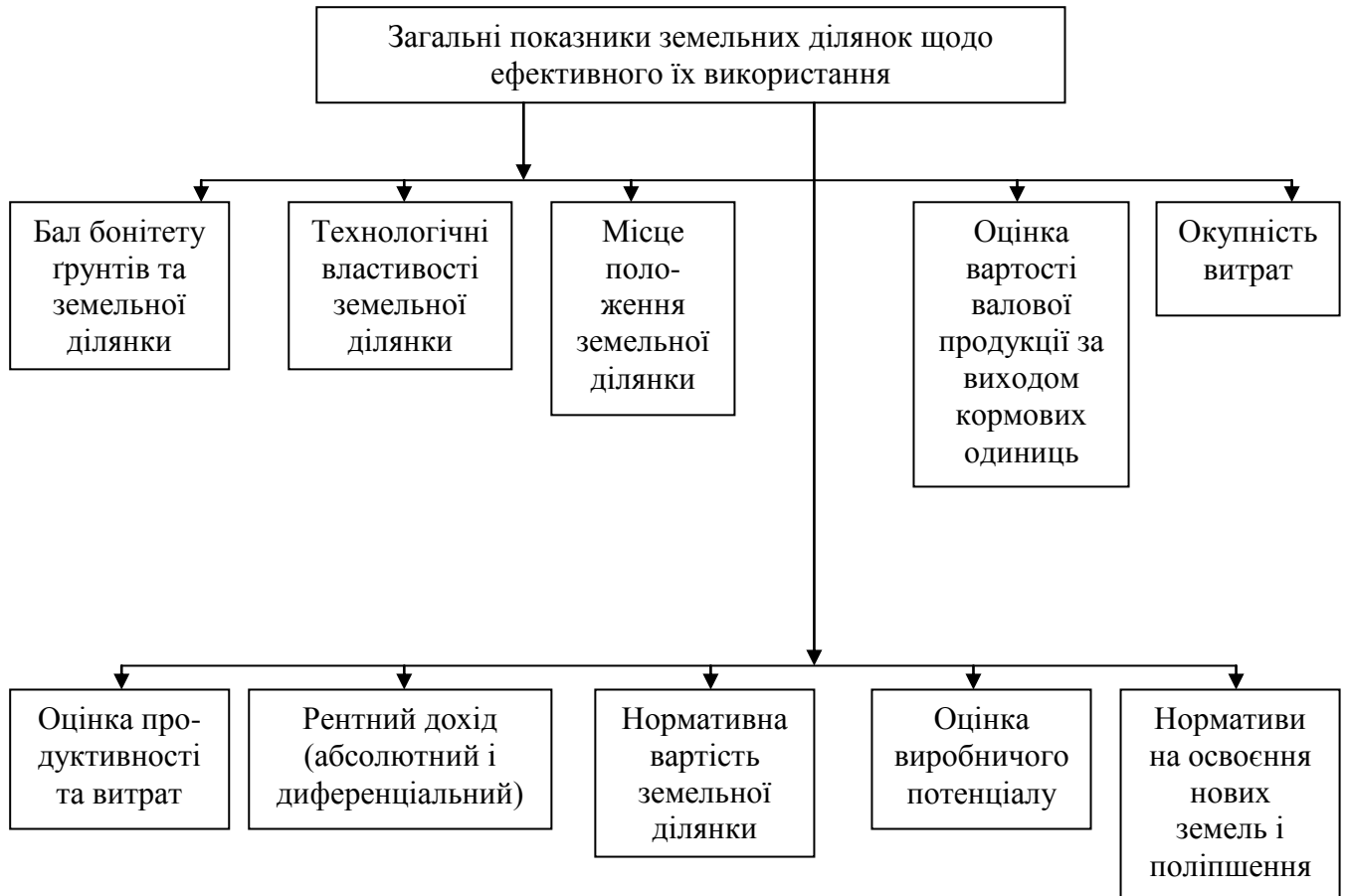

Рис. 3.14. Система загальних показників оцінки земельних ділянок

Земельні ресурси України є дуже суттєвою складовою частиною природного середовища, основною умовою життя українців. Завдяки земельним ресурсам формується приблизно 95 % об'єму продовольчого фонду держави і близько 66 % фонду товарів споживання. Сільськогосподарські угіддя є первинним чинником аграрного виробництва України та економічного добробуту нашого народу.

Рівень використання земельного фонду на території держави визначає розвиток її продуктивних сил і забезпечує зростання економічного потенціалу.

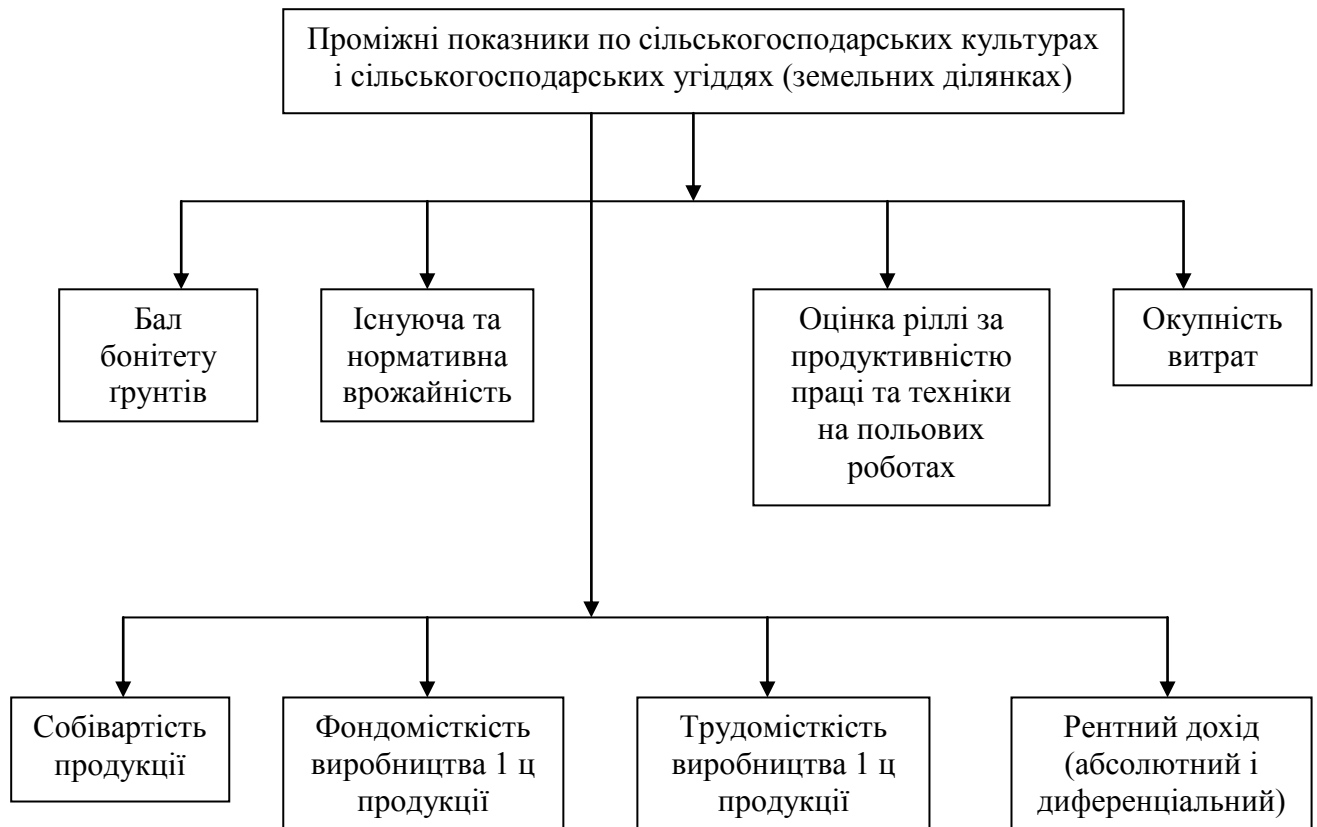

Рис. 3.15. Система проміжних показників по сільськогосподарських культурах і видах угідь

Є приклади, коли, скажімо такі країни чи частини світу, як Багамські, Антильські, Сейшельські, Канарські острови, Монте-Карло, Андорра, Мальта, Ямайка та ряд інших державних формувань роблять у своєму економічному виборі основну ставку на розвиток туризму, світових баз відпочинку, найважливіших курортних зон і т. ін. Аналогічно, що Україна повинна робити свою економічну ставку на земельні ресурси. Земельні багатства – це найголовніший ресурс України, тому щодо розвитку її економіки сільгосппідприємства роблять адекватний внутрішнім ресурсам вибір (альтернативу). Але незбалансоване антропогенне навантаження на природні ресурси зумовило досить суттєву техногенну ураженість екологічної сфери України.

Фактором №1, що дестабілізує екологічну ситуацію, є висока, як нам вже звісно, освоєність сільськогосподарських угідь, їхня розораність. І як наслідок, – порушення екологічно збалансованого співвідношення площ ріллі, луків, лісів, водних джерел, що негативно позначилося на стійкості ландшафтів. Досить загрозливі явища спостерігаються в ґрунтовому покриві України, який значно деградований і продовжує деградувати. А це призводить до витрати значних площ продуктивних земель і не тільки України, а й в усьому світі.

Завдяки землі виробляються майже всі продукти харчування, земля також захищає і фільтрує питну воду для людини, досить суттєво впливає на атмосферу планети за поживні речовини з вигодою для сільськогосподарських культур, дикоростучих рослин, тваринницького світу і для людей. Але ж в умовах інтенсифікації сільськогосподарського виробництва і все наростаючого антропогенного впливу земля опинилася під загрозою втрати своїх якісних властивостей. Із загальної площі земель нашої планети, а це – десь близько 14 млрд. га, для аграрних цілей можна використовувати лише 1,5 млрд. га, що складає 11 %. Таким чином, переважна частина земель на планеті Земля непридатна для сільськогосподарського обробітку. Дану інформацію краще за все навести у вигляді графічного відображення (рис. 3.16).

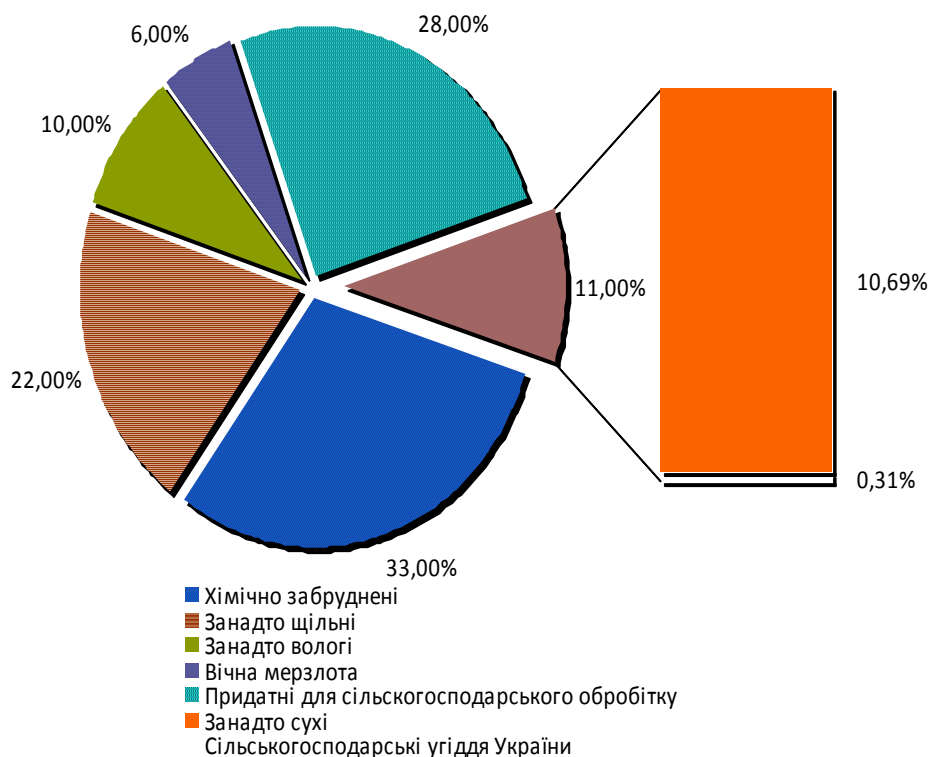

Рис. 3.16. Внутрішня структура земель планети Земля за придатністю до ведення аграрного виробництва, %

Не використовуваний резерв земельних ресурсів на планеті становить близько 1,0 млрд. га. Але це погані за якісними властивостями землі. У резервному фонді всіх держав світу залишилися переважно глинисті, піщані, кислі, кам'яністі, засолені, надмірно або недостатньо

зволожені землі. Але при всій обмеженості придатних для сільськогосподарського виробництва земель людства, незворотні втрати продуктивних сільськогосподарських угідь на планеті складають 15 млн. га щорічно. Така негативна тенденція може привести людство до катастрофічних наслідків всесвітнього голодомору.

Як рахують найвидатніші в світі вчені-економісти у XXI столітті [80, 81] земля сільськогосподарського призначення стане одним з найдефіцитніших товарів. Дана проблема торкнеться і України. Площа її сільськогосподарських угідь за станом на 01.01.2012 р. становить 42813,7 тис. га, або 2,85 % від загальної площі придатних для ведення аграрного виробництва земель на нашій планеті.

Існує ряд причин збільшення дефіциту ґрунту і в Україні, і у світі в цілому. По-перше, це зростання чисельності населення на планеті. Зараз на Землі проживає більш 7 млрд. людей і щомісячно їхня кількість зростає приблизно на 6 млн. осіб. За оцінками експертної комісії ООН у розрахунку до 2050 року на нашій планеті буде проживати 9,2 млрд. людей. З метою забезпечення такої чисельності людства виробництво сільськогосподарської продукції та продовольства треба збільшити на 70 %. Щоб забезпечити харчуванням одну людину необхідно орієнтовно 1380-1400 кв. м ріллі.

Ще у 1950 р. з 1 га землі харчувалося 1,5 особи, у 2000 році – 4,2 особи, а вже у 2050 році експерти-економісти прогнозують десь близько 7 осіб у розрахунку на 1 га земель [80, 81, 172, 173].

В Україні серед усіх інших держав світу рівень сільськогосподарського використання земельного фонду є одним з найвищих. Наприклад, у 2011 р. забезпеченість земельними ресурсами складала 0,66 га орних земель в розрахунку на душу населення, а в Європі – 0,26 га, на планеті в цілому – 0,29 га. За останній проміжок часу спостерігаються процеси зниження землезабезпеченості.

В Україні ж у 1950 р. на душу населення припадало 1 га орних земель, в 1965 р. – 0,78 га, у 1996 р. – 0,6 га. За прогнозними розрахунками вчених-економістів у 2050 р. в Україні землезабезпеченість зросте до рівня 0,93 га в силу скорочення чисельності нашого населення (рис. 3.17).

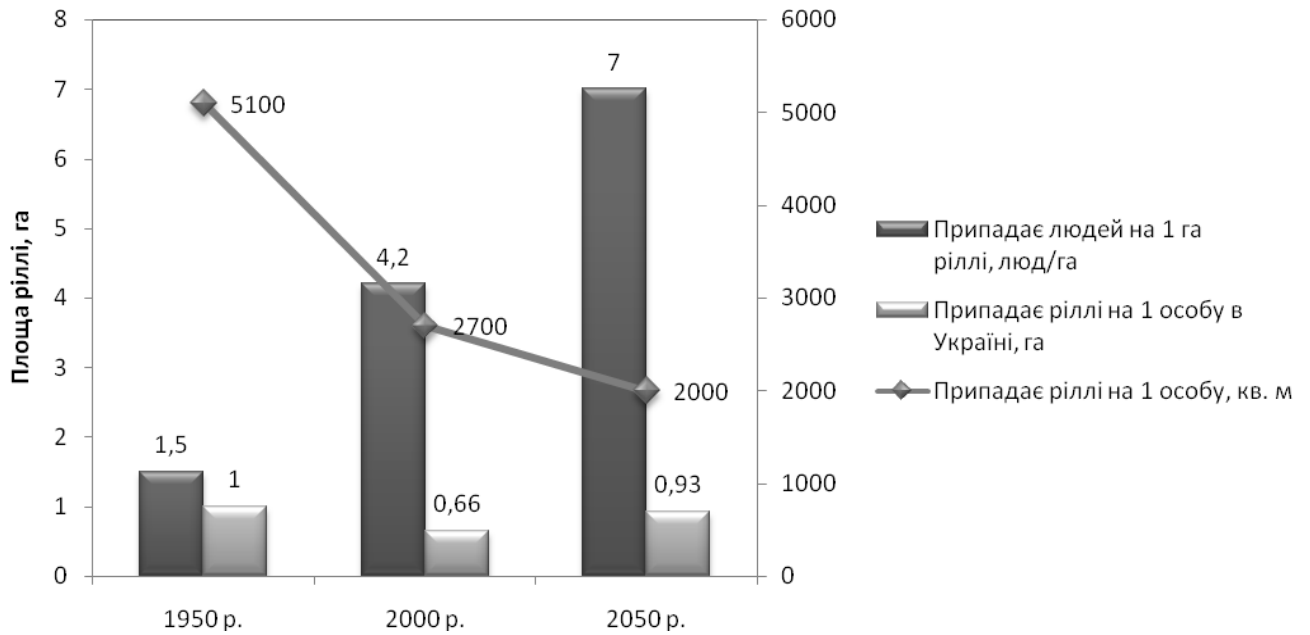

Рис. 3.17. Динамічні процеси землезабезпеченості населення на планеті Земля і в Україні

Раціон харчування населення планети має продовольчу тенденцію до свого зростання. Останнє зумовлено демографічним вибухом і в свою чергу призводить до збільшення попиту на м'ясні продукти. Сільськогосподарських угідь для виробництва м'яса необхідно значно більше, ніж для виробництва рослинницької продукції. Наприклад, для виробництва 1 т свинини необхідно 0,82 га землі, а 1 т яловичини – 1,53 га [95, 96].

Існує ще одна причина збільшення дефіциту ґрунту. Це – скорочення приросту урожайності сільськогосподарських культур. Згадана урожайність, як свідчать статистичні дані, повільно зростає. За даними ФАО урожайність пшениці з 1961 р. до 1989 р. збільшувалася на 3,8 % в середньому щорічно, а з 1989 р. до 1999 р. зростання сповільнилося майже вдвічі. Остання тенденція зберігається і до сьогоднішнього дня.

В умовах все наростаючого антропогенного впливу людства на природу, зокрема, на земельні ресурси планети, одним із пріоритетних напрямів є найбільш раціональне використання сільськогосподарських угідь. А для цього необхідне інтенсивне використання орних земель, багаторічних насаджень, пасовищ, сіножатей. Зокрема, передбачається впровадження органічних систем землеробства і рослинництва, застосування меліоративних заходів, науково-обґрунтованих сівозмін, виведення з господарського користування або тимчасове консервування деградованих земель.

Як бачимо, проблем щодо адаптації аграрного виробництва до сучасних умов його ведення існує дуже багато. Вони відрізняються своєю масштабністю і надзвичайною складністю. З економічної точки зору Україна має значний дефіцит державних коштів щодо здійснення аграрних проектів та вирішення багаточисельних проблем розвитку сільського господарства.

Проведені нами дослідження системи управління земельними ресурсами в діяльності агровиробників, зокрема, особливостей вітчизняних систем землеволодіння та землекористування, міжнародних порівнянь щодо управління земельними ресурсами суб'єктів агробізнесу, а також адаптації вже названих систем до умов економічних реформ і глобалізації дозволяють зробити наступні висновки:

Стратегією і тактикою при здійсненні політики щодо сільськогосподарського землекористування є забезпечення найбільш раціонального використання і охорони ґрунтів на основі його екологізації, захисту угідь від деградаційних процесів, збереження та відтворення родючості ґрунтів в Україні.

У зв'язку з надзвичайно високим рівнем розораності сільськогосподарських угідь стратегічними напрямками розвитку аграрного сектору на перспективу передбачено значну частину деградованих земель, які підлягають поліпшенню, трансформувати у природні кормові угіддя, розширити площі лісних господарств, полезахисних лісових смуг, а також здійснити консервацію певної частки вказаних земель.

Перспективні орієнтири при загальнодержавному розподілі сільськогосподарських угідь між користувачами, виходячи з прогнозних розрахунків на 2030 р. такі: всі категорії господарств складатимуть питому вагу 86,7 %, а інші землекористувачі – 13,3 %, сільськогосподарські підприємства – 39,5 %, фермерські господарства – 10,5 %, господарства населення – 36,6 % угідь.

Виявленні нами тенденції щодо розвитку аграрного виробництва і організаційно-правових форм господарювання такі: сільськогосподарські підприємства в Україні виробляють 45,1 % продукції рослинництва і 44,7 % продукції тваринництва. Особисті селянські господарства дають більшу частину валової продукції, тобто 55,1 %, зокрема, продукції рослинництва – 54,9 %, а тваринництва – 55,3 %. А звідси і загальнодержавні орієнтири – орієнтуватись на великотоварне, але й підтримувати розвиток особистих селянських господарств, бо їх внесок щодо валового виробництва досить значний.

На даний момент часу близько 30 % сільськогосподарських підприємств є збитковими, а рентабельність виробництва більшості видів продукції недостатня з метою забезпечення розширеного відтворення. Низька культура землеробства і недостатній рівень його матеріально-технічного забезпечення не дають змоги отримати повного ефекту від

реалізації генетичного потенціалу українських сортів і змін в агротехнічних заходах, щоб досягти рівня розвинених країн світу.

Найбільшими інтегрованими структурами у сільському господарстві України є агрохолдингові компанії. Збільшення розмірів аграрних підприємств значною мірою зумовлено концентрацією капіталів у сільськогосподарському виробництві у формі організації агрохолдингів, які впроваджують у виробництво новітні технології, технічні засоби, залучають висококваліфікованих менеджерів і т. ін.

Використання внутрішнього системного потенціалу дозволить Україні реалізувати вітчизняні можливості як аграрної країни і в найближчій перспективі стати одним із провідних експортерів на продовольчому ринку. Україна може виробляти в середньому 160 млн. т зерна на рік. Вказані обсяги аграрного виробництва стають реальними за умови залучення нових інвестицій та подальшого розвитку різних форм господарювання, що дозволить реалізувати додаткові експортні можливості і т. ін.

Стратегічною метою уряду України є впровадження найкращих світових стандартів життєдіяльності. Найважливішим елементом інтеграційних заходів нашої держави мають стати розробка і впровадження стратегії адаптації законодавства щодо використання земельних ресурсів з урахуванням міжнародного досвіду. Ефективна система управління земельними ресурсами за міжнародними мірками гарантує право власності та його захист, підтримує оподаткування землі, забезпечує гарантії кредиту, розбудовує земельні ринки і здійснює їхній моніторинг, захищає земельні ресурси, сприяє земельній реформі в аграрному секторі економіки, зменшує наявність земельних суперечок і т. ін.

Нами проведено вивчення передового досвіду, а також особливостей аграрних і земельних реформ в умовах розвитку ринкової економіки ряду країн, зокрема, Польщі, Російської Федерації, Німеччини, Чехії, Словаччини, Угорщини, Китаю і т. ін. Узагальнення закордонного досвіду у цих питаннях можливо пристосувати до можливостей України щодо використання найбільш прийнятних варіантів реформування аграрного сектору економіки з урахуванням як менталітету українського народу, так і з посиленням на позитивний досвід розвитку земельних відносин та сільського господарства вище згаданих країн. Наприклад, у Китаї сутність реформ земельної системи полягає в закріпленні на основі колективної власності на землю довгострокового права користування нею селянським подвір'ям та стимулювання на цій підставі ринку земель, а якщо точніше, то ринку обігу права користування землею. Китайська держава надзвичайно жорстоко здійснює свої контрольні функції всього ланцюга надходження землі в обіг.

Інший приклад – це Угорщина. Згідно з угорським законодавством продавати сільськогосподарські угіддя іноземним громадянами заборонено. Але ж в реаліях Угорщина раптово стикнулася з негативом. Через відсутність вільних грошових коштів у більшості населення цієї країни ціни на землі були дуже низькими, тобто вони на 90 % нижчі від вартості сільськогосподарських угідь в країнах Західної Європи. А в результаті, з'явилися підставні особи, тобто представники громадян країн Західної Європи. Вказані іноземці не мають юридичного права на землю, але ж вони нею фактично володіють. І куплені ці землі за безцінь. У зв'язку з такою практикою, є об'єктивні підстави для формування захисних механізмів від даних небажаних поглинань сільгосппідприємств України.

Високорозвинені країни, використовуючи економічні механізми СОТ, розширюють ринки збуту власної продукції до заново залучених учасників. Багаті країни у даному випадку одержують досить суттєві дивіденди, а збіднілі – програють. І Україна в цьому – не виняток.

Для нашої держави характерним є те, що її одноразово «охоплюють» і внутрішні кардинальні реформи, і процеси глобалізації. Тому для сільськогосподарських товаровиробників України потребується, так би мовити «подвійна адаптація». Глобалізаційні процеси втягують Україну у міжнародні відносини з розділу і кооперації праці і встановлюють своєрідні диктаторські умови щодо поставок на світові ринки тих видів сільськогосподарської сировини і продуктів харчування, які потрібні саме їм. Від України вимагають, перш за все, поставок сировини соняшнику, ріпаку, рослинної олії і зерна. А це уражає інтереси України, завдає шкоди нашому сільському господарству, формує монокультурну спрямованість його розвитку. Крім того, додатково погіршується структура посівних площ під сільськогосподарськими культурами, порушується науково-обґрунтовані сівозміни в рослинництві, скорочується площі під чорними парами та ряд інших негативних наслідків.

Для підвищення ефективності використання земель з урахуванням факторів внутрішнього і зовнішнього середовища України важливим є вдосконалення процесів управління сучасними землеволодінням і землекористуванням. Ефективність такого управління визначається ступенем реалізації державних функцій за рядом пріоритетних напрямів. Зокрема, як держава, так і ринкова економічна система управління повинні забезпечувати рівні права агровиробників, однакові стартові можливості на ринку земель, а також дотримання інтересів землекористувачів різних форм власності. Найважливішим елементом системи державного регулювання процесів землекористування повинні стати економічні регулятори, зокрема, грошова оцінка земель, земельний податок, орендна плата і т. ін.

В основу системи рентних регуляторів землекористування повинні бути покладені землеоціночні показники. Землеоціночні роботи складається із системи загальних і проміжних показників. Загальні показники характеризують земельні ділянки в цілому по сільськогосподарських угіддях або сівозмінних масивах, а проміжні – по окремих рослинницьких культурах, видах сільськогосподарських угідь і агрогрупах ґрунтів.

В ХХІ столітті земля сільськогосподарського призначення є одним з найдефіцитніших товарів. Дана проблема торкається і України. Площа її сільськогосподарських угідь 2,85 % від загальної площі придатних для ведення аграрного виробництва земель на нашій планеті. На планеті в цілому і більшості країн світу спостерігається тенденція постійного зростання населення. На все більшу кількість людей залишається все менше і менше родючих земель. А, крім того, має місце загальносвітова тенденція систематичного скорочення приросту урожайності сільськогосподарських культур.

В умовах всенаростаючого антропогенного впливу людства на природу, зокрема на земельні ресурси, одним із пріоритетних напрямів є найбільш раціональне використання сільськогосподарських угідь. А для цього вкрай необхідне високоінтенсивне використання усіх орних земель, багаторічних насаджень, пасовищ, сіножатей. Зокрема, в Україні передбачається широке впровадження органічних систем землеробства і рослинництва, застосування меліоративних заходів, науково обґрунтованих сівозмін, виведення з господарського користування або тимчасове консервування деградованих земель.

РОЗДІЛ IV

УДОСКОНАЛЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ВНУТРІШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ АГРОВИРОБНИКІВ В УКРАЇНІ

4.1. Ефективність використання орних земель аграрних виробників з урахуванням загальносвітових тенденцій

Рілля або орні землі в користуванні сільського господарства є найважливішою складовою частиною загального земельного фонду України. Порушення збалансованості окремих елементів агроландшафтів, зокрема, співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь, лісових і водних ресурсів, ускладнення соціально-економічної ситуації в нашій країні призвело до істотної деградації природного середовища. Актуальним є поліпшення сучасного стану агроландшафтів та запровадження ґрунтозахисних, екологічно безпечних, менш енергоємних систем землеробства. Агроландшафти є природно-господарськими територіальними системами сільськогосподарського призначення. Вони складаються з географічної мережі, яка в свою чергу є сукупністю природних елементів з різним ступенем антропогенного навантаження, в тому числі орних сільськогосподарських угідь або ж ріллі.

Сучасні агроландшафти в Україні складаються з різних елементів агроєкосистеми, зокрема, ріллі, сіножатей, пасовищ, багаторічних насаджень, незначних за площею ареалів лісів, чагарників, боліт, торфовищ, а також доріг, комунікацій і споруд. Вони є структурною складовою агроландшафту і економічного різноманіття. Сьогодні треба розвивати екологічне, ландшафтне, біологічне, промислово-інтенсивне та синтетичне землеробство, а якщо іншими словами – землеробство XXI століття, що ґрунтується на досвіді екологічно безпечних старовинних систем землеробства і менш енергоємних інтенсивних технологій. На нинішньому етапі розвитку землеробства в Україні має бути системний або ж комплексний підхід до сільськогосподарського виробництва на основі науково-технічного прогресу з урахуванням економічних, енергетичних, матеріально-технічних і екологічних умов [115, 156]. До чинників стабілізації українського землеробства належать такі (рис. 4.1).

АГРОФІТОЦЕНОЗ

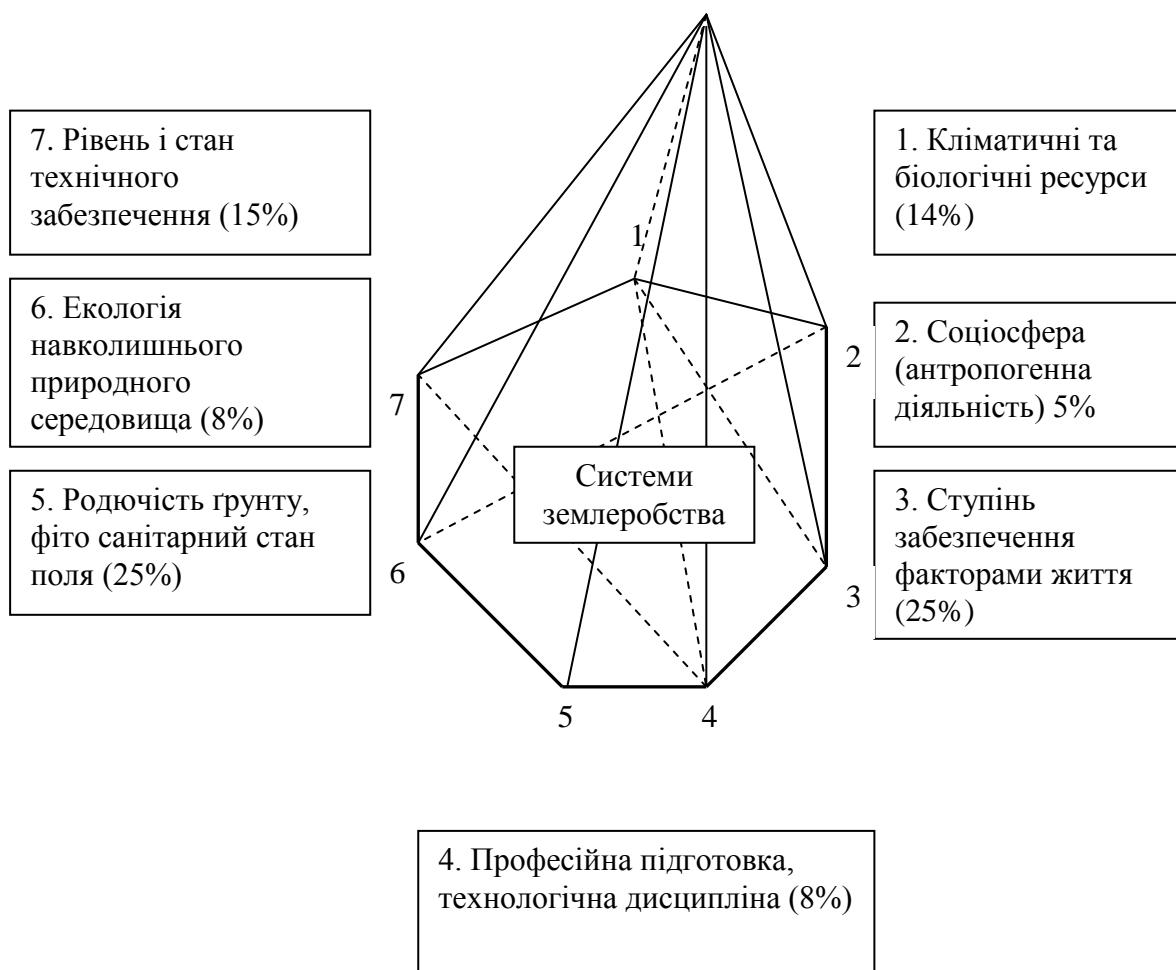

Рис. 4.1. Питомо-вагове співвідношення чинників стабілізації вітчизняного землеробства, %

На сучасному етапі розвитку аграрного виробництва України всі чинники повинні працювати на врожай. Сільськогосподарським підприємствам необхідно переходити на сидерально-перелогову систему землеробства і мінімізацію обробітку ґрунту. Урожай сільськогосподарських рослин – основний показник культури землеробства, правильного використання ріллі і якості фахової підготовки агрономів, інженерів-механіків, а також інших спеціалістів сільського господарства. Систему стабілізації землеробства доцільно привести у модельному відображенні (табл. 4.1).

Система факторів урожаю сільськогосподарських культур

Фактори		
визначальні	формувальні	ощадні
Будова орного шару Водно-фізично-хімічні і біологічні властивості ґрунту Зрошення й осушення Вапнування і гіпсування Біологічний потенціал сорту чи гібрида Кліматичні ресурси	Розробка і виконання технологічної дисципліни Рівень кваліфікаційної підготовки спеціаліста Рівень матеріально-технічного забезпечення Підтримання належного фітосанітарного стану поля Система сівозмін	Рівень технічної готовності машин і агрегатів Система захисту від шкідників, хвороб і бур'янів Екологія навколишнього природного середовища Соціально-економічний стан господарства

А сукупність відносно уособлених напрямів стабілізаційного розвитку землеробства сільгосп підприємств нашої країни на ближню перспективу можна оформити у наступну систему (табл. 4.2).

Відображені напрями рівнозначні і мають виконуватися одночасно. Тільки у такому разі вони дадуть змогу швидше вивести сільське господарство з економічної кризи за рахунок високих і стабільних урожаїв та значного поліпшення екологічного стану навколишнього середовища. Нарощування виробництва сільськогосподарської сировини і продуктів харчування – найважливіше завдання всієї світової спільноти. На сьогоднішній день можливості розширення ріллі та посівних площ у більшості держав світу вичерпані. Найголовніший шлях забезпечення приросту виробництва сільськогосподарської сировини і продуктів харчування – це подальша інтенсифікація землеробства. Вона заключається у створенні новітньої структури посівних площ та сівозмін залежно від ринку потреби сільськогосподарської продукції, засобів і прийомів обробітку ґрунту, оптимізації умов живлення рослинницьких культур, впровадженні комплексу агротехнічних і меліоративних заходів підвищення родючості та охорони українських чорноземів, використання хімічної і водної меліорації, вдосконаленні технологій вирощування польових культур, впровадженні досягнень генетики, селекції, біотехнології, органічного землеробства і т. ін.

Таблиця 4.2

Сукупність напрямів, формуючих єдину систему стабілізаційного процесу в землеробстві України

Системоутворюючі напрями				
екологічні	соціально-економічні	енергозберігаючі напрями, ресурси природних умов	поліпшення родючості ґрунтів	екологобезпечний захист рослин
Захист від забруднення агрохімікатами та важкими металами Протиерозійні заходи Захист від деградації ґрунту Попередження засолення ґрунтів Зниження промислових викидів в атмосферу Зниження мінералізації ґрунтових вод Призупинення негативних процесів у ґрунті (біологічна активність) Заболоченість, наявність поверхневих вод, зміна реакції водного розчину, окиснення мінералів, руйнування колоїдів ґрунту	Кваліфікація спеціалістів Рівень забезпечення технікою Своєчасне постачання паливно-мастильних матеріалів Ремонтно-реставраційна база Кредитна система Збалансування цін на сільсько-господарську продукцію Рівень оплати праці Практикування юридичної відповідальності за порушення технологій та зниження родючості ґрунтів Належні асортименти культур і тварин з урахуванням ринкових потреб Інтродукція нових рослин і технологій	Впровадження широкозахватної та високопродуктивної техніки Підготовка насінного матеріалу Мінімізація обробітку ґрунту Пряма сівба культур після просапних Впровадження високопродуктивних сортів і гібридів Зниження механічного навантаження на ґрунт Скорочення витрат паливно-мастильних матеріалів Впровадження короткопільних сівозмін Сівозміни Ландшафтне землеробство	Впровадження сидеральної, травопільної і перелогової системи землеробства Розширення асортименту бобових культур Застосування місцевих органіко-мінеральних компостів Програмування врожаю Розширення площ зайнятих і сидеральних парів, заорювання рослинних залишків. Внесення сапропелю, торфу та компостів. Внесення відходів переробної промисловості. Інокуляція насіння мікроорганізмами	Інтегрована система захисту рослин Біологічна система (сівозміни, перехресний посів) Агротехнічні заходи комплексного призначення Зниження доз агрохімікатів, мікророзпилювання Препарати комплексної дії, застосування екстрактів рослин Виробництво мікрогербіцидів

Сучасне землеробство, як сфера виробничої діяльності в аграрному секторі економіки, є системою багаточисельних прийомів регулювання енерго- і масообміну з метою отримання оптимальної кількості енергії органічної маси рослин у вигляді необхідної для людей сільськогосподарської продукції.

З екологічних позицій новітнє землеробство характеризується як комплекс агроприймів і засобів раціонального використання природних, перш за все, земельних і антропогенних ресурсів з метою оптимальних умов для засвоєння або світової енергії агрофітоекосистемою у вигляді органічної маси сільськогосподарської цілеспрямованої якості.

Світова практика досягла таких результатів, що землеробство розвивається у кількох своїх напрямках, зокрема, інтенсивному, біологічному або ж як альтернатива інтенсивному, далі, агроландшафтному напрямку, індустріально-інтенсивному і т. ін. Наприклад, агроландшафтне землеробство ґрунтується на контурній організації території, тобто диференційованому використанні земельних угідь залежно від ґрунтово-ландшафтних умов і ґрунтозахисної здатності сільськогосподарських культур.

Інтенсивне зростання продуктивності аграрного виробництва, перш за все, у економічно розвинутих країнах ґрунтується на широкому використанні наукових досягнень у таких галузях знань, як агрохімія, фізіологія рослин, ґрунтознавство (родючість земель), рослинництво, мікробіологія, ентомологія і т. ін.

Багаторічні наукові дослідження та передовий досвід доводять, що основою управління земельними ресурсами є закони, які відображають об'єктивні процеси, що відбуваються в природі, загалом, та землеробстві, зокрема. Згадані закони дають змогу впроваджувати їх в аграрній практиці, запобігають багатьом помилкам і допомагають більш раціонально використовувати не лише земельні ресурси, а і активні основні засоби.

Наука і сучасне аграрне виробництво зробили досить значний крок уперед щодо підвищення урожайності основних сільськогосподарських культур. Разом з тим застосовувані способи інтенсифікації землеробства за рахунок використання високих норм добрив, інтенсивного обробітку ґрунту та захисту рослин, що призводять у сукупності до дуже несприятливих наслідків для людини і навколишнього середовища.

З метою значного підвищення ефективності управління земельними ресурсами, зокрема, орними землями, треба, перш за все, враховувати дію закону автотрофності сільськогосподарських культур. Суть даного закону полягає в тому, що культурні рослини, використовуючи енергію сонячного світла, поглинаючи вуглекислий газ з повітря, а з ґрунту – воду та мінеральні сполуки, синтезують органічні сполуки, які забезпечують повний розвиток і високу врожайність сільськогосподарських культур.

Для інтенсивного росту сільськогосподарських рослин дуже важливо, щоб у ґрунті в достатній кількості і на постійно діючій основі були вода, мінеральні елементи живлення у доступній формі та відсутні перешкоди для засвоєння їх кореневою системою.

З практичної точки зору досягти цього в агрономії дуже складно. Взагалі, використовувати який завгодно потенціал, що мається у природі, землеробстві чи будь-де інше – задача досить непроста.

Далі, закон незамінності та рівнозначності чинників життя визначає всебічні умови розвитку сільськогосподарських рослин. А якщо більш детально, то рослинні культури для свого життя потребують одночасної і сумісної наявності або такого ж самого надходження всіх без винятку умов або чинників життя. І немає задачі більш складнішої в агрономії, практичній діяльності землеробів, ніж виконати вимоги даного об'єктивного закону живої природи, забезпечити всі “капризи” та “примхи” кожної, окремо взятої сільськогосподарської культури.

Високопродуктивне управління земельними ресурсами треба неодмінно пов'язувати і з дією закону обмежувальних чинників. Вказаний закон “диктує” наступні причинно-наслідкові зв'язки та взаємообумовленість біологічних процесів: розвиток сільськогосподарських рослин і рівень їх урожайності визначається факторами, які знаходяться в недостатній або надмірній кількості, а також рядом інших обмежувальних причин-факторів, наприклад, наявність хвороб рослинницьких культур, шкідників, токсичних речовин у забруднених ґрунтах і т. ін. Іншими словами, обсяг і якість одержаного урожаю визначається тим елементом живлення або чинником росту, який знаходиться в найменшій кількості щодо біологічних потреб тієї чи іншої сільськогосподарської культури.

Сутність закону мінімуму, оптимуму і максимуму полягає в тому, що той чинник, що знаходиться в мінімумі, визначає рівень продуктивності сільськогосподарських культур навіть за наявності інших чинників у максимальній кількості. Найвища ж продуктивність в рослинництві спостерігається за наявності всіх чинників в оптимальній кількості. Для спеціалістів агрономічної служби з практичної точки зору виконати вимоги вище згаданого закону теж задача не з легких.

Закон сукупної дії чинників життя або вегетації сільськогосподарських рослин зазначає, що найвища ефективність будь-якого чинника життя здійснюється тільки за повної забезпеченості рослинницьких культур усіма іншими чинниками. Важливою практичною особливістю даного закону є те, що в позитивному напрямку він виявляється тільки тоді, коли кількісні зміни чинників підібрані технологіями правильно, відповідно до потреб і особливостей тих чи інших сільськогосподарських культур та їх сортів. Вирішення цього питання – одне з найскладніших питань практичної діяльності агрономів.

Сутність закону повернення елементів живлення в ґрунт полягає в тому, що всі елементи, використані сільськогосподарськими культурами при створенні врожаю, мають бути повернені в ґрунт з невеличким надлишком. Порушення цього закону призводить до втрати родючості ґрунтів. Рослинні культури можуть втратити чинник життя не тільки під час формування урожаю, а й внаслідок ерозійних процесів ґрунту, його денітрифікації, вилуговування, випаровування і т. ін. Ліквідація вказаних недоліків досягається внесенням добрив, приорюванням сидератів та поживних решток, вирощуванням бобових культур і внесенням мікробіологічних препаратів у ґрунт. Багаточисельні порушення та недооцінка цього закону призводить до різкого зниження родючості українських чорноземів та втрат гумусу. Дані процеси виявляються перш за все у разі передачі землі у тимчасове користування або оренду.

Закон плодозміни, визнаний як закон природи, свідчить, що будь-який агротехнічний прийом є найефективнішим при плодозміні, ніж при беззмінному посіві. Найвища продуктивність сівозміни досягається за умови щорічної зміни у ній культур, що вирощуються, найбільш віддалених за біологічними особливостями та виробничою технологією. На засадах згаданого закону складають сівозміни та впроваджують біологічні основи поліпшення родючості ґрунту.

Дія розглянутих законів виявляється повсюдно, в самих різних регіонах України, з неоднаковими природно-кліматичними і ґрунтовими умовами і не залежить від форм власності на землю та організації сільськогосподарського виробництва. Дані закони треба враховувати під час впровадження тих чи інших систем землеробства, використання ріллі та поліпшення родючості ґрунтів, а якщо більш безпосередньо, то під час створення сприятливих умов для розвитку сільськогосподарських рослин і формування урожаю.

При використанні орних земель (ріллі) найбільшу цінність мають наступні різновиди родючості ґрунту: натуральна чи природна, економічна і потенційна. В аграрних формуваннях наявною є тенденція падіння родючості вітчизняних ґрунтів за останні десятки років (табл. 4.3).

Економічна або ефективна родючість ґрунту залежить від погодних умов, а в агроценозі – від ступеня мобілізації за допомогою агротехнічних засобів, елементів потенційної родючості ґрунту та ефективності додатково задіяних факторів росту і розвитку сільськогосподарських культур.

Таблиця 4.3

Інтенсивність втрат гумусу в орних землях (ріллі) України

Область	Вміст гумусу, %		Втрати гумусу, т/га	
	1961 р.	1990 р.	за 30 років	в середньому на рік
Волинська	1,8	1,8	0	0
Запорізька	3,4	3,4	0	0
Чернігівська	2,2	2,2	0	0
Івано-Франківська	2,9	2,9	0,4	0
Рівненська	2,3	2,2	3,4	0,1
Львівська	2,5	2,4	3,4	0,1
Одеська	3,9	3,8	3,6	0,1
Хмельницька	3,1	3,0	3,6	0,1
Тернопільська	3,3	3,2	3,6	0,1
Херсонська	2,6	2,3	11,4	0,4
Автономна Республіка Крим	2,8	2,5	11,4	0,4
Вінницька	3,1	2,8	10,5	0,4
Черкаська	3,5	3,2	10,8	0,4
Кіровоградська	4,8	4,4	14,4	0,5
Донецька	4,6	4,2	14,4	0,5
Закарпатська	3,1	2,6	18,5	0,6
Київська	3,3	2,8	17,0	0,6
Луганська	4,7	4,2	18,0	0,6
Харківська	5,3	4,6	25,2	0,8
Житомирська	2,3	1,5	27,2	0,9
Миколаївська	4,1	3,3	28,8	1,0

¹За даними “Укragenrohim”, Інституту ґрунтознавства та агрохімії НААНУ, Інституту землеустрою НААНУ

Зниження потенційної родючості чорноземних ґрунтів в Україні пов’язане зі наступними негативними явищами:

- погіршення якості гумусу, оскільки в першу чергу розкладаються рухомі гумінові кислоти, які беруть участь у створенні водотривкої структури;

- зниженням впливу залишкових фракцій органічних сполук на ефективну родючість;

- погіршенням фізичних властивостей ґрунту внаслідок чого підвищуються його розпорошеність та цільність складання, знижується водостійка структура;

- погіршення біологічних властивостей ґрунту та зниження його стійкості проти несприятливих умов;

- зниження стійкості озимих культур і багаторічних трав проти несприятливих умов перезимівлі, що призводить до їх загибелі;

- погіршення фізико-хімічних властивостей ґрунту, зниження ємності поглинання, ступеня насичення аніонами, підвищенням кислотності;

- зниження ефективності мінеральних добрив та їхньої окупності.

Практикою багатьох аграрних підприємств України в різних її регіонах підтверджується, що добре угноювані ґрунти за умов мінімізації механічної обробки, застосування меліорантів та інших окультурювальних прийомів мають кращі агрофізичні властивості порівняно з виснаженою, погано удобреною ріллею. Треба сказати, що за рахунок високої культури землеробства можна не тільки не допустити зменшення родючості ґрунтів, але ж значно їх поліпшити [80, 234]. Наведемо рекомендаційні заходи по даній проблемі (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Рекомендаційні заходи стосовно поліпшення агрофізичних якостей ґрунту

Рівень окультурення	Заходи
Високий	Заходи, спрямовані на збереження агрофізичних властивостей ґрунтів, включають мінімізацію обробітку (заміна оранки поверхневим обробітком під окремі культури сівозміни, поєднання операцій, зменшення кількості міжрядних обробітків у посівах просапних культур, поліпшення організації робіт та ін.); систематичне внесення гною в нормах, що забезпечують бездефіцитний баланс органічної речовини (25-35 т/га один раз на 4 роки); у зрошуваних умовах – точно нормована подача поливної води; обробіток ґрунту активними робочими органами; зменшення питомого тиску МТА на ґрунт
Середній	Заходи спрямовані на поліпшення агрофізичних властивостей включають комплекс застосування прийомів високої культури землеробства, насамперед систематичне внесення підвищених норм органічних добрив, упровадження сівозмін зі значною часткою культур посіяних рядковим способом, та бобових культур усіх елементів мінімізації обробітку, використання кальцієвмісних речовин
Низький	Те саме, систематичне внесення підвищених норм органічних добрив

В системі сільськогосподарського виробництва самим вагомим чинником, без всякого сумніву, є технологія. Технології вирощування рослинницьких культур концентрують в собі найбільшу частину сукупних досягнень НТП. До речі, подібна закономірність стосується і технологій менеджменту. Запровадження альтернативних технологій вирощування основних польових культур, зокрема, у сільськогосподарських підприємствах Луганської і Донецької областей показало, що їх

ефективність залежить від ґрунтово-кліматичних умов. Порівняльний фон технологій у рослинництві з відповідною урожайністю основних сільськогосподарських культур відображено у табл. 4.5.

Таблиця 4.5

Урожайність культур восьмипільної сівозміни у залежності від застосовуваних технологій, ц/га

Технологія вирощування сільгоспкультур	Горох	Озима пшениця	Ячмінь	Кукурудза на силос	Озимі (пшениця, жито, тритикале)	Кукурудза на зерно	Овес
Базова (пестицидів – 2,2 кг/га, NPK – 26 кг/га)	34,3	48,7	51,6	504,0	57,5	61,5	51,2
Інтенсивна (ресурсозберігаюча)	27,3	61,3	62,1	464,5	64,7	81,1	59,0
Альтернативна з мінімальним хімічним навантаженням (пестицидів – 5 кг/га, NPK – 132 кг/га)	33,2	62,3	61,8	515,0	61,3	75,8	51,9
Альтернативна з мінімальним пестицидним навантаженням (пестицидів – 5,0 кг/га + 10 т/га гною)	31,7	60,1	50,5	381,5	51,0	69,6	48,7
Альтернативна (4 т/га рослинних залишків, пестицидів – 0,2 кг/га)	25,1	50,6	44,4	327,0	7,9	45,9	31,1
Альтернативна (без добрив і пестицидів)	24,0	47,3	35,1	311,5	32,4	40,2	32,8

Основою розробки моделей альтернативної технології є принцип відмови від застосування мінеральних добрив, ретардантів, фунгіцидів, інтексицидів і відтворення потенційної і ефективної або ж економічної родючості ґрунту за рахунок введення в сівозміну бобової культури, тобто гороху, внесення в ґрунт гною, побічної продукції попередника і т. ін. Найвищий урожай зернових культур, як бачимо, вирощено при застосуванні інтенсивних технологій. Альтернативна технологія вирощування польових культур значно поступалася інтенсивній. Однак, альтернативна технологія з мінеральним хімічним навантаженням не поступалась базовій. Підкреслимо досить суттєву особливість, що урожай зерна та його якість були нижчими при застосуванні альтернативної технології, а ціни на таку сільськогосподарську продукцію мають бути вищими (хоча дана проблема в українських сільгоспприємствах не вирішена).

Досліджуючи проблему ефективного управління орними землями (ріллям), неможливо обійти питання інтенсивної боротьби з бур'янами. Головною особливістю бур'янів є те, що вони не приносять користі сільськогосподарському виробництву, а навпаки, конкурують із культурними рослинами за важливі чинники життя, знижують урожайність і якість вирощуваної продукції, змушують витратити додаткові матеріальні і трудові ресурси на їхнє знищення [80, 115, 156]. Доцільним питання боротьби з бур'янами звести в систему як категорію менеджменту (рис. 4.2).

Перед аграрними підприємствами України постає завдання побудови та впровадження в практику системи точного землеробства, яка повинна забезпечити поліпшення екологічного стану та підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва зерна, соняшнику та іншої рослинницької продукції у ризикованих умовах ведення господарства.

Агротектоніка системи точного землеробства та її елементна база із системною ув'язкою всіх складових частин наведені нами на рис. 4.3. Концепція системи точного землеробства має аксіоматичну побудову [87].

Матеріально-технічна база системи точного землеробства спирається на використання сучасних досягнень науково-технічного прогресу:

- інформатики, персональних комп'ютерів, АРМ, що забезпечують використання універсальних баз знань та інформації, геоінформаційних систем, тобто GIS-технологій, локальних та глобальних інформаційних мереж;

- авіації, космонавтики, радіонавігації, які забезпечують глобальну систему позиціонування або GPS / GLO – NASS / EGNOS, рухомих об'єктів, дистанційне зондування земної кулі для моніторингу орних земель нашої країни;

- автоматизованих систем управління, роботів, електронної техніки, що забезпечуватимуть хід реалізації агротехнічних заходів у полях сівозмін за принципами системи точного землеробства.

Окремий, уособлений варіант побудови системи точного землеробства можна подати у такому вигляді, як МІКС, тобто моделююча інтелектуальна керуюча система.

Землеробство є дуже складною динамічною сферою аграрної діяльності, які змінюються в зв'язку з розвитком НТП, використовуючи широкі потенційні можливості вирощування сільськогосподарських культур, спираючись на сучасні технології.

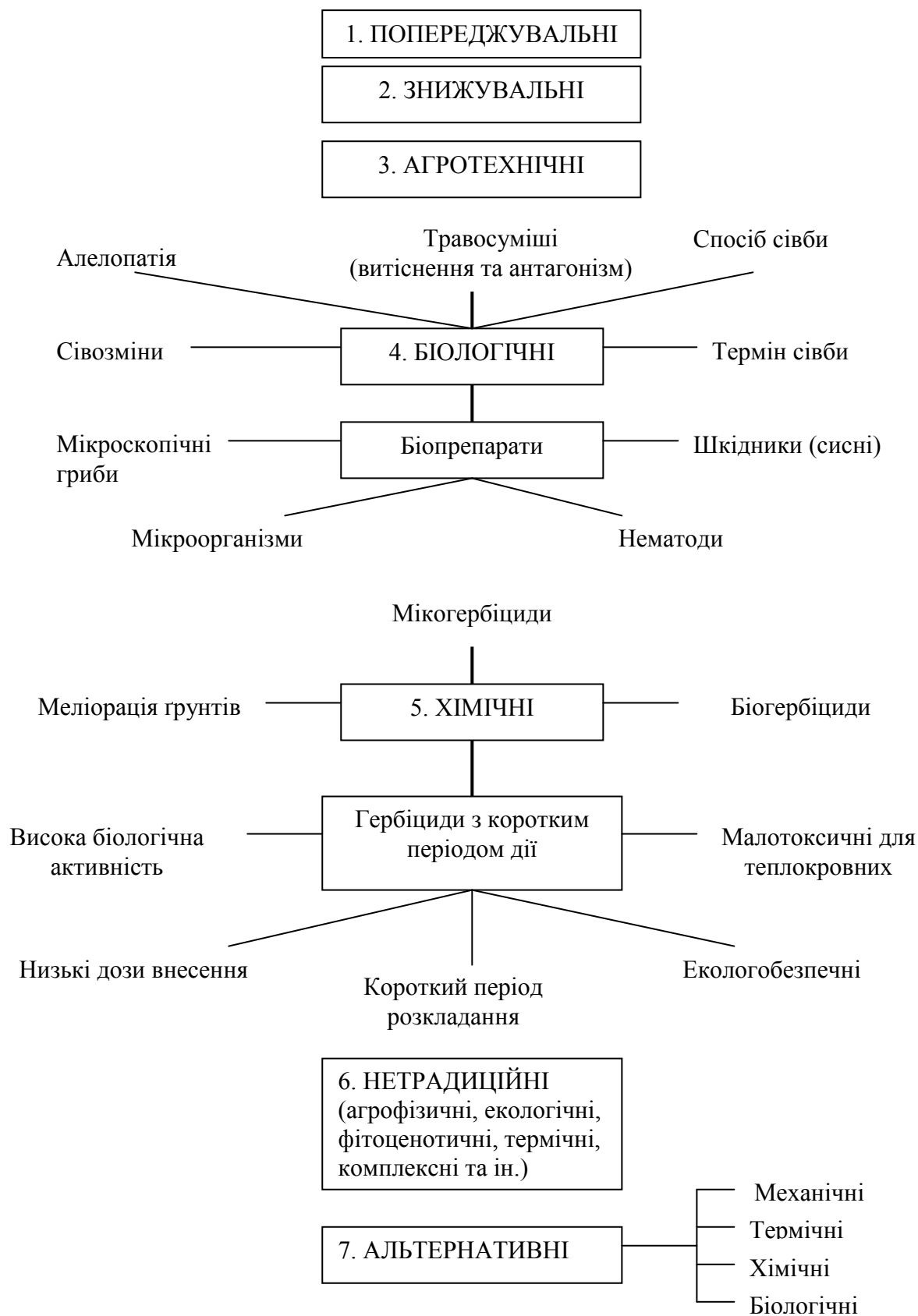

Рис.4.2. Схематичне відображення інтенсивної системи боротьби з бур'янами у рільництві

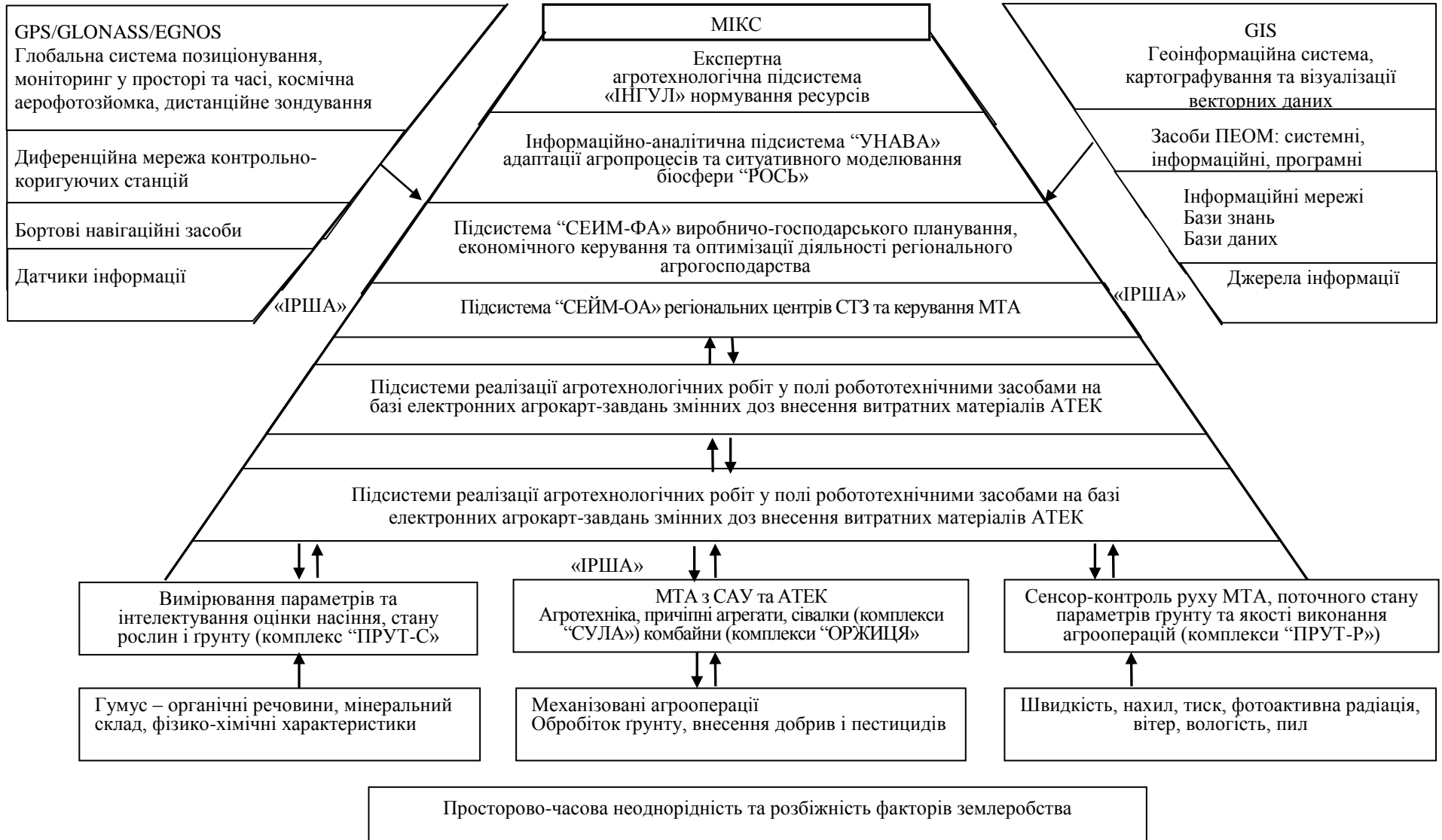

Рис. 4.3. Концептуальна ієрархія взаємозв'язків елементної бази системи точного землеробства

Інтегральне нормування стосовно надання гарантій якості управління на ланах тобто ІНГУЛ забезпечуватиме весь процес практичної діяльності системи точного землеробства нашої країни. Якщо, наприклад, ІНГУЛ на початку поточного року не в змозі визначити комплекс норм та умов, що гарантують ефективну прибуткову діяльність у сферах рослинництва, рільництва і землеробства, тоді немає сенсу витратити ресурси, зокрема, гроші, робочу силу, техніку, землю, насіння, добрива, ПММ, засоби боротьби зі шкідниками та хворобами на марнотратне вирощування урожаю

В умовах ринкової економіки і сучасного менеджменту рентабельність сільськогосподарського виробництва на протязі 3-5 років землеробського циклу землевпорядкування цілком залежить від найбільш оптимального вирішення таких аспектів:

- розподілу навантаження між виконавцями та технікою за допомогою організаційно-технологічних засобів, що охоплюють усі рівні ієрархії взаємозв'язків у межах ефективно функціонуючої системи точного землеробства за повний цикл сівозміни;

- відображення поточного початкового та прогнозованого майбутнього впливу навколишнього середовища та учасників реалізації агротехнології у просторі та часі для забезпечення об'єктивності, адекватності і точності інформації, що циркулює між ергатичною вирішальною системою та складною динамічною системою;

- нормування витрат ресурсів у диференційно-просторовому визначенні, що дає змогу точно прогнозувати інтегровану ефективність та гарантовану результативність кожної ергатичної вирішальної системи, що забезпечують агротехнічні роботи системи точного землеробства в умовах безперервної дії всіх видів збурень та обмежувальних чинників землеробства.

У ході здійснення технологічних процесів вирощування сільськогосподарських культур, обробки орних земель, виконання всього комплексу робіт у рільництві треба звернути особливу увагу на використання машинно-тракторного парку, комбайнів, вантажних автомобілів, сільгоспмашин та іншої техніки з точки зору їх як позитивної, так і негативної дії на ґрунти, родючість земель або нанесення економічних збитків, іншої конкретної шкоди, загального занепаду і т. ін.

Обробіток орної землі за допомогою самих різних технічних засобів поліпшує в цілому фізичні властивості, дає змогу створити необхідні умови для оптимізації водного, повітряного, теплового і поживного режимів ґрунту. Залежно від технологічної схеми вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур застосовують певні ґрунтообробні знаряддя. Відповідно до застосовуваних знарядь розрізняють такі види основного обробітку ґрунту, як полицевий, безполицевий, поверхневий та плоскорізний.

Основний обробіток ґрунту проводять у парових полях восени, тобто при підготовці поля під чорний пар, навесні у звичайних парах, після збирання парозаймаючої культури у зайнятих парах, у системі осіннього або зяблевого обробітку під ярі культури, після збирання озимих проміжних ранніх ярих сумішей та зернових культур під післяукісні і післяжнивні та озимі проміжні посіви.

Передпосівний обробіток ґрунту здійснюють у парових полях непарових попередників під посіви озимих, навесні під посіви ранніх і пізніх ярих, влітку під посіви післяукісних та післяжнивних кормових і зернових культур для вирівнювання поверхні, накопичення і збереження вологи, очищення поля від бур'янів. Для передпосівного обробітку використовують борони, культиватори, шлейфи, гладкі або кільчасто-шпорові котки і т. ін.

При використанні інтенсивних технологій у рослинництві, зокрема, польовому кормовиробництві у разі вирощування двох-трьох врожаїв на рік, період між збиранням попередника і сівбою наступної культури буває дуже коротким або його зовсім немає. Дані обставини дають змогу краще використати запаси вологи в орному і посівному шарах ґрунту і отримати дружні сходи. Для цього застосовують поверхневий обробіток спеціальними комбінованими агрегатами з дисковими або плоскорізними робочими органами. Вони кришать і розпушують ґрунт на глибину 6-8 см і повністю підготовлюють його до сівби. У тракторному агрегаті можуть бути також сівалка, туковисівні апарати для внесення добрив, легкі котки або шлейфи для післяпосівного коткування або вирівнювання поверхні ґрунту. Ефективним є також фрезерування, після якого ґрунт повністю готовий до сівби.

Надмірна кількість обробітків ріллі недоцільна тому, що призводить до негативних наслідків, які стосуються самого стану земельних ресурсів. Треба відмітити, що ґрунт під впливом робочих органів і ходових систем машин ущільнюється, розтирається або розпилюється, утворюються багаточисельні колії та сліди від проходження тракторних агрегатів, комбайнів, а також іншої техніки. Внаслідок сказаного досить суттєво знижується урожайність сільськогосподарських культур, руйнується структура ґрунту, виникає вітрова і водна ерозія, збільшуються витрати на обробіток ріллі [80, 115, 156].

У своїх дослідженнях ми рахуємо необхідним відобразити руйнівні процеси, що розглянуті вище, у формі використання науково-дослідницького інструментарію з менеджменту (рис. 4.4).

Той обробіток, під час якого ґрунт обробляється на мінімально можливу глибину і за один прохід в агрегаті виконується кілька технологічних операцій називають в агрономічній практиці мінімальним, а саму систему позначають системою мінімального обробітку ґрунту.

Рис. 4.4. Система негативних наслідків та шкідливої дії технічних засобів обробітку ґрунту

Вказаний обробіток дає змогу знизити затрати сукупної енергії на вирощування тієї чи іншої сільськогосподарської культури, особливо за рахунок економії основного енергоносія, тобто пального, а також зменшити кількість проходів тракторних агрегатів по полю, що добре сприяє поліпшенню фізичних показників ґрунту. А кінцевим результатом є покращення росту польових рослин та підвищенню урожайності сільськогосподарських культур.

У разі, якщо фізичні властивості ґрунту, зокрема, об'ємна маса, пористість, аерація після попередника близькі до оптимальних, застосовують нульовий обробіток ґрунту, тобто висівають насіння в необроблений ґрунт спеціальними стерньовими сівалками. Наприклад, можна висівати в стерню попередника післяжнивні та післяукісні кукурудзу, ріпак, кормові суміші, а також сидеральні культури. Досить ефективним є вирощування кукурудзи по пласту люцерни. Її травостій на п'ятому році використання восени обробляють гербіцидом, а навесні в необроблений ґрунт сіють кукурудзу. Можна, як показує практика агрономічної діяльності, для догляду за посівом застосовувати до- і післясходове боронування та міжрядний обробіток. Акцентуємо увагу на

те, що протягом двох-трьох років кукурудзу можна вирощувати без внесення добрив, тому що після люцерни в ґрунті достатньо поживних речовин для одержання досить високих врожаїв зерна і силосної маси кукурудзи. Досліджуючи систему управління орними землями треба звернути особливу увагу щодо дії різних робочих органів на ґрунт у їх співставленні (табл. 4.6), зокрема, дискової борони, легкого культиватору, ґрунтоущільнювача, плугу і т. ін.

Таблиця 4.6

Ефективність дії різних робочих органів на ґрунт

Мета обробітку ґрунту	Дискова борона	Легкий культиватор	Борона	Коток	Ґрунтоущільнювач	Ґрудочкоподрібнювач	Обертаюча пальчата борона	Пружинні зубові борони	Шлейф	Комбіновані агрегати	Плуг	Фреза
Перевертання	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	++	+
Вирівнювання	0	+	+	0	0	0	0	+	++	++	0	+
Подрібнення	++	++	+	+	+	++	++	+	+	++	++	++
Розпушення	0	++	+	0	0	0	0	+	0	++	++	++
Перемішування	+	+	0	0	0	0	0	0	0	+	++	++
Ущільнення	0	+	0	++	++	+	+	0	0	++	0	0
Знищення бур'янів	++	++	++	0	0	0	+	+	0	++	++	+

Примітка: ++ – висока ефективність, + – менша ефективність, 0 – непридатний.

Сівба в оптимальні строки забезпечує найсприятливіше поєднання чинників зовнішнього середовища, гарний ріст і розвиток та високу продуктивність сільськогосподарських культур. Оптимальні строки встановлюють, виходячи з екологічних умов тієї чи іншої зони України і біологічних особливостей кожної польової культури. Наприклад, строки сівби озимих зернових залежать від часу збирання попередника, вологості ґрунту, сорту, родючості земель, норми добрив і т. ін. Їх сіють з таким розрахунком, щоб рослини до припинення осінньої вегетації встигли розкущитись, мали добре розвинену кореневу систему тощо. При ранніх строках сівби озимі зернові переростають, розвивають велику вегетативну масу, сильно кущаться, знижують зимостійкість, уражуються хворобами. На пізніх посівах озимі рослини не встигають добре розвинути, а процес весняного кущення можна очікувати тільки при доброму забезпеченні вологою. Для кожної зони України дослідним шляхом встановлені оптимальні строки сівби озимих зернових. При інтенсивній технології

вищування строки сівби необхідно переносити на другу половину оптимальних. Агрономічною практикою і науковими дослідженнями встановлені з обґрунтування найбільш оптимальні строки сівби і для всіх інших сільськогосподарських культур з урахуванням тієї чи іншої зони України, наприклад [80, 115, 156] (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Оптимальні і допустимі терміни сівби основних сільськогосподарських культур для зони Лісостепу Західної України

Культура	Календарні дні сівби озимих												
	25.08	1.09	5.09	10.09	15.09	20.09	25.09	30.09	5.10	10.10	15.10		
ОЗИМИ:													
жито		допустимі	оптимальні			допустимі							
тритикале			доп.	оптимальні		допустимі							
пшениця				допустимі		оптимальні		допустимі					
ячмінь					доп.	оптимальні		доп.					
	Дні весняно-польових робіт												
Ранні ярі	1-й		3-й		5-й		7-й		9-й		11-й		
овес		оптимальні		допустимі									
пшениця		оптимальні				допустимі							
ячмінь			оптимальні				допустимі						
горох			оптимальні				допустимі						
	Дні весняно-польових робіт												
	11-й		13-й		15-й		17-й		19-й		21-й	23-й	
цукрові буряки		оптимальні				допустимі							
соняшник		оптимальні (з гербіцидами)							оптимальні (без гербіцидів)				
картопля		оптимальні											
	Травень												
Середні ярі:	1.05	.	3.05	.	5.05	.	7.05	.	9.05	.	11.05	.	13.05-20.05
кукурудза		оптимальні											
гречка		оптимальні											
квасоля		оптимальні											
Пізні ярі:													
соя		оптимальні											
сорго											оптимальні		

Рівень програмованого урожаю визначається нерегульованими сільськогосподарськими товаровиробниками чинниками, тобто сонячним світлом, теплом, вологою і регульованими чинниками, перш за все, технологією.

У значній мірі врожайність сільськогосподарських культур залежить від системи удобрення ґрунту, що має відповідати вимогам технологічного процесу виробництва. Тому встановлення оптимальних норм внесення добрив, строків і способів з урахуванням потреб польових культур в елементах живлення впродовж всієї вегетації, є складовою частиною програмування урожайності.

Розрахункові балансові методи визначення норм внесення добрив ґрунтуються на природній родючості ґрунту, запасах елементів живлення у ґрунті, засвоєнні їх сільськогосподарськими рослинами з ґрунту і добрив, виносі елементів живлення одиницею урожаю, окупності органічних і мінеральних добрив приростом урожаю. Для визначення виносу поживних речовин урожаем з ґрунту необхідно знати вміст їх у продукції. В даному разі користуються аналітичною інформацією сільськогосподарських рослин, а якщо таких даних немає, то середньорозрахунковими показниками, які доцільно привести у табл. 4.8.

Треба відмітити, що на засвоєння польовими культурами поживних речовин впливає велика кількість різноманітних чинників. Однакова норма добрив досить часто забезпечує різні за величиною і якістю урожаї сільськогосподарської продукції. Дані обставини зумовлюють неоднакові затрати польовими рослинами, навіть одного сорту, поживних речовин на формування 1 ц сільськогосподарської сировини. Разом зі збільшенням урожайності винос елементів живлення на формування одиниці врожаю зростає. У даному випадку проглядається прямо пропорційна залежність.

В аграрних підприємствах України спостерігаються процеси збільшення дисбалансу поживних речовин у наших ґрунтах за рахунок відсутності домінанти внесення органічних і мінеральних добрив над виносом речовин польовими культурами. Якщо аграрні підприємства не зупинять відмічених процесів, то їх очікує остаточне виснаження ґрунтів, значне зменшення їх родючості.

Негативні наслідки в аграрному секторі економіки України пов'язані і з рядом інших, досить суттєвих чинників, зокрема, порушенням законів сучасного землеробства: закону автотрофності сільськогосподарських рослин; незамінності та рівнозначності факторів життя; обмежувальних факторів; закону мінімуму, оптимуму і максимуму; сукупної дії факторів життя культурних рослин; повернення елементів живлення в ґрунт, а також закону плодозміни. Крім того, набувають свого порушення затверджені десятиріччями науково-обґрунтовані системи землеробства, сівозміни по зонах України, застосовуються ще дуже примітивні технології

вирощування сільськогосподарських культур, відсутні бажані темпи розповсюдження “біологізації” землеробства і т. ін.

Таблиця 4.8

Середньорозрахункові дані щодо виносу поживних речовин урожаєм сільськогосподарських культур на 1 ц основної і побічної продукції, кг

Культура	Мета вирощування	Азот	Фосфор	Калій
Пшениця озима	зерно	3,0-3,5	0,9-1,2	1,8-2,5
Пшениця яра	зерно	3,3-4,0	1,0-1,3	1,9-2,7
Жито озиме	зерно	2,9-3,3	1,1-1,4	2,2-3,0
Ячмінь	зерно	2,3-2,7	0,9-1,0	1,7-2,2
Овес	зерно	2,9-3,5	1,2-1,5	2,4-2,9
Кукурудза	зерно	2,9-3,3	0,9-1,2	3,0-3,5
Кукурудза	Зелена маса	0,25	0,10	0,35
Просо	зерно	3,0-3,5	0,9-1,2	2,0-2,7
Сорго	зерно	3,4-3,8	1,0-1,2	1,5-1,9
Рис	зерно	2,6-3,0	1,2-1,5	3,2-3,6
Гречка	зерно	2,9-3,5	1,3-1,6	3,6-4,2
Горох	зерно	5,5-6,8	1,3-1,6	1,9-2,2
Люпин	зерно	6,0-6,9	1,8-2,0	4,0-5,0
Соя	зерно	6,5-7,5	1,3-1,7	1,8-2,2
Вика	зерно	6,7	1,4	1,7
Буряк цукровий	коренеплоди	0,5-0,7	0,1-0,2	0,7-0,8
Буряк кормовий	коренеплоди	0,3-0,5	0,12-0,16	0,4-0,6
Картопля	бульби	0,5-0,7	0,2-0,4	1,3-1,6
Соняшник	насіння	5,0-7,0	2,5-2,8	15,5-19,5
Льон	солома	1,1-1,4	0,8-0,9	1,6-1,9
Льон	насіння	7,0-8,5	3,5-4,5	6,5-7,5
Конопля	солома	1,8-2,2	0,5-0,7	0,9-1,2
Багаторічні трави	сіно	1,7	0,5	1,5
Капуста	головки	0,33	0,13	0,44
Помідори	плоди	0,26	0,04	0,36
Морква столова	коренеплоди	0,32	0,10	0,50
Огірки	плоди	0,17	0,14	0,26
Цибуля-ріпка	цибулина	0,37	0,13	0,40
Плодові і ягідні	плодові і ягідні	0,50	0,30	0,60
Виноград	ягоди	0,17	0,14	0,50

Рахуємо найголовнішим у системі управління земельними ресурсами вітчизняних агровиробників відновлення вже суттєво втраченої родючості ґрунтів України та подальше їх забезпечення в результаті внесення значних доз добрив, особливо органічних, виключно по всіх регіонах нашої країни.

В даному разі треба користуватися комплексним методом визначення норм добрив за бальною оцінкою землі, який базується на врахуванні бонітету ґрунту (табл. 4.9), урожайної ціни бонітувального балу та окупності добрив урожаєм (табл. 4.10).

Таблиця 4.9

Бонітет ґрунтів за основними сільськогосподарськими культурами по зонах і областях України (А.А. Собко, 1984 р.)

Зона, область	Технічні культури, кормові	Зернові	Озима пшениця	Кукурудза	Цукровий буряк	Картопля	Соняшник	Льон
Полісся	47	47	49	60	61	62	-	49
Волинська	47	47	48	-	63	67	-	54
Житомирська	40	42	45	-	55	58	-	39
Закарпатська	47	61	55	51	-	40	-	-
Івано-Франківська	54	46	46	57	64	44	-	40
Львівська	47	47	47	-	64	57	-	68
Рівненська	57	57	56	-	65	63	-	52
Чернігівська	48	50	53	73	59	72	-	44
Лісостеп	68	66	66	66	66	65	68	43
Вінницька	72	70	66	72	70	-	57	-
Київська	61	63	63	77	72	62	-	45
Полтавська	65	66	67	64	65	-	73	-
Сумська	56	59	61	58	55	64	57	45
Тернопільська	75	67	67	-	79	68	-	-
Харківська	59	61	64	47	55	-	74	-
Хмельницька	65	65	66	-	65	-	-	-
Черкаська	80	80	78	76	73	-	-	-
Чернівецька	76	71	69	73	79	74	-	38
Степ	59	64	62	56	58	-	71	-
Луганська	48	51	54	44	-	-	66	-
Дніпропетровська	61	64	61	52	58	-	78	-
Донецька	59	63	58	51	-	-	79	-
Запорізька	58	62	59	55	-	-	64	-
Кіровоградська	72	74	70	67	64	-	78	-
Миколаївська	58	63	62	51	51	-	65	-
Одеська	60	66	65	56	55	-	79	-
Херсонська	59	66	66	54	-	-	57	-
Кримська	57	66	61	75	-	-	69	-
Україна	60	62	61	61	62	63	70	48

Для цього необхідно застосувати математичний апарат наукових досліджень і наступний методичний підхід до розрахунків:

$$D_{\text{NPK}} = \frac{Y - (B * C_B + D_o * O_o) * A}{O_M}, \quad (4.1)$$

де D_{NPK} – норма збалансованого NPK для одержання програмованого урожаю, ц/га;

Y – програмована урожайність, ц/га;

B – бал бонітету ґрунту;

C_B – урожайна ціна бала ґрунту;

D_o – доза органічних добрив, т/га;

O_o – окупність 1 т органічних добрив приростом урожаю;

O_M – окупність 1 ц діючої речовини мінеральних добрив приростом урожаю;

A – поправочний коефіцієнт на агрохімічну групу ґрунту.

Виходячи з вищесказаного доречно розглянути органічне поєднання земельних ресурсів, як категорії агрономії, з виробничими технологіями у рослинництві і технологіями менеджменту, створюючи тим самим нерозривний наукоємний блок із трьох найвагоміших чинників у загальній системі: аграрне виробництво – менеджмент.

Таблиця 4.10

Нормативна окупність органічних добрив і повного мінерального добрива сільськогосподарською продукцією, ц

Культури	Полісся	Лісостеп	Степ
Озима пшениця, жито	0,28/4,9	0,29/5,5	0,30/5,2
Ячмінь, овес	-/4,7	-/4,9	-/4,3
Кукурудза на зерно	0,30/5,4	0,30/5,4	0,30/5,4
Зернобобові, гречка	-/4,2	-/4,0	-/3,8
Картопля	1,2/25	1,3/25	1,0/15
Кукурудза (зелена маса)	2,5/35	2,7/40	1,5/20
Коноплі	0,3/1,0	0,3/1,0	-/-
Льон довгунець (волокно)	-/1,0	-/1,0	-/-
Кормовий буряк	3,0/60	3,5/60	-/-
Цукровий буряк	-	1,5/35	-/-
Соняшник	-	0,15/2,0	0,15/20
Вико-овес (зелена маса)	1,0/20	1,1/25	1,1/25

· перша цифра – окупність 1 т органічних добрив,

друга цифра – окупність 1 ц мінеральних добрив (діюча речовина), ц

Виробничі технології є на сьогоднішній день фактором №1, за рахунок якого досягається успіх у будь-якому виробництві, зокрема, аграрному секторі економіки. Технічні аспекти (фактор механізації), організаційні питання, тобто НОП, НОУП, організація сільськогосподарського виробництва і т. ін. – йдуть навздогін технологіям. Таким чином, технології займають привілейоване, високо ієрархічне своє положення у сукупності всіх інших чинників, що забезпечують кінцеві результати в аграрному виробництві.

Технології в менеджменті стосуються вже не виробництва, а процесу управління з дуже значною специфікою управлінської діяльності.

Технологія менеджменту існує об'єктивно. Вона має всі ознаки технологічного процесу, як такого. Тому наявним є заблокований чинник: земельні ресурси – виробничі технології – технології менеджменту. Відмічений чинник здібний забезпечити досягнення кумулятивного ефекту щодо сільськогосподарського виробництва і управління ним. Вказаний ефект асоціюється також з явищем синергії як в самому виробництві, так і в менеджменті [88, 93, 94, 98].

Технологія менеджменту (технологічний процес управлінської діяльності) – це досить велика, упорядкована системна сукупність інформаційно-аналітичних, логіко-розумових і розрахунково-конструктивних операцій або ж процедур, дозволяючи приймати і реалізовувати управлінські рішення, а також пов'язані з ними паралельні процеси заради досягнення високої якості та ефективності менеджменту (рис. 4.5).

Технологія управління забезпечує вагомий кінцевий результат менеджменту з конкретними цільовими показниками, які відрізняються своїм рівнем. Чергова прогресивна технологія менеджменту обов'язково дає керівникам конкретні переваги перед застарілою або попередньо застосовуємою ними технологією. Прогрес у менеджменті забезпечується, перш за все, управлінськими технологіями, а потім вже йдуть у черговому порядку всі інші складові елементи, процеси і аспекти системи управління.

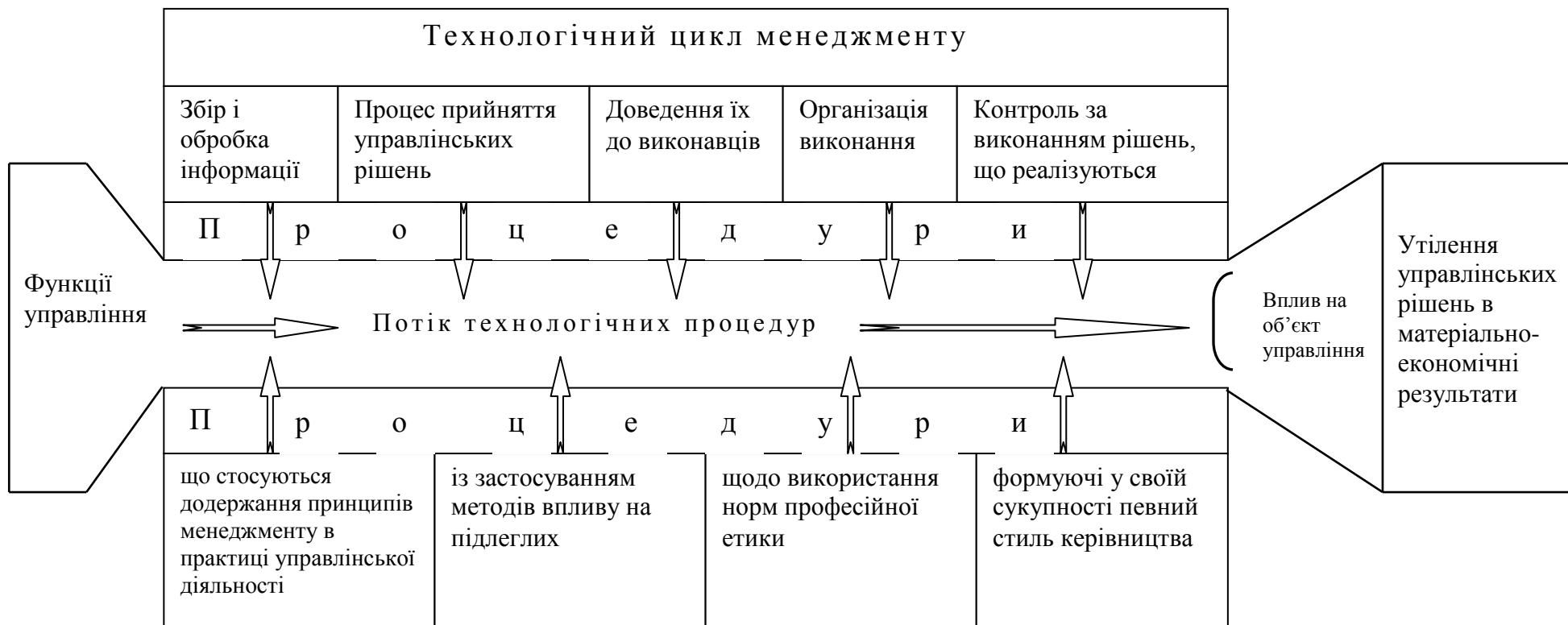

Рис. 4.5. Принципова схема здійснення технологічного процесу в менеджменті

Евристичний підхід до ще недосконало вивченої проблеми в науковому менеджменті, тобто технології, дозволили нам у межах можливої схематичної побудови відобразити досить складний технологічний механізм сполучення всіх елементів і процесів (рис. 4.6).

До найбільш важливих аспектів технології менеджменту слід віднести наступні їх позиції:

- традиційно управлінські технології формувались інтуїтивно, емпірично і не мали форм розробленої технологічної документації, проектів і т. ін.;

- за допомогою технологічних розробок процес управління стає дуже раціональним, включаючи тільки такі технологічні операції, що дійсно важливі для досягнення поставлених менеджерами цілей;

- першою ознакою будь-якої технології є роздрібнення цільного управлінського процесу на внутрішньо між собою пов'язані стадії з багаточисельними технологічними операціями (процедурами) різного їх характеру і змістовності;

- другою ознакою технології є скоординованість, поетапність і послідовність управлінських дій, направлених на досягнення технологічного результату [115];

Декомпозиція управлінських функцій						Технологічний цикл менеджменту							
Функції	Підфункції	Роботи	Процедури	Операції	Елементарні дії	Збір і обробка інформації		Процес прийняття управлінських рішень		Доведення рішень до виконавців	Організація їх виконання		Контроль за виконанням реалізуємих рішень
1 ¹													
2													
3													
4													
5													
6													
7													
8													
9													
10													
11													
12													
Технологічні операції, пов'язані із застосуванням елементної бази		Принципів менеджменту				[Чорнобілий шаховий шаблон]							
		Методів впливу на підлеглих											
		Стилю керівництва				[Діагональний шаблон]							

¹ Примітка: цифрами зазначені функції оперативного управління агрономічної служби

Рис. 4.6. Принципова схема технологічного механізму здійснення управлінської діяльності

- по суті справи, технологія менеджменту визначається як спосіб реалізації складного управлінського процесу за рахунок роздрібнення його на ряд послідовних взаємопов'язаних операцій, виконуваних однозначно з метою досягнення високої ефективності управлінської діяльності;

- технологія розглядає здійснення операції як сутнісні чинники управлінської діяльності, її реалізація передбачає обов'язкову послідовність дій керівника (спеціаліста);

- технологія є не просто набором правил і технологічних операцій, а сформованою системою, що встановлює черговість управлінських дій, сприяючих раціоналізації виконання функцій керівниками і спеціалістами; в результаті оформлюється так званий технологічний цикл менеджменту, а також практично неприпиняючийся процес відновлення даних циклів (рис. 4.7);

- як бачимо, поступово вимальовуються всі ознаки технології, як такої, зокрема, і наявність технологічного циклу, а також стадій або фаз технології, предмету праці і продукту праці (в даному разі інформації і управлінського рішення), і обов'язкова наявність операцій, маючих технологічну сутність і змістовність та ін.;

- систематичне вивчення передового вітчизняного та закордонного досвіду управління дозволяє скласти технологічні розробки, пристосовані для масового втілення в практику менеджменту;

- технологія, не сковуючи свободи дій керівника або спеціаліста, є разом з тим регламентацією їх управлінської діяльності, приборканням, наприклад, технологічної недисциплінованості менеджера;

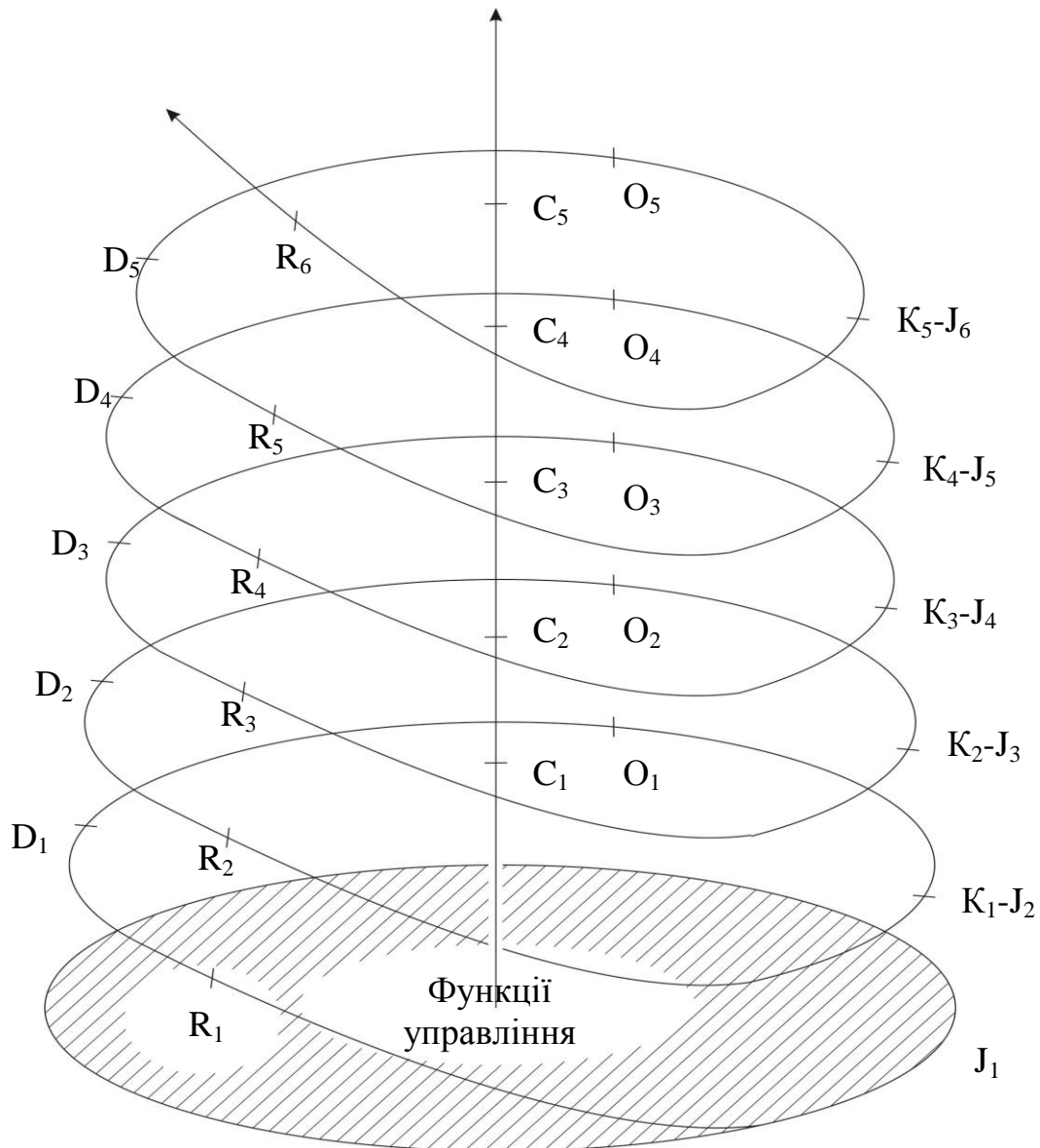
- технологічні зразки, моделі і розробки влаштовують досить чіткі межі циклів та гарантують спадкоємність, послідовність і поступальність при здійсненні управлінської діяльності;

- принципом функціональної побудови організаційних систем в аграрному секторі економіки України, як на наш погляд, повинна бути єдність техніки, технології і організації менеджменту; кожен із трьох відмічених аспектів важливий сам по собі, але ж ранжування не уникнути: і технологія менеджменту – це аспект номер 1;

- технологія менеджменту формалізує управлінський процес, але ж разом з тим повинна використовуватися без шкоди творчому евристичному пошуку керівника у його діяльності;

- найсуттєвішим побудованим елементом технології менеджменту є інформація;

- у повному обсязі інформація є предметом управлінської праці, а прийняте і втілене у виробництво рішення – безпосереднім продуктом праці керівника (спеціаліста);

- J_1 – збір і обробка інформації;
- R_1 – процес прийняття управлінських рішень;
- D_1 – доведення прийнятих рішень до виконавців;
- O_1 – організація їх виконання;
- K_1 – контроль за виконанням рішень, що реалізуються;
- (J_1-K_1) – початковий технологічний цикл менеджменту;
- $(J_{jn+1}-K_{jn+1})$ – наступні технологічні цикли;
- C_n – досягнення відповідних цілей управління

Рис. 4.7. Процес відновлення технологічних циклів менеджменту при здійсненні управлінської діяльності

- на відміну від виробничих технологій у землеробстві, технології менеджменту мають зовсім іншу операційну (процедурну) змістовність;

інформаційно-аналітичні, логіко-міркувальні та розрахунково-конструктивні операції, безпосередньо пов'язані з прийняттям і подальшою реалізацією управлінських рішень мають розумову на відміну від фізичної праці природу; технології менеджменту – це, по-суті, інтелектуальна діяльність, втілення інтелекту керівника в економіку і тому технологічний процес менеджменту набуває надзвичайної якісної специфіки у співставленні його з технологіями виробництва сільськогосподарської продукції;

- для втілення технологічних розробок з менеджменту в практику сільськогосподарських підприємств треба обов'язково застосовувати творчі підходи щодо використання проектних заходів, недопущення жорстких технологічних обмежень та шаблонних або трафаретних методів впровадження тієї чи іншої новітньої технології в практику управління [80, 115, 234].

Методи впливу керівника на своїх підлеглих або методи управління в їх операційному вигляді є складовою частиною технологічного процесу менеджменту. Вказані методи безпосередньо спираються на теорію і практику мотивації людської поведінки на виробництві в системі діючих економічних і управлінських відносин. Складні мотиваційні процеси є фундаментальною основою для використання економічних, адміністративних, соціально-психологічних, а також інтеграційних методів управління керівниками і спеціалістами, зокрема, в землеробстві. Сполучення елементної бази мотиваційного процесу і досягнення певного рівня мотивації людей до праці забезпечує, безумовно, сам механізм, в даному випадку, мотиваційний механізм (рис. 4.8).

Конкретний механізм мотивації відрізняється своєю ефективністю. Менеджери, запобігають заходів, щоб досягти найвищого рівня ефективності діючого мотиваційного механізму. Методи впливу на підлеглих забезпечують основний успіх щодо процесу реалізації управлінських рішень.

Висока якість та ефективність управлінської діяльності у землеробстві досягається, безперечно, за рахунок дотримання технологічної дисципліни менеджменту. Така дисципліна являє собою суворе та неухильне додержання керівниками всіх пропонованих технологією вимог щодо здійснення сукупності операцій технологічного циклу.

На практиці технологічна дисципліна менеджменту досить суттєво порушується робітниками апарату управління. У окремо ж взятих керівників рівень вказаної дисципліни достатньо високий, а їхній практичний досвід роботи можна пропагувати, як передовий, або ж прогресивний у агрономічній сфері діяльності.

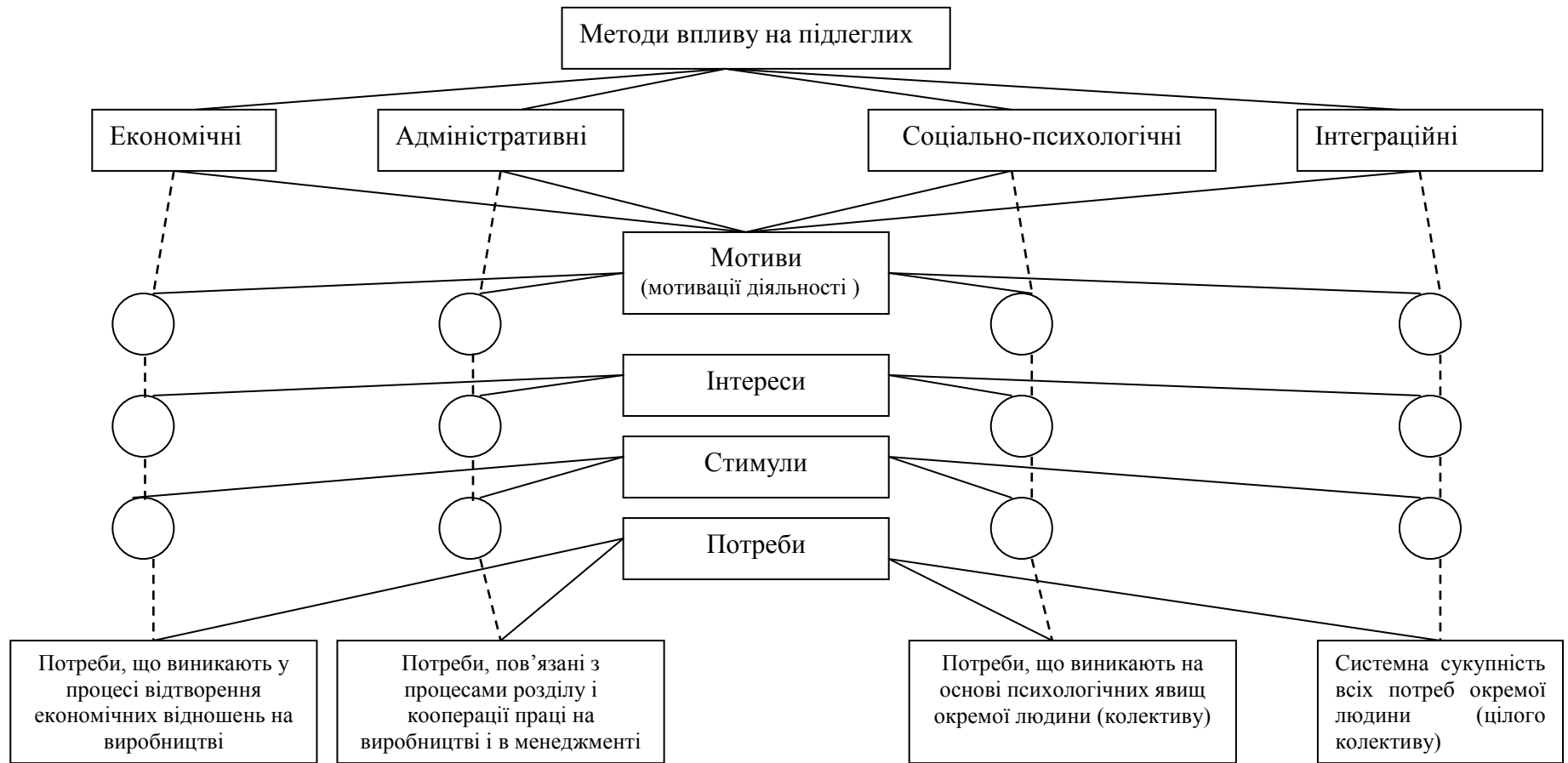

Рис. 4.8. Принципове відображення механізму застосовуваних керівниками методів управління (мотиваційних процесів підлеглих керівникові людей)

Постановка вимог загалом до управлінської праці і, зокрема, технологічних вимог до менеджменту здійснюється у багатьох документах організаційно-регламентуючого характеру і спрямованості, наприклад, модель сучасного менеджера, посадові інструкції, управлінські технологічні карти, положення про керівника (спеціаліста), вимоги до процесу прийняття кваліфікованих управлінських рішень, стандарти в системі менеджменту, в тому числі вимоги щодо організаторських, ораторських, аналітичних, комунікаційних чи будь-яких інших здібностей керівника, вольових якостей адміністративно-управлінського персоналу і т. ін. Порухення вказаних вимог (стандартів) і буде характеризувати ступінь додержання чи відхилення дисципліни у менеджменті, зокрема, технологічної дисципліни.

Відобразимо обумовленість якості та ефективності управлінської діяльності в землеробстві зі станом технологічної дисципліни менеджменту (рис. 4.9). При чому, якість управлінської діяльності треба розглядати як сукупність найбільш суттєвих властивостей керівника (фахівця), що реалізуються через технологічні вимоги до менеджменту [80, 115, 156, 234].

Ефективність управління заключається у максимально вигідному співвідношенні витрат, понесених керівником, з досягнутим ним результатами. Витрати розглядаються нами одночасно, як і матеріально-грошові (економічні), так і інтелектуальні, або ж інформаційні, нервові, психологічні, вольові витрати і т. ін., що неможливо виразити кількісно. Якість і ефективність знаходяться між собою у порядку причинно-наслідкової залежності. XXI ст. можна з упевненістю зазначити епохою технологічних революцій, новацій або подвизок.

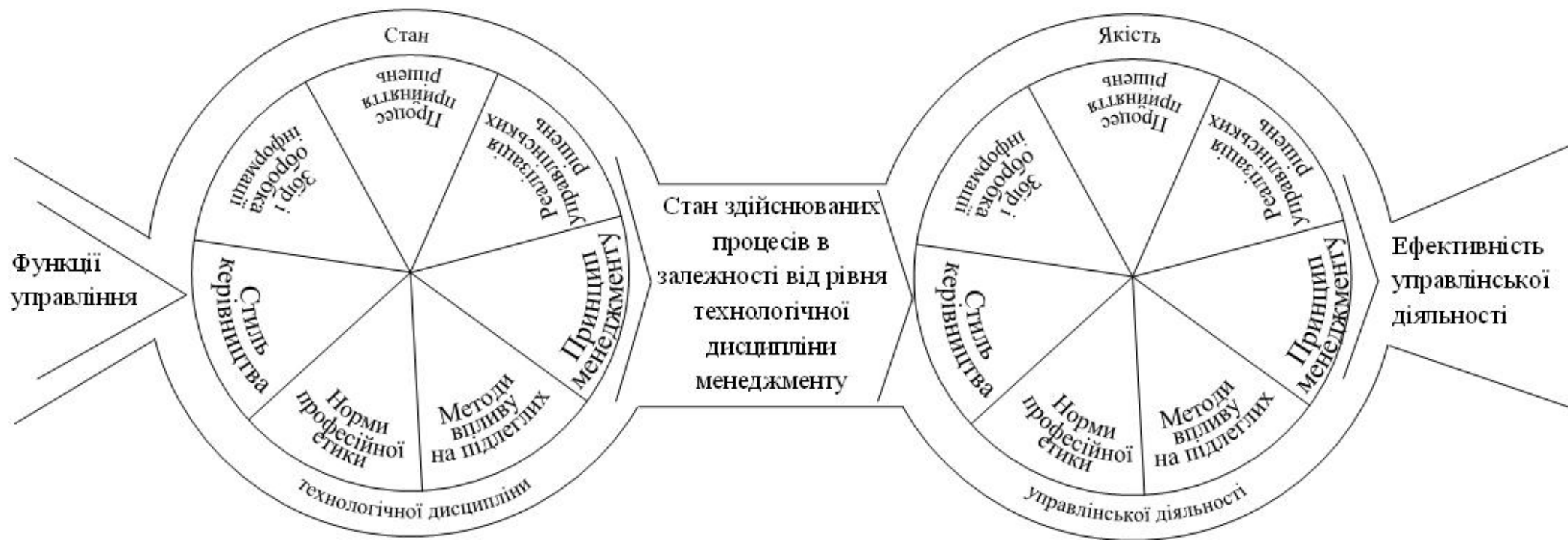

Рис. 4.9. Обумовленість якості та ефективності управлінської діяльності станом технологічної дисципліни менеджменту

Стратегічні орієнтації як у виробництві (сфері послуг), так і в менеджменті спрямовані на пошук і практичне використання так званих “високих” технологій, які є, так би мовити, найсучаснішими технологіями, що забезпечують найвищу якість, ефективність та конкурентоспроможність товарів, продуктів (послуг), діяльності, виконуваної роботи. Науково-технічний прогрес у всьому світі підняв технології на вершину ієрархічної піраміди чинників економічного розвитку країн. Технології менеджменту вже отримали свої сучасні назви в залежності від тих чи інших критеріїв, пов’язаних з вирішенням цілком конкретних цільових завдань щодо здійснення процесів управління.

Стосовно обраної теми, предмету і цілей даних наукових досліджень найбільший інтерес викликають технології, що базуються на інтенсифікації праці керівників і спеціалістів агрономічної служби сільськогосподарських підприємств. Їх можна коротко зазначити інтенсивними технологіями (рис. 4.10).

Обраний напрямок технологічного процесу в менеджменті характеризується якісним удосконаленням технологічних процесів за рахунок застосування сучасних ТЗУ, ТЗЗ (оргтехніки), досягнень менеджменту, як науки по всіх його напрямках, підвищення кваліфікаційного рівня адміністративно-управлінського персоналу, покращення підбору, підготовки і розстановки кадрів, оптимізації їх структури і т. ін. Інтенсивна технологія управлінської діяльності вказує на величину енергетичних витрат праці за одиницю робочого часу, а саме:

- напруження уваги, що виражається в її концентрації, стійкості; обсязі поступаючої і перероблюваної інформації, складності вирішуваних завдань керівниками і спеціалістами агрономічної служби;

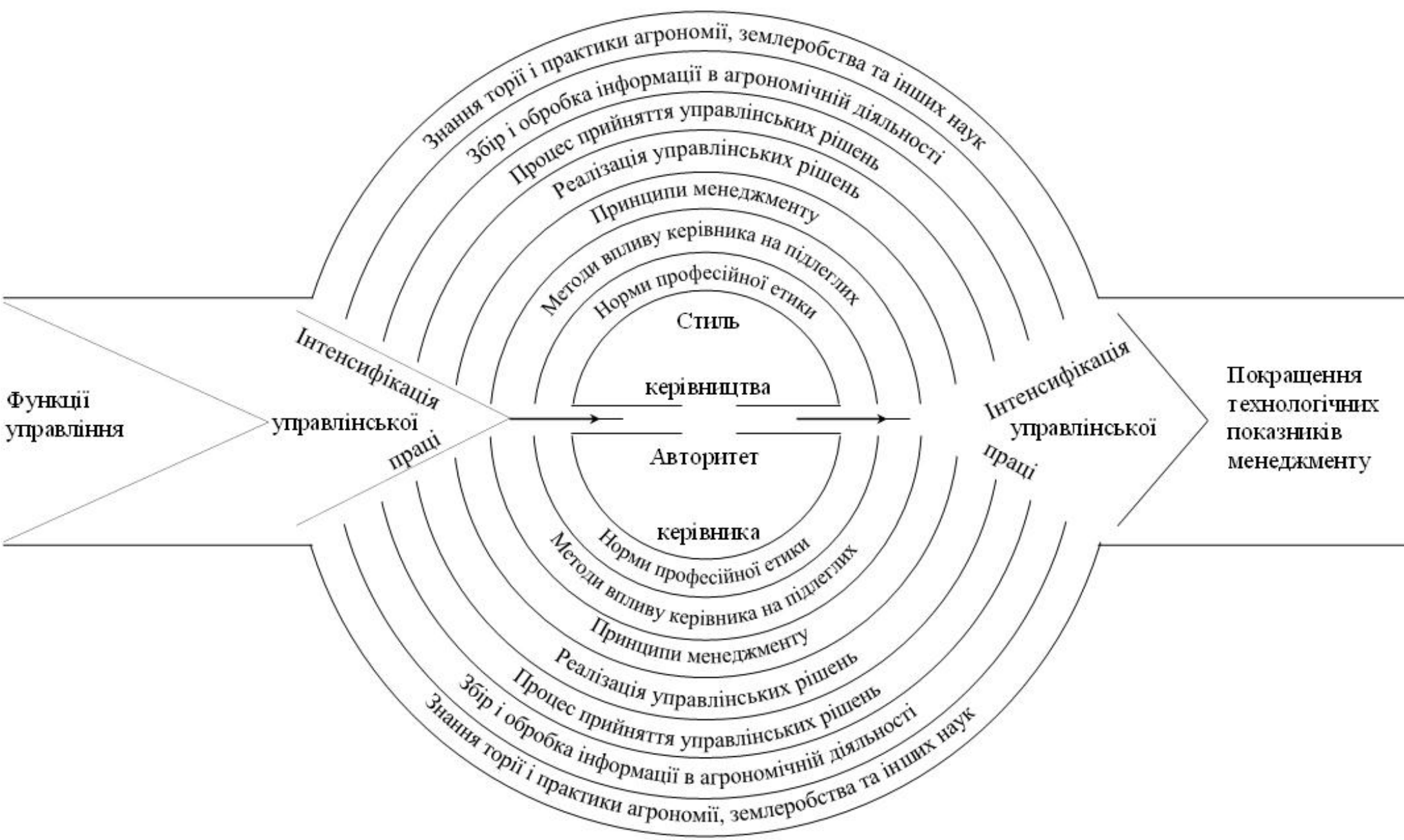

Рис. 4.10. Прогресивна технологія менеджменту на основі процесу інтенсифікації праці керівників і спеціалістів агрономічної служби

- напруження вольових зусиль, відповідальності за прийняття управлінських рішень, необхідність проявляти такі якості, як витриманість лідера, його рішучість, самостійність, впевненість в собі і т. ін.;

- нормальний емоційний стан, як зовнішній прояв своїх почуттів у самих різних господарських та конфліктних ситуаціях, що з'являються у колективах;

- нерівномірність навантаження на протязі робочого дня, тижня, місяця, року, що пов'язано зі специфікою виконуваних управлінських функцій і задач у землеробстві та рослинництві, тобто наявності дуже напружених періодів: сівби сільськогосподарських культур, збирання врожаю і т. ін.

Інтенсивна технологія розрахована на гранично можливу інтенсифікацію управлінської праці по всіх складових елементах і процесах цієї діяльності: функції менеджменту, система сукупність технологічних операцій, використання інформації, прийняття управлінських рішень, застосування принципів менеджменту, методів мотивації, професійної етики, формування відповідного стилю лідерства і авторитету керівника. Межа процесу інтенсифікації – недопущення шкоди здоров'ю керівника (спеціаліста) з одноразовим досягненням максимально можливої продуктивності управлінської праці.

Розробляти і пропонувати для практичного використання адміністративно-управлінським персоналом технології менеджменту можна за допомогою різних форм і засобів відображення технологічних процесів, як в цілому, так і частково, тобто окремих їх аспектів. Наприклад, процес прийняття агрономами управлінських рішень потребує своєчасності реагування на різні за змістовністю ситуації у землеробстві і рослинництві. Візьмемо для розгляду вирощування озимої пшениці. Технологічний процес менеджменту потребує, перш за все, дуже багато інформації для допомоги у прийнятті рішень (табл. 4.11).

Злакові мухи, совки, хлібні жуки та інші шкідники з'являються на полях і наносять шкоди врожаю на певних етапах органогенезу і фазах розвитку сільськогосподарських рослин. В даній таблиці приведено 12 фаз і етапів органогенезу озимої пшениці, які добре знайомі агрономам.

Дані обставини потребують застосування інсектицидів, фунгіцидів і гербіцидів у відповідності з термінами проведення цих заходів, тобто прийняття управлінських рішень повинно бути своєчасним, інакше суттєво знизяться їх значимість та ефективність [100, 115, 156].

Таблиця 4.11

Необхідна інформація для своєчасного прийняття рішень агрономічною службою щодо боротьби зі шкідниками озимої пшениці

Шкідливі організми	Допосівний період	Фази розвитку і етапи органогенезу озимої пшениці											
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
		сходи	кущіння		вихід у трубку				колосіння	цвітіння	молочна спілість	воскова спілість	повна спілість
Злакові мухи		1											
Клоп-шкідлива черепашка			1		1					1	1	1	
Злакові тлі		1		1						1	1	1	
Совки		1	1										
Хлібна жужелиця	1	1	1	1	1								
Хлібні жуки											1	1	
Мучниста роса		Ф	Ф	Ф	Ф			Ф	Ф	Ф			
Бура листова ржавчина				Ф	Ф			Ф	Ф	Ф			
Септоріоз										Ф	Ф		
Кореневі гнилі	Ф			Ф	Ф			Ф	Ф	Ф			
Головня тверда	Ф												
Бур'яни			Г	Г									

Умовні позначки: 1 – інсектициди
 Ф – фунгіциди
 Г – гербіциди

Аналогічно до вище описаного приводимо приклад, який стосується боротьби з бур'янами (табл. 4.12).

Таблиця 4.12

Інформація для прийняття агрономами найбільш ефективних управлінських рішень щодо боротьби з бур'янами

Бур'яни	Гербициди						
	2,4-Д	2М-4Х	2М-4ХП	Банвел-Д	Діален	Базагран	Лонтрел
Амброзія полинолиста	ч	ч	ч	ч	ч	ч	у
Васильок синій	с	с	ч	ч	ч	ч	у
В'юнок польовий	у	у	ч	ч	ч	у	ч
Горець в'юнковий	у	у	у	ч	ч	ч	ч
Горець розкидистий	с	с	ч	ч	ч	у	у
Гулявники	ч	у	ч	ч	ч	у	у
Горчак повзучий	у	у	у	у	у	у	у
Дескурайнія Софії	ч	у	с	с	у	у	у
Звездчатка середня	у	у	ч	ч	ч	ч	у
Кардарія крупковидна	у	у	с	с	с	у	у
Мак-самосійка	с	с	ч	ч	ч	у	у
Осот жовтий	с	с	ч	ч	ч	с	ч
Осот розовий	с	с	с	ч	ч	с	ч
Пастуша сумка	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч
Подмаренник ціпкий	у	у	ч	ч	ч	ч	ч
Ромашка непахуча	у	у	ч	ч	ч	ч	ч
Суріпка звичайна	ч	ч	ч	ч	ч	ч	у
Фіалка польова	у	у	у	ч	ч	у	у
Якутка польова	ч	ч	ч	ч	ч	ч	ч

Умовні позначення: Ч – бур'яни, чутливі до застосовуваних гербицидів
 С – середньо чутливі
 У – усталені

Безпосередньо нами розроблені основні напрямки і варіанти технологічної документації для практичного втілення в реальну управлінську діяльність агрономічних служб сільськогосподарських підприємств Донбасу, зокрема:

1. Технологічні карти менеджменту для керівників і спеціалістів агрономічної служби.

2. Блок-схеми технологічної послідовності виконання окремих видів управлінських робіт у землеробстві і рослинництві.

3. Методичне забезпечення технологічного процесу прийняття управлінських рішень агрономами.

4. Технологічні варіанти підвищення рівня мотиваційної активності механізаторів у землеробстві.

5. Інформаційно-аналітична матриця для прийняття найбільш ефективних рішень.

6. Технологічні підходи до формування начальником цеху рослинництва (головним агрономом) кращого для цілей управління стилю лідерства.

7. Модель здобуття авторитету керівника агрономічної служби в залежності від соціальної зрілості очолює мого ним колективу.

8. Карта селективного відбору технологічних операцій для оптимізації управлінської діяльності.

9. Управлінський вектор пошуку найбільш прийнятих технологій менеджменту з урахуванням найпоширеніших ситуацій у землеробстві.

10. Проект ефективного відновлення технологічних циклів менеджменту в умовах ринкової специфіки управлінської діяльності.

Розвинута нами науково-теоретична гіпотеза поєднання трьох найвагоміших чинників щодо системи управління земельними ресурсами: (родючість ґрунтів + виробничі технології у рослинництві + технології менеджменту) під умовною назвою “три – в одному” дозволить з практичної точки зору успішно вирішувати проблему продовольчої безпеки і задоволення потреб промисловості України у сільськогосподарській сировині.

4.2. Управління земельними ресурсами під сіножатями та пасовищами

Україна має майже 8,5 млн. га природних кормових угідь, в тому числі пасовищ – 4,6 млн. га, сіножатей – біля 3.3 млн. га. Приблизно 0,9 млн. га болотних угідь використовується під сіножаті і пасовища. Їх співвідношення по зонах наступне: на Поліссі – 22 %, в Лісостепу – 10 % загальних сільськогосподарських угідь. Найбільша кількість сіножатей і пасовищ у Карпатах – 20,8 % сільськогосподарських угідь. У Криму – 22,1 % займають природні кормові угіддя. Оскільки вони розміщені в підприємствах районів з досить сприятливим кліматом, то за поліпшення

їх слід вважати, що дана площа природних угідь в Україні може стати досить значним джерелом дешевих і високоякісних кормів. Із загальної кількості кормів, яка повинна вироблятися в найближчій перспективі в Україні на природних угіддях, мається потенційна можливість виробляти їх приблизно 20 %, а надалі – до 30 %. За цих умов кількість протеїну, що надходить з природних угідь, може скласти приблизно 30-35 % від загальної його кількості [88, 94, 97]. В такому разі природні кормові угіддя мають велике значення для забезпечення тваринництва повноцінними і високоякісними кормами.

Натуральна рослинність сіножатей змінюється під впливом природних чинників. Ці зміни є динамічними і сприяють збереженню кількісного та видового складу фітоценозу. Разом з тим лучне кормовиробництво – це не тільки природні, а й штучні угруповання, тобто агрофітоценози культурних пасовищ і сіножатей.

Випасання худоби, скошування, удобрення, зрошення, випалювання сіножатей і пасовищ, непряма діяльність людини великою мірою позначаються на ботанічному складі і продуктивності травостоїв природних угідь. Раціональне використання сіножатей і пасовищ сприяє збереженню у травостої корисних видів трав. Проте під впливом неорганізованого випасання тварин із травостою випадають чутливі до випасання і витоптування верхові злакові зі слабкорозвиненими прикореневими листками.

В усіх регіонах України там, де має місце тривале беззмінне випасання худоби, відбувається послаблення рослин, ущільнення ґрунту, порушення його водно-повітряного режиму, погіршення ботанічного складу травостою, зниження продуктивності і поживної цінності пасовищного корму. У всьому світі і в Україні, зокрема, більшість природних кормових угідь – це низкопродуктивні луки і пасовища, які досить часто перебувають у дуже незадовільному стані. Одержаний з них корм має низьку якість, тварини поїдають його лише на 45-50 %. Сіножаті і пасовища, з яких мають 35-40 ц/га і трохи більше корму, займають незначні площі. Для поліпшення продуктивності природних лук і пасовищ застосовуються різні агротехнічні, меліоративні, агрохімічні та біологічні заходи. Зокрема, поверхневе поліпшення природних сіножатей і пасовищ являє собою комплекс культуротехнічних, агротехнічних, біологічних, організаційно-господарських і економічних заходів, спрямованих на поліпшення продуктивності і якості травостою.

Докорінне поліпшення природних кормових угідь передбачає сукупність культуротехнічних, агрохімічних, меліоративних, агротехнічних, біологічних, організаційно-господарських та економічних заходів, спрямованих на створення принципово нового, високопродуктивного бобово-злакового або злаково-бобового травостою замість малопродуктивного, малоцінного за видами кормових рослин.

Поверхнєве поліпшення доцільно проводити там, де в травостої збереглось не менш ніж 25 % цінних злакових і бобових трав. Оптимальний же показник дорівнює 35-40 %.

Окрім ботанічного складу травостою велике значення має і стан самої території природного угіддя. У разі, якщо вона не менш як на 25-30 % вкрита деревами і чагарниками або на 35-40 % заболочена, то залежно від виду травостою проводять докорінне поліпшення. За матеріалами досліджень (табл. 4.13), як бачимо, питома вага сіножатей складає 5,8 %, а пасовищ – 13,3 % по відношенню до площі сільськогосподарських угідь України. Значна вага природних кормових угідь заслуговує до себе уваги, щоб забезпечувати їх високоінтенсивне використання в аграрному виробництві.

Загальновідомо, що природні кормові угіддя розподіляються на такі різновиди, як суходільні низинні, заплавні, степові, гірські луки, що містяться на болотах. Заплавні луки, наприклад, лісостепових і степових районів включають малозаболочені заплави. Це передусім заплавні луки річних долин. Травостій на них використовується для кормових цілей. Вони розташовуються в долинах Дніпра Південного і Західного Бугу, Сіверського Дінця, Дністра, Тиси, Інгулу, Вовчої Синюхи та інших річок України. Степові луки, зокрема, розміщені на схилах ярів балок, на пониженнях рівнинах, солонцях і солончаках, а також на пісках, наприклад на піщаних степових луках південного Придніпров'я. Це низькопродуктивні угіддя. Степові луки збереглися також у заповідниках "Асканія-Нова", Луганському та Українському степових заповідниках. У цих місцях переважають каштанові ґрунти і південні чорноземи, а на луках у травостої поширені ковила, полин, типчак, шалфей, кохія і т. ін.

Рослинний покрив сіножатей змінюється під впливом природних чинників. Такі зміни є досить динамічними і сприяють збереженню видового складу фітоценозу. Лучне кормовиробництво, підкреслимо, – це не тільки природні, а й штучні угруповання, тобто агрофітоценози культурних пасовищ і сіножатей. У них зміни більш динамічні. Наприклад, у фітоценозі видовий склад може зберігатися вельми довго – десятки років, особливо на природних угіддях екстенсивного і помірному використанню. А на культурному пасовищі травостій змінюється всього за 2-3 роки. Спочатку він виглядає як бобово-злаковий, потім – злаково-бобовий і, на кінець, – переважно злаковий.

У процесі сільськогосподарської чи будь-якої іншої діяльності людини здійснюється вплив на біоценози природних кормових угідь. При цьому зменшується їхня продуктивність, а також погіршується видовий склад рослинності. Місце цінних рослин займає різотрав'я, на жаль, досить шкідливе. Великої шкоди завдає розорювання, особливо якщо воно здійснюється необґрунтовано. Досить часто необґрунтовано розорюються заплавні луки, на яких десятиріччями росли цінні природні травостої.

Динаміка і структура сільськогосподарських угідь в Україні

Основні види земельних угідь	Площа земельних угідь за станом				
	на 01.01.2010 тис. га	на 01.01.2011 тис. га	на 01.01.2012р.		
			тис. га	% до загальної площі	% до сільгоспу гідь
Сільськогосподарські землі, у тому числі:	42813,7	42791,8	42776,9	70,9	x
Сільськогосподарські угіддя з них:	41596,4	41576,0	41557,6	68,9	100
- рілля	32478,4	32476,5	32498,5	53,8	78,2
- перелоги	320,8	310,2	277,2	0,5	0,6
- багаторічні насадження	897,7	896,5	895,9	1,5	2,1
- сіножаті	2409,8	2410,9	2411,5	4,0	5,8
- пасовища	5489,7	5481,9	5474,5	9,1	13,3
Ін. сільськогосподарські землі	1217,3	1215,8	1215,8	2,0	x

Слід зробити застереження, що розорювання природних кормових угідь під посіви польових культур необхідно застосовувати лише на основі глибокого і всебічного вивчення умов угіддя спеціальною комісією, яка складається з таких фахівців, як меліоратори, ґрунтознавці, гідрологи, ботаніки та ряд інших. Однак, треба обмовитися, що цілеспрямоване і оперативне здійснення перелічених заходів може мати і дуже позитивне значення. У якості гарного прикладу ми маємо процес закріплення пісків Придніпров'я. В результаті зміни рослинних формацій ці ділянки заростають злаковими, бобовими культурами разом з різнотрав'ям. Проте процес задерніння, якщо він триває натурально або природно, здійснюється приблизно років за 15-20. А його можна прискорити за рахунок штучного задерніння спеціально підібраними агрономічною службою видами трав. В даному випадку всього лише за 2-3 роки можна отримати високопродуктивне кормове угіддя. Для прикладу можна привести Чигиринський район Черкаської області, де бідні піщані землі згодом були перетворені на багатющі кормові угіддя.

Існує необґрунтована думка, що на луках і пасовищах слід застосовувати перш за все докорінне поліпшення. Однак сучасні засоби механізації сільського господарства, забезпечення добривами і насінням трав дають змогу аграрним підприємствам і за поверхневого поліпшення досягти значних результатів, тобто збільшити врожайність травостою у

4-5 разів. Такий досвід мають сільгоспприємства Запорізької, Донецької, Луганської і Полтавської областей.

Доцільно нагадати, що застосування докорінного поліпшення на великих територіях України потребує завеликої кількості насіння бобових і злакових трав. Насіння дороге за ціною, і у підприємств не вистачає коштів. Нині така обставина різко обмежує можливості проведення докорінного поліпшення природних кормових угідь в масштабах усієї України з урахуванням того поголів'я, що є у аграрних підприємств.

Під час поверхневого і докорінного поліпшення природних угідь використовують певний перелік заходів зі звільнення площ від каміння, чагарників, дрібнолісся, кротовин, очищення від сміття, проведення поверхневого напуском і підґрунтового зрошення, використання стічних вод, рідкого гною і рідких стоків тваринницьких ферм, мінеральних, органічних, бактеріальних, а також мікродобрих; вапнування і гіпсування ґрунтів, що зайняті під природними кормовими угіддями тощо. Все це потребує значних фінансових, матеріальних і трудових витрат. Крім цього треба враховувати догляд за дерниною і травостоєм лук, який передбачає роботи зі знищення бур'янів, старики, поліпшення повітряного режиму, омолодження дернини, підсівання трав і т. ін.

Наприклад, Луганська область має у своєму розпорядженні досить значні площі природних кормових угідь (Додаток В). Це у великій мірі пов'язано з вельми специфічним рельєфом місцевості, тобто знаходженням Донецького кряжу зі значно пересіченою поверхнею території, особливо правобережної частини Сіверського Дінця. Питома вага пасовищ тут складає 24,4, сіножатей – 4,5 %. Найбільш характерними щодо сіножатей є Білокуракинський і Кременський райони, а пасовищ – Краснодонський, Перевальський, Антрацитівський і Лутугинський райони.

Для підприємств Луганської області, як і для України в цілому, створення та організації раціонального використання культурних пасовищ і сіножатей є невідкладним завданням. Адже культурні пасовища являють собою поліпшені або створені на орних землях пасовищні кормові угіддя, які дають змогу сільгоспприємствах забезпечити високу продуктивність великої рогатої худоби, овець, свиней та інших тварин.

Як правило, культурні пасовища – це довгорічні угіддя, на яких випасають худобу протягом 5-8 років, а за необхідності їх перезалужують. Підтверджено, що спасування пасовищ тваринами вважається найбільш досконалим, ефективним способом поточного і безперервного процесу перетворення ресурсів галузей рослинництва на тваринницьку продукцію.

Подальший розвиток галузей тваринництва в Україні пов'язується зі значним підсиленням кормової бази, передусім за рахунок інтенсивного використання пасовищ і сіножатей з одночасним запровадженням новітніх досягнень техніки, вітчизняного і зарубіжного досвіду з досліджуваної проблеми. Трансформаційні процеси в землекористуванні нинішніх

агровиробник пов'язуються зі зменшенням орних земель в Україні через наявність великої кількості сильноеродованих, деградованих ґрунтів, їх подальшої консервації і переведення до складу площ, зайнятих під сіножатями і пасовищами. Природні кормові угіддя в натуральному їх стані відрізняються дуже низькою продуктивністю. Тому стає нагальним їх поверхневе або докорінне поліпшення, організація культурних пасовищ і сіножатей зі значним підвищенням урожайності зелених та грубих кормів. Загальновідомо, що розвиток тваринництва значною мірою залежить від кормової бази, яка формується за рахунок сіяних польових кормових культур, зернофуражних культур, природних сіножатей і пасовищ та окультурених пасовищ. Безперечно, основна частка в загальному виробництві і використанні кормів припадає на польове кормовиробництво. До структури польових кормових культур входять багаторічні та однорічні трави, кукурудза на силос і зелений корм, кормові коренеплоди і кормові баштанні.

Зелена маса кормових культур є сировиною для виготовлення консервованих кормів, тобто сінажу, силосу, які разом із сіном багаторічних та однорічних трав представляють собою значне джерело надходження вітамінів, амінокислот, мікроелементів. Високим вмістом вуглеводів відрізняються кормові коренеплоди і баштанні.

Тенденція, пов'язана зі зменшенням поголів'я тварин та розширенням посівів продовольчих зернових і олійних культур, призвела до скорочення площ під кормовими культурами. На протязі 2000-2012 років найбільшого зменшення зазнали площі під кукурудзою на силос і зелений корм, однорічними травами і багаторічними травами на зелений корм. Також зменшилися площі під кормовими коренеплодами.

Впродовж 2000-х років простежувалася і неоптимістична тенденція скорочення урожайності кормових культур. Але на негативному фоні розвитку польового кормовиробництва добре актуалізується проблема підсилення значимості природних кормових угідь. Безумовно, що зниження урожайності польових кормових культур зумовлено низьким рівнем технологій їх вирощування, зокрема, порушенням сівозмін, досить суттєвим зменшенням рівня застосовуємих добрив.

Аналітичні матеріали щодо розподілу сіножатей і пасовищ за категоріями господарств в Україні, враховуючи прогнозні дані на період 2015-2030 роки [207, 208], показують характерні особливості цього розподілу (табл. 4.14).

Таблиця 4.14

Розподіл сіножатей та пасовищ за категоріями господарств з урахуванням прогнозних даних, тис. га

Рік	Всього в Україні	Сільськогосподарські підприємства та громадяни					Інші землекористувачі
		всі категорії господарств	в тому числі				
			сільськогосподарські підприємства, включаючи фермерські	з них			
				сільськогосподарські підприємства	фермерські господарства	господарства населення	
1990*	72643	-	-	-	-	-	-
1991	7396,5	6920,9	6788,9	6787,5	1,4	132,0	475,6
1992	7466,1	6506,0	5556,8	5549,4	7,4	949,2	960,1
1993	7473,0	7064,6	5705,0	5671,7	33,3	1359,6	408,4
1994	7473,1	6662,4	5443,6	5387,7	55,9	1218,8	810,7
1995	7504,1	6768,0	5471,4	5406,1	65,3	1296,6	736,1
1996	7523,8	6757,8	5426,3	5354,3	72,0	1331,5	766,0
1997	7628,7	6819,6	5445,4	5367,9	77,5	1374,2	809,1
1998	7772,9	6923,9	5529,7	5440,6	89,1	1394,2	849,0
1999	7789,5	6870,5	5460,6	5373,3	87,3	1409,9	919,0
2000	7838,0	6893,7	5461,4	5372,5	88,9	1432,3	944,3
2001	7909,9	5771,2	3824,6	3641,9	182,7	1946,6	2138,7
2002	7924,3	5578,6	3393,7	3181,9	211,8	2184,9	2345,7
2003	7938,7	5395,8	2978,8	2764,1	214,7	2417,0	2542,9
2004	7969,5	5319,7	2451,6	2238,8	212,8	2868,1	2649,8
2005	7968,1	5196,2	2117,6	1903,6	214,0	3078,6	2771,9
2006	7950,5	5059,3	1793,7	1587,7	206,0	3265,6	2891,2
2007	7938,8	4923,6	1554,5	1358,1	196,4	3369,1	3015,2
2008	7933,4	4822,0	1386,5	1198,3	188,2	3435,5	3111,4
2009	7918,0	4706,3	1272,4	1090,6	181,8	3433,9	3211,7
2010	7899,5	4631,7	1220,1	1042,2	177,9	3411,6	3267,8
2015 прогноз	8270,0	5130,0	1640,0	1453,0	187,0	3490,0	3140,0
2020 прогноз	8280,0	5938,0	2387,0	2162,5	224,5	3551,0	2342,0
2030 прогноз	8300,0	6510,0	2759,0	2482,3	276,7	3751,0	1790,0

* Станом на 01.11.1990 р

Найбільшу питому вагу, як бачимо, мають господарства населення, інші землекористувачі. В цілому ж з 1991 р. і до теперішнього часу проглядається, і дуже яскраво, тенденція значного зменшення сіножатей і пасовищ у розпорядженні сільськогосподарських підприємств України.

Аналітична інформація стосовно зміни площ природних кормових угідь наведена у табл. 4.15.

Таблиця 4.15

Зібрана площа сіножатей і пасовищ в усіх категоріях господарств України

Культура	Рік								2012р. до 1990р., %
	1990		2005		2009		2012		
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	
Сіножаті і пасовища, всього	1424,3	100	1712,5	100	1273,5	100	1125,3	100	79,0
Сіножаті: на сіно	772,5	54,2	1588,8	92,8	1203,1	94,5	1066,8	94,8	138,1
на зелений корм	457,9	32,1	54	3,2	28,7	2,3	27,0	2,4	5,9
Культ. пасовища: на сіно	13,5	0,9	12,1	0,7	7,7	0,6	5,6	0,5	41,5
на зелений корм	180,4	12,7	57,6	3,4	34,0	2,7	28,1	2,5	15,6

Джерело: дані Держкомстату України

Окремо наводимо дані щодо динаміки валових зборів сіна та зеленої маси (табл. 4.16).

Перспективи виробництва кормових культур аграрних підприємств суттєво зростають на оглядаєме майбутнє (табл. 4.17). Зокрема, щодо сіножатей і пасовищ, всього – 2030 р. по відношенню до 1990 р., – 842,7 %; сіножаті на сіно – 781,2 %; зелений корм – 123,9 %; культурні пасовища на сіно – 68,0 %; зелений корм – 40106,9 %; усього кормових культур, сіножатей і пасовищ – 77,5 %.

Система поверхневого поліпшення природних пасовищ і сіножатей включає до свого складу культурно-технічні роботи, діяльність, спрямовану на поліпшення і регулювання водного та поживного режимів ґрунту, роботи з догляду за травостоєм, знищення бур'янів, підсівання трав, упорядкування або поліпшення лучно-паркових пасовищ і сіножатей.

Таблиця 4.16

Валовий збір сіна та зеленої маси з сіножатей і пасовищ в усіх категоріях господарств України, тис. т

Культура	Рік					2012 р. до 1990 р., %
	1990	2005	2008	2009	2012	
Сіножаті і пасовища, всього*	1568,0	1184	1038	925,4	864,2	55,1
Сіножаті: на сіно	1367,3	2076,6	1837,5	1671,7	1531,2	111,9
на зелений корм	2940,7	254,4	221,9	199,5	180,1	6,1
Культ. пасовища: на сіно	37,4	16,0	18,8	11,5	6,4	17,1
на зелений корм	1181,5	401,9	299,3	199,3	178,3	15,1

* кормових одиниць

Джерело: дані Держкомстату України

Наявність оптимального водного режиму є найважливішою умовою високої продуктивності природних кормових угідь. Лучні трави порівняно з польовими культурами в середньому на одиницю урожаю споживають більше води. Як надмірна кількість, так і нестача вологи негативно впливають на продуктивність природних кормових угідь. На сіножатях і пасовищах оптимальна зволоженість повинна бути на глибині 80-90 см. При надмірному зволоженні і підтопленні доцільно влаштовувати постійні канали з подвійним регулюванням, що сприяє створенню оптимального залягання ґрунтових вод. За недостатності вологи здійснюються заходи щодо обводнення і зрошування.

Потенційна родючість природних кормових угідь досить висока – в ґрунті багато органічних речовин. З метою переведення їх у доступні форми слід здійснювати спеціальні агротехнічні заходи. Але ж при поверхневому поліпшенні це треба робити досить обережно голчастими знаряддями, щоб не руйнувати дернини або травостою. Добрива слід вносити з урахуванням природної родючості ґрунту, запобігаючи надмірній мінералізації його органічної речовини. Доцільність удобрення підтверджується практикою тривалого використання лучних травостоїв у підприємствах західних районів України, а також закордонним досвідом.

Потенціал родючості ґрунтів та його збагачення є однаково важливим як для використання орних земель (ріллі), так і для сіножатей та пасовищ, а також і багаторічних насаджень.

Таблиця 4.17

Прогноз виробництва кормових культур на перспективу в Україні,**тис. т**

Культура	Рік				
	1990	2009	2015	2020	2030
Кормові культури сіяні, всього*	47176,6	6408,1	19185	23055	24540
У т.ч.: кормові коренеплоди та цукрові буряки на корм	27269,2	7533,8	18434	21329	22208
кормові баштанні	810,6	596,5	1150	1449	1672
кукурудза на силос, зелений корм, сінаж	98372,3	8597,5	24000	33600	36000
силосні культури (без кукурудзи)	1282,8	180,8	540	700	760
однорічні трави на сіно	1103,7	865,7	1350	1500	1650
однорічні трави на зелений корм	32777,2	2212,2	12000	13300	14000
багаторічні трави на сіно	5511,4	2902,5	7500	7425	8100
багаторічні трави на зелений корм	47368,9	3865,5	17500	21500	22500
Сіножаті і пасовища, всього*	1568,0	925,4	4795	9042	13215
Сіножаті: на сіно	1568,0	1671,7	5500	9600	12250
на зелений корм	1367,3	199,5	4200	9600	14000
Культ. пасовища: на сіно	2940,7	11,5	750	1050	2000
на зелений корм	37,4	199,3	3750	8100	15000
Усього кормових культур, сіножатей і пасовищ*	48744,6	7333,5	23979	32097	37755

*кормових одиниць

Джерело: дані Держкомстату України

Тому рахуємо доцільним привести універсальну схему, підтверджуючу вище вказану думку (рис. 4.11). Дане схематичне відображення набуває універсального характеру з вказівкою на досягнення кумулятивного ефекту від сполучення трьох найважливіших чинників, одним з яких є технологія менеджменту.

Але ж поруч з технологіями управлінської діяльності дуже вагому роль відіграють і виробничі технології [80, 115, 156]. Поверхнєве поліпшення природних кормових угідь потребує комплексного застосування самих різних технологічних прийомів. Поєднання їх зумовлено фітотопологічними особливостями тих чи інших угідь. Безумовно, що вибирають найнеобхідніші та найефективніші прийоми поліпшення ботанічного складу і врожайності травостою. В одних випадках достатньо двох-трьох технологічних операцій, а в інших – значно більше операцій.

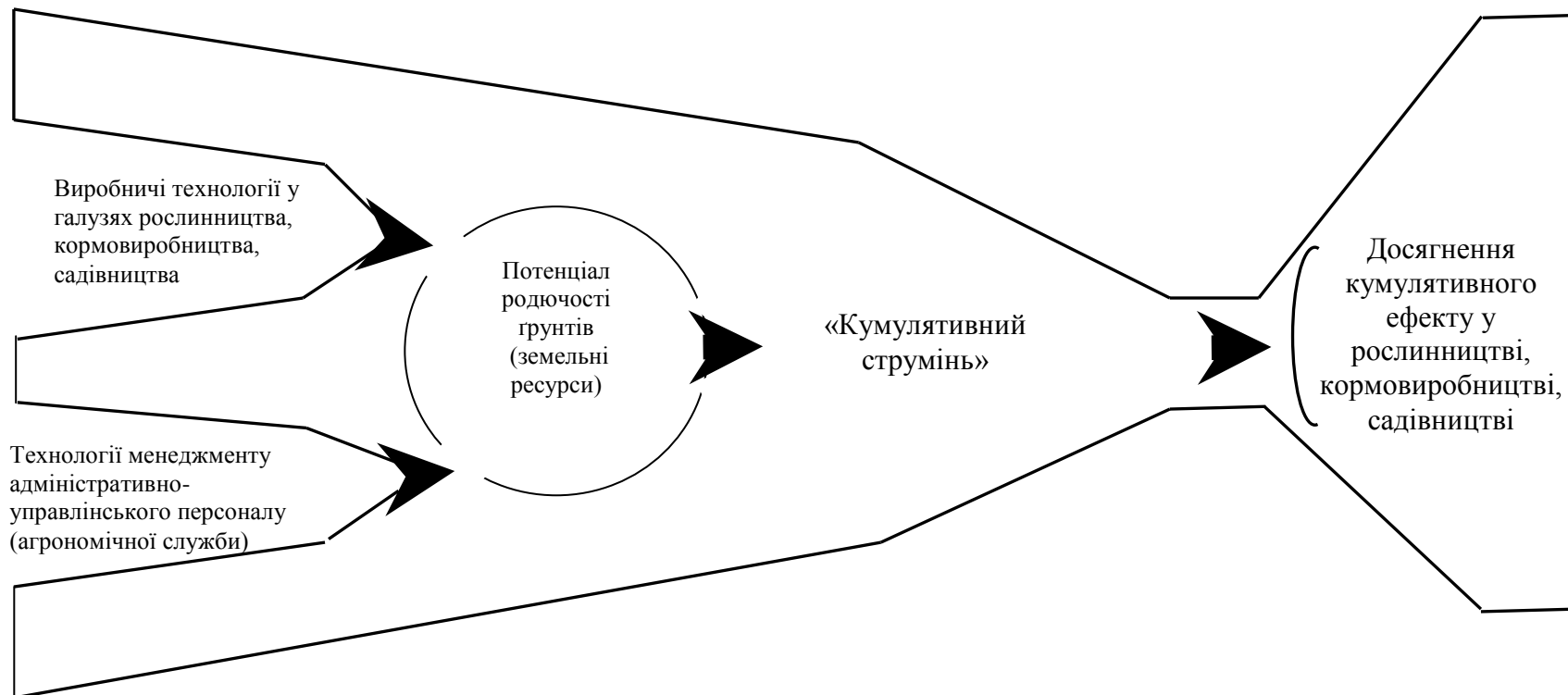

Рис. 4.11. Схематична реалізація принципу “три – в одному” за рахунок сполучення потенціалу родючості ґрунтів з технологіями виробництва і технологіями менеджменту

Рахуємо доцільним піднести технологію поверхневого поліпшення сіножатей або лук і пасовищ у формі комплексної технологічної схеми (табл. 4.18). Великий досвід поверхневого поліпшення природних кормових угідь нагромаджений у США, Канаді, європейських країнах, Австралії, Новій Зеландії тощо. Залежно від складу природного травостою і його стану дернину або насівають травами, або, застосовуючи гербіциди, спочатку знищують стару дернину, а потім висівають трави. Для висівання трав після мінімальної обробки і безпосередньо в дернину в США застосовують сошники дискового і чизельного типів, а також модифіковані ґрунторізи. У США, європейських країнах, Австралії, Канаді використовують спеціальні лукопасовищні комбіновані сівалки, які забезпечують неглибоке загортання насіння.

У США, Новій Зеландії, Австралії та ряді інших країн світу широко практикують підсівання конюшини, люцерни, еспарцету, інших бобових трав у дернину. Лукопасовищні трави ростуть при неглибокому загортанні і навіть поверхневій сівбі, що дає змогу застосовувати також сівбу з літака. При поверхневому поліпшенні природних кормових угідь широко застосовують інтродукцію різних кормових рослин.

Заходами поверхневого поліпшення можна досягти високоефективного підвищення продуктивності природних кормових угідь, застосовуючи не трудомісткі і порівняно дешеві способи. Однак на низинних сіножатях, болотах, суходільних пасовищах, торфовищних місцях, зайнятих дрібноліссям, чагарниками, малоцінними злаками, поверхнєве поліпшення є неефективним. У даному випадку треба проводити докорінне поліпшення, в результаті чого утворюється новий і значно продуктивніший травостій. З причини дуже великої енергоємності і дорожнечі виконуваних робіт, досить значної потреби у насінні трав і добрив докорінне поліпшення потребує набагато більше економічних витрат, ніж поверхнєве (табл. 4.19).

Таблиця 4.18

**Технологічна схема комплексного застосування прийомів
поверхневого поліпшення кормових угідь у Лісостепу і Степу**

Ділянки	Коротка характеристика угідь	Прийоми обробітку ґрунту					Внесення добрив	Боротьба з бур'янами	Підсівання трав	Знищення чагарників, купин	Сніго- і водозагримання	Осушення
		боронування	дискування	культивуація, фрезерування	чизелювання	щільювання						
Рівнинні	Лучно-степові на опідзолених і типових чорноземах Лісостепу	-	+	+	-	-	+	+	+	-	+	-
	Степові і сухостепові на типових і південних чорноземах і темно-каштанових ґрунтах	+	+	-	-	+	+	-	-	-	+	-
	Степові і сухостепові дрібнопіщані на неглибоких щербенистих чорноземних і темно-каштанових ґрунтах	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-
Яружно-балкові	Лучно-степові і степові на схилах до 20 ⁰ північних напрямів і днищах, засмічені	+	+	-	-	+	+	+	-	-	-	-
	Степові і сухостепові на схилах до 20 ⁰ південних напрямів	+	+	-	-	+	-	+	-	-	+	-
	Схили більш як 20 ⁰ різних напрямків, які не зазнають ерозії	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-
Низинні, западинні	Лучні і лучно-степові незасолені на лучно-чорноземних і лучно-каштанових ґрунтах	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-
	Лучні і лучно-степові з щільною дерниною із кореневищних злаків, засмічені	-	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-
	Лиманні незасмічені	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
Заплавні	Різнотравно-злакові і злаково-різнотравні незасмічені і без чагарників, засмічені і з чагарниками	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
		-	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+
Болотні	Лучно-болотні на мінеральних і торфових ґрунтах, з чагарниками	-	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+
На засолених землях	Степові і лучно-степові на засолених і солонцюватих ґрунтах	+	+	-	+	+	+	-	+	-	-	-

Таблиця 4.19

Технологічна схема докорінного поліпшення заплавних лук

Технологічний прийом	Агротехнічні вимоги і строк проведення робіт
Початкове окультурення ґрунтів	
Основний обробіток ґрунту Внесення мінеральних добрив	При глибокій і зв'язній дернині (до 22см) N ₆₀₋₉₀ вносять на малородючих легких ґрунтах згідно з агрохімічною картою луки після оранки і дискування перед передпосівним обробітком ґрунту.
Передпосівний обробіток ґрунту	
Дискування і боронування з плануванням Передпосівне коткування ґрунту	Обробіток на глибину 7-15 см відразу після оранки і внесення добрив Залежно від вологості ґрунту, відразу після дискування (перед сівбою)
Залуження	
Добір травосумішей	Щоб запобігти водній ерозії, проводять прискорене залуження. Травосуміші добирають на основі районованих для заплави сортів з урахуванням тривалості весняного затоплення.
Сівба	Навесні під покрив райграсу однорічного або вико-вівсяної суміші на зелений корм, влітку (перша-друга декади липня) безпокривно, норму висіву покривної культури знижують на 25-50%
Коткування післяпосівне	Залежно від вологості ґрунту і ступеня обробки дернини, вслід за сівбою
Догляд за травостоєм у р. сівби	
Збирання покривної культури на зелений корм. Підкошування травостою в рік висівання трав.	Покривну культуру (у фазі початку колосіння) скошують на висоті 7-8 см і збирають протягом 1-2 днів. При використанні травостою або появи великої кількості бур'янів підкошують на висоті 6-7 см до настання заморозків або після переходу середньодобової температури повітря через 0 ⁰ C
Удобрення травостою	
Підживлення фосфорними і калійними добривами	На злакових травостоях P ₄₅₋₆₀ K ₆₀₋₉₀ , на бобово-злакових під осінню вегетацію трав, фосфорні добрива (суперфосфат, калійні різні види) вносять за один прийом.
Підживлення азотними добривами	На злакових травосумішах вносять N ₁₂₀₋₁₃₀ за три прийоми, на бобово-злакових при вмісті 30% бобових трав і менше – сезонну дозу азоту 90-120 кг/га – по 45-60 кг/га навесні після розливу і скошування
Використання травостою на сіно	
Триразове скошування травостою	Перше скошування на початку колосіння злаків, бутонізації бобових, друге – через 35-40 днів, третє – у другій декаді вересня; скошування починають на підвищеній частині заплави і закінчують на понижений; висота першого і другого скошувань 6-7, третього-8-9см, при дворазовому скошуванні, перше скошування проводять у кінці колосіння (початку цвітіння) злаків, друге – до середини вересня.

Сільськогосподарська практика показує, що при докорінному поліпшенні природних угідь розрізняють три групи багаторічних сіножатей і пасовищ, зокрема, короткочасного періоду, тобто на 2-3 роки використання; середньострокового періоду використання на протязі 4-6 років; культурні пасовища і сіножаті тривалого використання терміном 7-10 років.

Якщо передбачається виконання робіт із залученням підрядної організації, то до складу комісії залучають і представників підрядника. У разі проведення меліоративних робіт на перезволожених заплавах луках найважливішою умовою є створення меліоративної мережі для подвійного регулювання стоку. Після підготовки і первинного обробітку ґрунту, вапнування кислих ґрунтів або гіпсування солонців, внесення основного добрива проводять залуження ділянки сумішшю багаторічних трав.

На пасовищах і сіножатях травосуміші мають переваги перед одновидовими посівами лучних трав, зокрема, краще використовують вологу і поживні речовини, більш стійкі проти несприятливих умов, створюють щільну дернину, оструктурюючи ґрунт; бобово-злакові і злаково-бобові суміші краще використовують родючість ґрунту, забезпечують одержання збалансованого за поживними елементами корму; подавляюча більшість травосумішей продуктивніші, ніж одновидові посіви трав.

Культурні пасовища є поліпшеною частиною природних або ж вони створені на орних землях, як такі пасовищні кормові угіддя, що дають змогу забезпечити високу продуктивність худоби. Культурне пасовище являє собою спеціалізоване, технічно обладнане угіддя з розрахунком на певну систему експлуатації, включаючи інтенсивне удобрення ґрунту, зрошення, водопостачання, електровипасання, наявність доїльної апаратури, необхідних допоміжних споруд і т. ін. Досить суттєвим є те, що на таких пасовищах худоба і всі інші тварини одержують повноцінну за поживністю свіжу зелену масу з наявністю протеїну, жирів, вуглеводів, цукру, макро- і мікроелементів, природних біостимуляторів та антибіотиків. Такі природно-кліматичні чинники, як свіжі зелені трави, не загазоване і незабруднене повітря, фізичний моціон на культурному пасовищі системно сприяють більш високій продуктивності, відтворенню стада і поліпшенню здоров'я великої рогатої худоби, коней, овець, кіз, інших випасаємих тварин. Пасовищний корм використовується тваринами раціонально і економно. Його віддача або ж біоконверсія значно вища, ніж інших видів кормів, які входять до раціону дійних корів, молодняку великої рогатої худоби і т. ін. [80, 115, 156, 234]

Науково-дослідні розрахунки підтверджують, що 1 т пасовищної трави високої якості, що складається із злакових і бобових трав, згодована корові, забезпечує надій до 320 кг молока, а силосу і сінажу з цієї ж самої трави – в середньому лише 235 кг.

Безперечно, що в літній період треба прагнути до забезпечення максимальної кількості молока, а також максимального нагулу худоби і овець на свіжих зелених пасовищних кормах. Пасовище доцільно використовувати залежно від зони України протягом 140-170 днів. Проте в польових умовах зелену масу можна мати на протязі 200-210 днів. Таким чином, випасання худоби на багаторічних культурних пасовищах треба поєднувати з випасанням у ранньовесняний і пізньоосінній періоди на посівах однорічних трав і зернофуражних культур. Частка пасовищного корму може становити 80-85% раціону дійних корів, і навіть до 90 % молодняку великої рогатої худоби і овець. Перетравність поживних речовин свіжої трави значно вища, ніж інших кормів (18-22 %). В свіжій траві містяться всі необхідні тваринам вітаміни, крім вітаміну Д. Однак у зелених кормах є його провітаміни такі, як ергостерол і кальциферол. Вони на сонячному світлі в організмі сільськогосподарських тварин перетворюються на вітамін Д. У пасовищному кормі цілком вистачає солей фосфору і кальцію, які дуже необхідні тваринам. Свіжа зелена маса містить в собі різні сполуки, що поліпшують обмін речовин, травлення, відновлення стада і запобігають різного роду захворюванням. Мова йде про антибіотики та біостимулятори, ферменти, глюкозиди, алкалоїди, а також деякі інші сполуки, помірної кількості яких сприяє підвищенню продуктивності тварин і відновленню їх здоров'я.

подавляюча більшість культурних пасовищ є довгорічними угіддями, на яких випасають тварин на протязі 4-8 років, а потім проводиться пере залуження загонів. За господарською обумовленістю можуть бути сіножатно-пасовищні угіддя, коли після випасання протягом 3-5 років травостій скошують. Як свідчить практичний досвід, можна організувати змінне укісно-пасовищне використання травостою у кормовій сівозміні. У такий спосіб можна одержувати біля 6,5-7 тис. корм. одиниць у розрахунку на 1 га. В даному випадку весною знімають повноцінний укіс зеленої маси урожайністю 200-250 ц/га, а потім на протязі з червня місяця по листопад на травостої випасають худобу. Практичний досвід експлуатації пасовищ в Данії, Голландії, Бельгії, Україні, Латвії, Литві, Естонії та деяких інших країнах показує, що культурні пасовища можна безперервно експлуатувати десятиліттями [97, 100].

Пасовищно-укісне використання травостою, розташованого на схилах місцевості, також є досить ефективним. Подібний досвід мається на сільськогосподарських підприємствах українських Карпат, а також у Луганській та Донецькій областях. Наукові дослідження багатьох аграрних закладів України, зокрема, і Луганського національного аграрного університету свідчать про потенційні можливості створення культурних пасовищ в Україні повсюди з продуктивністю 100-120 ц кормових одиниць/га, що дасть економічну змогу одержувати не менше 70-80 ц

молока у розрахунку на 1 га. За багаточисельними дослідженнями пасовищне утримання тварин в цілому економічно ефективніше.

Таким чином, спасування культурних пасовищ тваринами вважається найбільш економічним, раціональним, досконалим і економічно ефективним способом єдиного поточного та безперервного процесу перетворення ресурсів рослинництва на продукцію галузей тваринництва.

4.3. Багаторічні насадження: сучасний стан та трансформація землекористування

Садівництво, ягідництво і виноградарство України переживають сьогодні дуже складний період. В умовах, коли наша держава формує ринкові відносини, на перше місце виходить конкурентна здатність продукції, отриманої з багаторічних насаджень. Конкуренцію зможуть витримати тільки ті сільськогосподарські виробники, продукція, яких матиме низьку собівартість і високу якість. Тому потрібен новий суттєво-якісний підхід до ведення галузей плодівництва в Україні.

У спеціалізованих садівничих господарствах в майбутньому доцільне використання плодкових насаджень тільки за умов, якщо вони дають урожайність понад 100 ц/га. Зібрані плоди на 85-90 % від загального обсягу повинні відповідати вимогам, що висуваються до товарної продукції вищого і першого сорту [88, 92]. Тільки в такому разі виробництво садівничої продукції стане економічно вигідним. Сади, які не зможуть забезпечити зазначений рівень урожайності, підлягають розкорчуванню.

На собівартість і товарну якість продукції значною мірою впливають умови її вирощування. В перспективі необхідно мати перехід на виробництво адаптованої по регіонах України продукції. Зокрема, для яблуні найпридатніші дерново-підзолисті, сірі лісові ґрунти і помірно вологий клімат. У зонах з такими умовами можна отримувати високоякісну продукцію з відмінними смаковими якостями і товарним виглядом, яка має відносно невисоку собівартість і добре зберігається. Для вирощування яблук найбільш придатними являються Центральний Лісостеп, Поділля, Прикарпаття і Крим.

В інших регіонах України вирощування тих же яблук високої якості потребує додаткових затрат. Але ж в цих регіонах можливе виробництво дешевої і якісної продукції інших плодкових і ягідних культур або винограду. Потребує досить суттєвих змін і сортова політика. Спеціалізовані садівничі господарства повинні закладати насадження тільки тими сортами, які забезпечують в даній зоні отримання продукції найвищої якості. Найважливішим резервом функціонування

спеціалізованих господарств в умовах ринкової економіки є створення системної безвідходної переробки садівничої продукції.

З метою отримання якісної товарної продукції необхідно чітко витримувати всі умови технології, особливо з формування плодкових дерев, обробітку ґрунту, удобрення і захисту від шкідників та хвороб. У малих за розміром господарствах це практично неможливо. Перспектива залишається за об'єднаними в кооперативи фермерськими чи іншої форми власності господарствами із загальною площею приблизно 400 га. Корисним для України буде практичний досвід з садівництва і виноградарства таких країн, як Франція, Іспанія, Греція, Італія, Болгарія, Угорщина, Португалія і т. ін.

Актуальним для сільськогосподарських підприємств стане також і створення машинно-технологічних станцій з метою обслуговування всіх об'єктів кооперування. В даному разі значно ефективніше використовується техніка, підвищується якість здійснення технологічних процесів, отримана продукція має низьку собівартість та високу якість.

Для ведення садівництва, ягідництва і виноградарства на території України ґрунтово-кліматичні умови дуже різноманітні. У зв'язку з цим всю територію доцільно поділити на такі зони:

1. Донбас, тобто центральні райони Донецької і південні райони Луганської областей.
2. Північно-Східний Степ – східна частина Харківської, північна частина Луганської і північні райони Донецької областей.
3. Південний Степ – Херсонська область, південні райони Одеської, Миколаївської, Запорізької і Донецької областей.
4. Крим – південнобережна, передгірна, центральна степова підзони, східний і західний Степ.
5. Полісся із східною та західною підзонами – північні райони Київської, Рівненська, Волинська і частина районів Львівської області.
6. Східний лісостеп – частина районів Сумської, Харківської, Київської, Черкаської і Чернігівської областей і майже вся територія Полтавської області.
7. Західний лісостеп з правобережною і західною підзонами цілого ряду областей і районів України.
8. Придністров'я – ряд районів Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Івано-Франківської і Чернівецької областей.
9. Західний і Центральний Степ з відповідними районами Одеської, Кіровоградської, Миколаївської, Запорізької, Харківської і Полтавської областей.
10. Прикарпаття, яке включає низовинну підзону та передгір'я і охоплює ряд районів Львівської, Івано-Франківської і Чернівецької областей.

11. Закарпаття з низовинною, передгірною і гірською підзонами Східних Карпат, Середньодунайської рівнини та правобережжя Тиси.

Для сільськогосподарських підприємств України в цілому характерною є невисока разом з тим нестабільна продуктивність плодово-ягідних насаджень. До того ж вони досить часто використовуються понаднормативний строк. При відсутності паритетних економічних відносин між аграрним сектором та іншими галузями економіки проглядається тенденція зростання виробничих витрат, а відповідно, падіння рівня рентабельності в садівництві і виноградарстві. Якщо у 1990 році садівництво України є високорентабельною галуззю (рівень рентабельності 83,8 %), то вже в останні роки (2009-2011 рр.) воно перетворилося в низькорентабельну галузь (рівень рентабельності 7,9 %).

За період з 1990 по 2010 роки площі під плодоягідними насадженнями в Україні зменшилися у 3,3 рази, урожайність, відповідно, скоротилася порівняно з потенційно можливою майже у 2,5 рази. В найкращі за погодно-кліматичними умовами для сільського господарства роки, урожайність складала 67-70 ц/га. У відповідності з раціональними нормами харчування одній людині необхідно споживати в середньому 68 кг плодово-ягідної продукції на рік, а фактичне виробництво у нашій країні навіть з урахуванням імпорту в розрахунку на одну особу складає 35 кг плодово-ягідної продукції, тобто лише 51,4 % від норми [94, 100]. При таких обставинах більшість населення страждає на авітаміноз, що є однією з причин розвитку самих різних захворювань, скорочення людського віку, передчасної смертності населення України. Таким чином, збільшення виробництва садівничої продукції, багатой на вітаміни і мінерали, ми розглядаємо як стратегічну програму і складову частину розвитку сільського господарства нашої держави.

У світі спостерігається така тенденція, що систематично зростає середньорічне споживання фруктів у розрахунку на одну людину. В раціоні харчування в розвинених країнах акценти зміщуються зі вживання картоплі і хліба переважно на фруктову-овочеву продукцію. У більшості європейських країн і США споживання плодів і ягід за останні 2009-2011 роки в розрахунку на одну особу коливається від 108 до 169 кг.

Максимальні валові збори фруктів, ягід, винограду, в нашій державі спостерігалися в 1981-1985 роках – 3,2 млн. т. А в 1986-1990 роках відбулося значне падіння виробництва (на 24 %), валовий збір продукції становив 2,6 млн. т. А починаючи з 1991 р. спад обсягів виробництва садівничої продукції продовжувався разом зі значними коливаннями на протязі періоду (1991-2011 рр.).

Нами зібрана і приведена у відповідну форму аналітична інформація, яка включає перелік з 18-ти досить важливих виробничо-економічних показників щодо групування 340 сільськогосподарських підприємств України (обраних з 423 сільгосппідприємств, що мали в структурі

сільгоспугідь багаторічні насадження та надали за результатами аналізу статистичної інформації до органів статистики достовірну інформацію; для довідки – всього в 2011 р. до органів статистики повну звітність надали 9180 господарств) за площею багаторічних насаджень (табл. 4.20). Дане групування дозволяє виявити основні економічні тенденції і закономірності, які стосуються перш за все чинника спеціалізації. Як видно з аналітичних матеріалів, сільськогосподарські підприємства за площею багаторічних насаджень більше 200 га мають найвищі показники серед всіх інших господарств за групуванням: прибуток від продукції садівництва за виробничою собівартістю – 130,76 млн. грн.; прибуток у розрахунку на одне господарство – 2724,2 тис. грн.; прибуток на 1 га багаторічних насаджень – 6846 грн.; рівень рентабельності садівництва – 67,2 %, а всього сільського господарства – 27,0 %. Останній показник в домінуючій мірі залежить від величини рентабельності основної (найбільш прибуткової) галузі, тобто садівництва, або іншими словами – пов'язується зі значною спеціалізацією на виробництві плодово-ягідної продукції.

Таблиця 4.20

Групування сільгосп підприємств України за площею багаторічних насаджень за 2010 р

Показники	Площа багаторічних насаджень, га					
	до 25	25,1-50	50,1-100	100,1-200	більше 200	усього/ в середньому
Кількість господарств	82	75	78	57	48	340
Площа багаторічних насаджень - всього, га	1083	2650	5573	7756	19100	36162
- на 1 господарство, га	13,2	35,3	71,4	136,1	397,9	106,4
Валовий збір фруктів – всього, тис. ц	32,2	83,4	203,3	330,8	1596,2	2245,8
- на 1 господарство, ц	392	1112	2606	5803	33253	6605
Урожайність фруктів, ц/га	29,7	31,5	36,5	42,6	83,6	62,1
Виробничі витрати у садівництві на 1 господарство тис. грн.	89,8	177,4	423,0	1136,3	4670,1	1007,6
- на 1 га багатор. насаджень, тис. грн.	6,80	5,02	5,92	8,35	11,74	9,47
Виручка від реалізації продукції садівництва на 1 господарство, тис. грн.	86,5	182,1	605,3	1117,2	6777,1	1344,0
- на 1 га багатор. насаджень, тис. грн.	6,6	5,2	8,5	8,2	17,0	12,6
Ціна реалізації 1 ц фруктів, грн.	221,41	192,54	258,91	218,91	220,77	222,93
Питома вага площі садів у загальній площі сільгоспугідь, %	0,5	1,1	3,2	2,6	16,6	3,5
Питома вага виручки від реалізації продукції садівництва у загальній площі сільгоспугідь, %	0,6	1,4	7,9	4,3	40,8	9,1
Прибуток від продукції садівництва за виробничою собівартістю – всього, млн. грн.	0,79	1,97	14,02	15,79	130,76	163,32
- на 1 господарство, тис. грн.	9,6	26,3	179,7	277,0	2724,2	480,4
- на 1 га багаторічних насаджень, грн.	727,5	743,2	2515,0	2035,6	6846,0	4516,4
Рівень рентабельності садівництва, %	12,5	16,8	42,2	33,0	67,2	55,6
Рівень рентабельності сільського господарства, %	9,3	13,4	38,1	20,0	27,0	18,8

Звернувши увагу на значення чинника спеціалізації за матеріалами наукового дослідження, що містяться у табл. 4.20, ми провели аналіз структури земельних угідь спеціалізованих садівничих підприємств, які входять до складу корпорації “Луганськсадвинпром” (табл. 4.21).

Таблиця 4.21

Склад та структура земельних угідь спеціалізованих садівничих підприємств, що входять до складу корпорації “Луганськсадвинпром” за станом на 01.01.2012 р., га

Перелік та назва підприємств, господарств, установ	Загальна площа землекористування	В тому числі		Найвнність зрошуваних земель	Питома вага багаторічних насаджень %
		рілля	багаторічні насадження, що плодоносять		
ПрАТ "Адоніс" Антрацитівського р-ну	816	269	374	-	56,6
ВАТ "Біловодське" Біловодського р-ну	545	172	373	-	68,4
ВАТ "Білокуракинський" Білокуракинського р-ну	1064	237	256	-	51,9
СГВК "Красноріченський" Кременського р-ну	1087	576	277	-	27,9
ПАТ "Бондарівське" Марківського р-ну	1348	447	176	20	24,5
ПрАТ "Мічурінське" Новоайдарського р-ну	1023	208	166	-	37,6
ТОВ Плодорозсадник “Ломоватський” Перевальського р-ну	564	156	269	-	58,8
ВАТ "Нижньодуванське" Сватівського р-ну	258	39	211	-	81,7
ВАТ "Промінь" Свердловського р-ну	257	-	253	-	99,9
ПП "Колосок" Слов'яносербського р-ну	2509	2480	29	1629	1,2
ПП "Садвинсервіс" Станично-Луганського р-ну	248	78	167	-	68,1
СТОВ "Агрофірма Україна" Краснодонського р-ну	104	104	-	104	0,0

В даному випадку характерним є той факт, що домінуюча більшість з 12-ти підприємств корпорації “Луганськсадвинпром” мають питому вагу багаторічних насаджень в структурі сільгоспугідь від 24,5 до 81,7 %.

Наприклад, у ВАТ “Промінь» Свердловського району Луганської області згадана питома вага складає 100 %. А, до речі, у СТОВ “Агрофірма Україна” Краснодонського району на даний момент часу багаторічних насаджень у плодоносному віці зовсім немає; у ПП “Колосок” Слов'яносербського району даний показник дорівнює 1,2 %.

У відповідності із заходами щодо проведення аграрної і земельної реформ для території України характерна надмірна розораність сільськогосподарських угідь, а це призводить до суттєвих ерозійних

процесів ґрунту. Еродованих ґрунтів налічується приблизно 15 млн. га. Разом з тим значно погіршується і екологічний стан сільськогосподарських земель. Загальноєвропейський і світовий досвід показує, що підвищення ефективності аграрного сектору економіки можливе за умов інтенсивного використання ґрунтів з високим рівнем родючості і зниження вкладень у низькопродуктивні земельні угіддя.

Раціональними слід рахувати також і трансформаційні процеси в структурі земельного фонду України, пов'язані зі скороченням посівних площ під технічними культурами (соняшник) і досить значним розширенням земель, відведених під садівництво, виноградарство і ягідництво. Подальший розвиток системи управління земельними ресурсами, в тому числі під багаторічними насадженнями (галузі садівництва, ягідництва, виноградарства) ми пов'язуємо теж з технологією менеджменту [80, 115, 156, 234] (рис. 4.12).

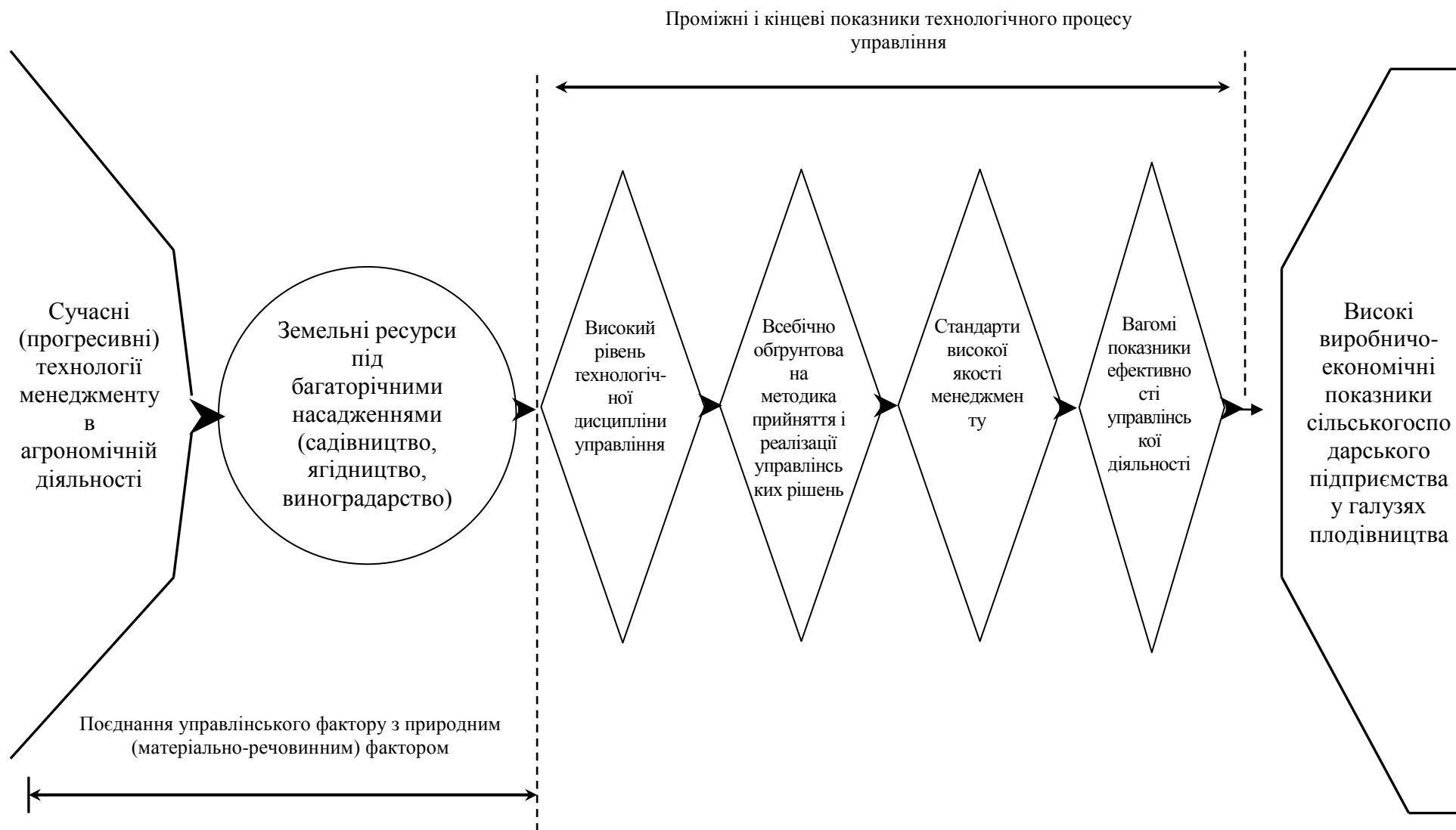

Рис. 4.12. Технологія менеджменту у системі управління земельними ресурсами під багаторічними насадженнями

Урожайність плодівих культур залежить перш за все від віку рослин і догляду за насадженнями, тобто обрізування і формування крони, зрошення, застосування добрив, а також від біологічних особливостей сортів багаторічних насаджень, ґрунтово-кліматичних умов та агротехніки їх вирощування і т. ін. Нерегулярність або періодичність плодоношення виявляється в тому, що у врожайні роки на деревах певних порід формується багато плодів, а в неврожайні – мало або зовсім не утворюється. Періодичність більш властива зернятковим плодівим породам, наприклад, яблуні, груші. Менш вражена періодичність спостерігається у кісточкових, зокрема, сливи і абрикоса. А вишня, черешня і ягідні культури при належному догляді за ними плодоносять щорічно.

Регулярність плодоношення залежить переважно від догляду за насадженнями, в тому числі внесення органічних і мінеральних добрив, зрошення, правильного обрізування, боротьби зі шкідниками та хворобами. На періодичність плодоношення впливають також і чинники зовнішнього середовища, які досить часто можуть змінюватися і становитися основною причиною періодичного плодоношення. З системним урахуванням усіх чинників плодоношення і розвитку галузей садівництва України наведемо прогностичні параметри на перспективу до 2030 р. [208] (табл. 4.22).

З метою запобігання періодичного плодоношення в інтенсивному плодівництві під час розроблення у сільськогосподарських підприємствах проєктів, закладання насаджень слід передбачати правильний вибір місця розташування, добір сортів, схильних до щорічного плодоношення, використання підщеп, високий рівень агротехніки і т. ін. Усі плодіві та ягідні культури сформувалися у певних умовах навколишнього середовища, тому вимоги багаторічних насаджень до світла, тепла, поживного, повітряного і водного режимів ґрунту успадкувалися ними. Вплив цих умов на ріст і розвиток садівничих культур значною мірою визначає їх продуктивність та довговічність.

Таблиця 4.22

Прогнозні параметри розвитку садівництва України до 2030 р.

Показник	Фактичний обсяг, 2009р.	Прогнозований обсяг за помірним сценарієм, у середньому за рік		
		2015р.	2020р.	2030р.
Валовий збір, тис. т	1618,0	2173	3784,0	4218,0
У т. ч. зерняткові	1007,8	1403	2740,0	3060,0
кісточкові	409,6	539	760,0	850,0
ягідні	114,9	144	190,0	210,0
горіхоплідні	85,8	88	94,3	98,0
Урожайність, ц/га	70,6	81,7	130,0	142
у т.ч.: зерняткові	80,6	95,0	175,0	200
кісточкові	58,4	66,0	78,0	80,0
ягідні	57,7	64,0	85,0	90,0
горіхоплідні	60,9	62,0	65,0	65,3
Площа плодоносних насаджень, тис. га	229,1	266,1	291,4	297,6
У. т.ч.: зерняткові	125,0	147,8	156,6	153,0
кісточкові	70,1	81,6	97,4	106,3
ягідні	19,9	22,5	22,4	23,3
горіхоплідні	14,1	14,2	14,5	15,0
Загальна площа насаджень, тис. га	260,8	293,1	348,1	403,1
Обсяги закладання насаджень, тис. га	3,2	9,0	11,0	11,0
Потреба в інвестиціях на створення насаджень, млн. грн.	X	539,1	658,9	658,9

Природні умови для розвитку садівництва в Україні досить сприятливі, але ж виробничо-економічні і технологічні наші можливості з урахуванням кризової ситуації дуже обмежені. Вони обмежені і для самих різних форм господарювання в аграрному секторі економіки, як для підприємств, так і для населення. Приводимо динаміку показників розвитку садівництва України за формами господарювання, включаючи перспективи на 2015-2030 роки (табл. 4.23).

При розгляді питання багаторічних насаджень основну увагу звертають на родючість ґрунтів для садівництва. Ріст і розвиток плодкових культур визначається водним, повітряним, тепловим і поживним режимами ґрунту, а також його фізико-хімічними властивостями. Вибираючи місце під плодовою сад, насамперед слід брати до уваги родючість ґрунту, глибину гумусового горизонту, реакцію ґрунтового розчину, засоленість і т. ін.

З елементів живлення плодової культури найбільше використовують азот, фосфор і калій. Багато елементів живлення засвоюють молоді плодови

рослини, а з віком у багаторічних насаджень потреби в елементах живлення зростають, особливо після вступу у період плодоношення. Потреба садівничих культур в елементах живлення змінюється впродовж вегетаційного періоду. Найбільшу кількість їх плодів рослини засвоюють у період активного росту погонів і листя, потім потреба в них дещо знижується, залишаючись значною до закінчення вегетації.

Таблиця 4.23

**Виробництво плодів та ягід за формами господарювання в Україні,
тис. т**

Рік	Всі категорії господарств	в тому числі			
		з них			господарств ва населення
		с.-г. підприємств ва всього	с.-г. підприємств ва	фермерські господарств ва	
1990	2902,0	1347,0	1347,0	0,0	1555,0
1991	1537,1	439,8	439,8	0,0	1097,3
1992	2122,0	658,8	658,5	0,3	1463,2
1993	2798,0	800,0	799,0	1,0	1998,0
1994	1153,0	346,0	346,0	0,0	807,0
1995	1897,0	311,0	311,0	0,0	1586,0
1996	1924,0	404,0	493,0	1,0	1430,0
1997	2793,0	668,0	667,0	1,0	2125,0
1998	1178,0	216,0	216,0	0,0	962,0
1999	766,0	88,5	88,5	0,0	677,5
2000	1452,6	264,2	260,3	3,9	1188,4
2001	1106,3	158,0	153,7	4,3	948,3
2002	1211,1	175,9	170,8	5,1	1035,2
2003	1696,7	407,9	400,6	7,3	1288,8
2004	1635,2	187,0	179,4	7,6	1448,2
2005	1689,9	200,1	189,3	10,8	1489,8
2006	1114,3	136,2	125,3	10,9	978,1
2007	1469,5	198,0	185,2	12,8	1271,6
2008	1504,1	231,7	208,5	23,2	1272,4
2009	1618,1	214,8	192,3	22,5	1403,3
2015 (прогноз)	2173	548	508	41	1625
2020 (прогноз)	3784	1612	1554	58	2173
2030 (прогноз)	4218	1732	1667	65	2486

Виробничий досвід у садівництві свідчить, що більшість плодкових рослин може витримувати зміну реакції ґрунту в широких межах. На більшості кислих ґрунтів плодів та ягідні культури ростуть незадовільно, що зумовлюється не лише несприятливим середовищем ґрунту, а й тим, що в таких ґрунтах нагромаджуються шкідливі для рослин сполуки. Після нагромадження їх у ґрунті до певної концентрації вони негативно впливають на його фізичні властивості, погіршують структуру і т. ін. Для поліпшення фізичних властивостей та родючості кислі ґрунти потрібно вапнувати. У зв'язку з розглядом вимог до земельних ресурсів у садівництві рахуємо доцільним привести інформацію стосовно динаміки площ під багаторічними насадженнями за період з 1990 р. до нашого часу і на перспективу до 2030 р. з розподілом їх за категоріями господарств в аграрному секторі економіки України (табл. 4.24).

Таблиця 4.24

Розподіл багаторічних насаджень в Україні за категоріями господарств, тис. га

Рік	Всього в Україні	Сільськогосподарські підприємства та громадяни					Інші землекористувачі
		всі категорії господарств	в тому числі			господарства населення	
			сільського сподарські підприємства, включаючи фермерські	з них			
			сільського сподарські підприємства	фермерські господарства			
1990*	1058,0						
1991	1058,0	1042,3	667,3	667,3	0,0	375,0	15,7
1992	1073,2	1048,5	640,4	640,1	0,3	408,1	24,7
1993	1093,7	1082,2	637,2	636,3	0,9	445,0	11,5
1994	1082,9	1063,3	618,0	616,4	1,6	445,3	19,6
1995	1066,3	1049,3	597,8	595,9	1,9	451,5	17,0
1996	1042,9	1026,4	572,2	570,3	1,9	454,2	16,5
1997	1022,4	1007,4	548,7	546,9	1,8	458,7	15,0
1998	1000,5	985,1	522,9	520,9	2,0	462,2	15,4
1999	963,0	946,8	498,1	495,6	2,5	448,7	16,2
2000	945,2	928,7	479,9	477,4	2,5	448,8	16,5
2001	931,9	878,6	413,7	406,6	7,1	464,9	53,3
2002	924,4	861,4	385,1	375,5	9,6	476,3	63,0
2003	912,8	839,3	350,6	340,1	10,5	488,7	73,5
2004	907,3	829,2	321,8	310,3	11,5	507,4	78,1
2005	903,8	818,3	293,7	281,7	12,0	524,6	85,5
2006	900,5	809,3	263,7	250,2	13,5	545,6	91,2
2007	898,7	804,6	243,4	229,1	14,3	561,2	94,1
2008	899,0	801,0	225,4	210,5	14,9	575,6	98,0
2009	899,9	796,7	208,3	193,2	15,1	588,4	103,2
2010	897,7	792,4	197,4	182,4	15,0	595,0	105,3
2015	980,0	870,0	270,0	254,8	15,2	600,0	110,0
2020	1000,0	886,0	271,0	255,5	15,5	615,0	114,0
2030	1100,0	980,0	330,0	314,3	15,7	650,0	120,0

* - станом на 1.11.1990р

Як бачимо з даних табл. 4.24, кількісного зростання площ під багаторічні насадження не відбуватиметься, а навпаки щодо сільськогосподарських підприємств наприклад, так площі значно скорочуватимуться порівняно з 1991 р. Тому нам для подальшого збільшення валового виробництва фруктів і ягід треба буде робити основну ставку на використання досягнень селекції у садівництві, новітніх технологій виробництва, підвищення ресурсного потенціалу земель (родючості ґрунтів), удосконалення технологій менеджменту в управлінській діяльності агрономів. А в якості віддачі вказаних факторів – досить значне зростання урожайності садівничих культур.

Більше уваги потребують якісні аспекти щодо системи управління земельними ресурсами. Зокрема, існують два види поліпшення якості ґрунту – вапнування і гіпсування [100, 156]. Вапнування кислих ґрунтів сприяє активізації життєдіяльності ґрунтових бактерій, посилює процеси нітрифікації та фіксації атмосферного азоту, що, у свою чергу, сприяє забезпеченню вирощуваних культур доступними формами азоту і фосфору.

Плодові і ягідні культури за відношенням до реакції ґрунтового розчину поділяють на вимогливі до нейтральної реакції вирощування, зокрема, вишня, слива, черешня, абрикос і персик; далі ті, що задовільно ростуть при слабокислій реакції ґрунту, наприклад: яблуня, груша, смородина; на кінець ті, що добре витримують кислу реакцію ґрунту, зокрема, суниця, малина і т. ін.

Для плодкових рослин шкідлива також і лужна реакція ґрунтів, яка характерна для солонців та солончаків. На таких ґрунтах плодові та ягідні культури ростуть погано і хворіють на хлороз. Для поліпшення цих земель вносять гіпс. Норми гіпсування залежать від вмісту у ґрунтів натрію. Якщо гіпс вносять лише в орний шар ґрунту, то норма внесення у розрахунки на 1 кв. м площі становить 270-300 г. Коли ж гіпсування робиться під плантажну оранку, то норму збільшують до 600 г. На засоленних ґрунтах у плодово-ягідних культур порушується обмін речовин, послаблюється ріст коренів і погонів, погіршується процес фотосинтезу. Плодові культури за солевитривалістю слід розмістити у такій послідовності: дюшес, вишня, яблуня мигдаль, персик, черешня, смородина і т. ін. Поліпшують засолені ґрунти також за рахунок вирощування у міжряддях саду люцерни, внесення органічних добрив і мульчування ґрунту.

Виноградарство є однією з найголовніших галузей сільського господарства багатьох країн світу, зокрема, Франції, Італії, Іспанії і т. ін. Але ж і Україна має всі необхідні умови для розвитку цієї галузі, особливо, що стосується таких регіонів, як Крим, Таврія, Закарпаття. Виноградарство відрізняється високою прибутковістю. У передових господарствах України з 1 га винограднику отримують від 1,5 до 5 тис. грн. прибутку. Крім того, виноградарство – виробник сировини для виноробної промисловості.

Історія розвитку даної галузі досить складна, бо Україна мала періоди то значного підйому виноградарства, то навпаки, страшного занепаду, що, в принципі, всім нам добре відомо. Наприклад, бурхливий підйом виноградарства відбувся у 50-60-х роках ХХ століття. Вже на початку 60-х років ХХ століття площі виноградників становили понад 340 тис. га, а валові збори ягід досягли майже 1 млн. т. Однак зростання площ відбувалося з одночасним порушенням технології, зокрема, використовувались саджанці не районованих сортів, промислові насадження закладали живцями, нехтували протифілоксерними заходами. На початку 70-х років це стало причиною зменшення виробництва винограду. Поруч зі створенням у 1974 році Головлітвинпрому України у виноградарстві відбувалися якісні позитивні зміни, наприклад, щорічно закладалося приблизно до 10 тис. га виноградників перспективними сортами, поліпшувалась інфраструктура галузі [80, 234]. Рівень виробництва винограду стабілізувався і становив 800-1000 тис. т. Подальший розквіт виноградарства був призупинений у 1985 р. Тому вже на початку 2000 р. площа виноградників зменшилася до 120 тис. га, а збір винограду – до 300 тис. т.

Усуваючи негативні наслідки попередніх часів, Уряд України передбачає досить суттєві заходи щодо відновлення постраждалої галузі: значне розширення площ під виноградниками, впровадження новітніх технологій вирощування цієї культури, районованих сортів винограду по регіонах, сучасної механізації виробничих процесів і т. ін. Зокрема, перспективи бачаться таким чином (табл. 4.25, 4.26).

Виноград належить до сільськогосподарських культур з високою пластичністю до зміни чинників навколишнього середовища. Промислове значення культура винограду має у підприємствах південних областей, тобто Одеській, Миколаївській, Херсонській, Автономній Республіці Крим і на Закарпатті. На присадибних і дачних ділянках населення виноград вирощують у всіх областях.

Таблиця 4.25

Параметри розвитку виноградного розсадництва до 2025 р.

Показники	Роки					
	2008	2009	2010	2013-2015	2016-2020	2021-2025
Потреба у саджанцях виноградних, млн. шт.	17,5	20,05	22,55	25,06	25,06	25,06
Площа сертифікованих маточників прищеп, га	15,0	30,0	50,0	80,0	110,0	150,0
Площа сертифікованих маточників підщеп, га	60,0	80,0	100,0	120,0	160,0	260,0
Виробництво сертифікованого садивного матеріалу, млн. шт.	-	-	-	5,8	7,7	12,5
Виробництво стандартного садивного матеріалу, млн. шт.	12,3	14,0	15,8	11,8	9,8	5,0
Дефіцит садивного матеріалу, млн. шт.	5,2	6,1	6,8	7,5	7,5	7,5
Висаджування маточників, га	63,0	35,0	40,0	50,0	70,0	140,0
Розкорчовування маточників, га	-	-	-	83,3	41,7	100,0
Потреба у капіталовкладеннях, тис. грн.	2949,0	2145,01	2560,0	4555,0	4661,1	8710,0
У тому числі: на висаджування	2949,0	2145,0	2560,0	3805,0	4290,0	7820,0
на розкорчовування	-	-	-	750,0	371,1	890,0

За належного догляду високі врожаї отримують як на родючих чорноземах і каштанових ґрунтах, так і на малопродуктивних пісках, кам'янистих і змитих схилах, а також в умовах значного дефіциту вологи. За агрономічними даними сума активних температур для досягання ягід надраних сортів становить 2200-2400 °С; ранніх – 2400-2600 °С; середніх – 2700-2800 °С; пізніх та дуже пізніх -2900-3000 °С і більше.

Параметри розвитку виноградарства до 2025 р. за роками

Показники	Фактичний обсяг	Прогнозований обсяг за роками		
		2015	2020	2025
Валовий збір, тис. т	154,8	494,8	694,3	967,8
у т. ч. технічних сортів	138,8	397,1	536,9	748,5
столових сортів	16,0	97,7	157,5	219,3
Урожайність технічних сортів, ц/га	26,0	61,0	67,7	75,0
Урожайність столових сортів, ц/га	16,0	67,4	75,7	85,0
Плодоносна площа насаджень, тис. га	63,5	79,6	100,1	125,6
у т. ч. технічних сортів	53,4	65,1	79,3	99,8
столових сортів	10,1	14,5	20,8	25,8
Загальна площа насаджень, тис. га	80,1	119,6	140,5	167,6

За величиною цього показника визначають можливість вирощування тих чи інших сортів, промислову культуру винограду у певному регіоні та спеціалізацію виноградарства.

Взагалі, виноград є дуже вибагливою до самих різних умов вирощування культурою. Зокрема, для нормального росту і плодоношення виноградній рослині потрібна не тільки певна сума активних температур за вегетацію, а й забезпеченість кожної фази відповідними температурами. За температур, що нижчі за оптимальні, тривалість фенофаз подовжується, тому мало накопичується цукридів та погано визрівають пагони. Досить високі температури спричиняють послаблення фізіологічних процесів, опіки листків та ягід.

Перспективи розвитку виноградарства в Україні та пов'язаної з ним виноробної галузі підтверджуємо даними (табл. 4.27).

Таблиця 4.27

Обсяг виробництва винограду та винопродукції на період до 2025 р.

Найменування продукції	Фактичний обсяг	Прогнозований обсяг за роками		
		2015	2020	2025
Виноград столових сортів, тис. т.	16,0	97,7	157,5	219,3
Виноград технічних сортів, тис. т.	138,8	397,1	536,9	748,5
Вино виноградне, тис. дал	17097	9800	11926	14492
Вина ігристі, тис. дал	5177	5420	6596	8017
Коньяк, тис. дал	2763	2462	3049	3775

Щоб забезпечити вказані вище перспективи для виноградарства України треба видержувати всі вимоги технології виробництва та біологічні вимоги, що пред'являє до агровиробника сама виноградна культура. Зокрема, виноградна рослина у процесі свого еволюційного розвитку поряд з високою потребою наявності світла набуло ще й такої властивості, як тіневитривалість. Однак, лише добра освітленість забезпечує отримання високоякісного врожаю винограду. Кращої освітленості кущів винограду у сільськогосподарських підприємствах досягають правильним вибором ділянки. На схилах південної експозиції рослини отримують на 15-30 % світла більше, ніж на рівнинних ділянках та вдвічі більше порівняно з північною експозицією.

Географічні широти, сума активних температур, рельєф і ґрунтові умови на території Луганської і Донецької областей досить сприятливі для розведення винограду, але, за великим рахунком, ця галузь майже відсутня в регіоні Донбасу за винятком виноградарства у особистих господарствах селян і дачних ділянках мешканців міст.

Проектні розрахунки у відповідності з “Програмою розвитку виноградарства і виноробства України до 2025 р.” показують, що обсяг надходжень від оплати податків і зборів підприємствами виноградно-виноробної галузі до зведеного бюджету нашої держави буде суттєво зростати по роках і на протязі всього періоду.

Найкращими для росту винограду, як культури, є легкі аеровані теплі ґрунти з достатньою кількістю елементів живлення. Завдяки високій пластичності виноград культивують на різних типах ґрунтів. Виноград

краще росте на ґрунтах з реакцією ґрунтового розчину близькою до нейтральної [94, 100, 156].

Досить важливими для вирощування винограду являються умови, пов'язані з рельєфом місцевості. Наприклад, на схилах південної експозиції виноградні рослини менше пошкоджуються морозами взимку і весняними приморозками. А влітку вони отримують більше світла і тепла, що зумовлює кращу якість ягід і продуктів їхньої переробки. Дефіцит вологи, що спостерігається на таких ділянках, компенсують проведенням поливів, зокрема, краплинного, щоб не допускати ґрунтової ерозії. Ризикованим є вирощування винограду на схилах північних експозицій та в замкнених долинах, які характеризуються гіршими показниками теплового режиму.

Досить сприятливий вплив на ріст, розвиток, плодоношення і якість винограду має близькість розміщення водойм. Існує багатовікова агрономічна практика розташування виноградних насаджень на узбережжях морів і річок, наприклад, в Італії, Греції, Іспанії, Франції, Португалії і т. ін.

В умовах України найкращими для виноградарства територіями є узбережжя Чорного і Азовського морів, зокрема, “золотий” куточок української землі – південний берег Криму. У згаданих регіонах менш за все виявляється континентальність клімату, більш триваліша і тепліша осінь, що позитивно впливає на досягання ягід, їх високу продовольчу якість та визрівання пагонів виноградних рослин.

Виходячи зі зробленої нами дослідницької, інформаційно-аналітичної та розрахунково-конструктивної роботи щодо трансформаційних процесів у землекористуванні аграрних виробників України ми прийшли до наступних науково-теоретичних і практично значимих висновків:

Всі трансформаційні процеси у землекористуванні вітчизняних агровиробників, а конкретніше, ті, що пов'язані з використанням орних земель або ріллі, сіножатей і пасовищ та багаторічних насаджень, знаходяться у безпосередній залежності від глобалізаційного впливу світового ринку сільськогосподарської сировини та продовольства, стану міжнародного економічного середовища, його динамічного розвитку, а також від національної політики і всіх особливостей аграрної та земельної реформ, що проводяться в Україні.

Найголовніший для аграрних підприємств нашої держави шлях забезпечення приросту виробництва сільськогосподарської сировини і продуктів харчування – це подальша інтенсифікація землеробства і рослинництва. Вона заключається у створенні новітньої структури посівних площ та сівозмін залежно від ринкової потреби на сільськогосподарську продукцію, засобів і прийомів обробітку ґрунту, оптимізації умов живлення сільськогосподарських культур, впровадженні

комплексу агротехнічних і меліоративних заходів підвищення родючості та охорони українських чорноземів, використання хімічної і водної меліорації, вдосконаленні технологій вирощування польових культур, впровадженні досягнень генетики, селекції, біотехнології, органічного землеробства.

В системі сільськогосподарського виробництва самим вагомим чинником, без всякого сумніву, є технологія. Технології вирощування сільськогосподарських культур концентрують в собі найбільшу частину сукупних досягнень науково-технічного прогресу. Подібна закономірність стосується і технологій менеджменту. Технологія менеджменту або ж технологічний процес управлінської діяльності – це упорядкована система сукупності інформаційно-аналітичних, логіко-розумових і розрахунково-конструктивних операцій, дозволяючи керівникам приймати і реалізовувати управлінські рішення, а також супутні з ними додаткові дії заради досягнення високої якості та ефективності всієї управлінської діяльності.

Той чи інший технологічний процес менеджменту забезпечує кінцеві результати управління з конкретними цільовими показниками, які відрізняються неодмінно високим своїм рівнем. Чергова прогресивна технологія менеджменту обов'язково дає керівникам конкретні переваги перед застарілою або попередньо застосовуємою ними технологією.

Розвинута нами науково-теоретична гіпотеза поєднання трьох найвагоміших чинників щодо системи управління земельними ресурсами: (родючість ґрунтів, виробничі технології у рослинництві, технології менеджменту) під умовною назвою “три – в одному” дозволить з практичної точки зору успішно вирішувати проблему продовольчої безпеки і задоволення потреб промисловості України у сільськогосподарській сировині.

Для поліпшення продуктивності природних кормових угідь (сіножатей і пасовищ) України застосовуються різні агротехнічні, меліоративні, агрохімічні та біологічні заходи, зокрема, поверхневе і докорінне поліпшення природних кормових угідь.

Трансформаційні процеси в землекористування вітчизняних агровиробників пов'язуються зі зменшенням орних земель в Україні **через** наявність великої кількості сильноеродованих, деградованих ґрунтів, їх подальшої консервації та переведення до складу площ, зайнятих під сіножатями і пасовищами. Природні кормові угіддя в натуральному їх стані відрізняються дуже низькою продуктивністю. Тому стає нагальним їх поверхневе або докорінне поліпшення, організація культурних пасовищ і сіножатей зі значним підвищенням урожайності зелених та грубих кормів.

Система поверхневого поліпшення природних пасовищ і сіножатей включає до свого складу культуро-технічні роботи, діяльність, спрямовану на поліпшення і регулювання водного та поживного режимів ґрунту,

роботи з догляду за травостоєм, знищення бур'янів, підсівання трав, упорядкування або поліпшення лучно-паркових пасовищ і сіножатей.

Культурні пасовища є поліпшеною частиною природних угідь або ж створюються на орних землях. Вони дають змогу забезпечити високу продуктивність худоби. Культурне пасовище являє собою спеціалізоване, технічно обладнане угіддя з розрахунком на певну систему експлуатації, включаючи інтенсивне удобрення ґрунту, зрошення, водопостачання, електровипасання тварин, наявність доїльної апаратури і т. ін.

В умовах формування ринкової економіки України на перше місце виходить конкурентоспроможність продукції сільського господарства, зокрема, одержаної з багаторічних насаджень. Конкуренцію зможуть витримати тільки ті агровиробники, продукція яких матиме низьку собівартість і високу якість.

Потрібен цілковито новий підхід до ведення садівництва, ягідництва і виноградарства в Україні. У спеціалізованих садівничих господарствах в майбутньому доцільне використання плодкових насаджень тільки за умов, якщо вони дають урожай понад 100 ц/га. Спеціалізовані садівничі господарства повинні закладати насадження тільки тими сортами, які забезпечують в тій чи іншій зоні отримання продукції найвищої якості. Найважливішим резервом функціонування спеціалізованих господарств в умовах ринкової економіки є створення системної безвідходної переробки садівничої продукції.

Урожайність плодкових культур залежить перш за все від віку рослин і догляду за насадженнями, тобто обрізання і формування крони, зрошення, застосування добрив, а також від біологічних особливостей сортів багаторічних насаджень, ґрунтово-кліматичних умов та агротехніки їх вирощування.

З метою запобігання періодичного плодоношення в інтенсивному плідівництві під час розроблення проектів для сільськогосподарських підприємств щодо закладання насаджень слід передбачати правильний вибір місця розташування саду, добір сортів, схильних до щорічного плодоношення, використання підщеп, високий рівень агротехніки і т. ін. [88, 92, 94, 100].

Природні умови для розвитку садівництва в Україні досить сприятливі, але ж виробничо-економічні і технологічні можливості аграрних підприємств з урахуванням кризової ситуації дуже обмежені. Подальший же розвиток системи управління земельними ресурсами, в тому числі і під багаторічними насадженнями, тобто у галузях садівництва, ягідництва, виноградарства пов'язуємо також і з технологією менеджменту.

Виноградарство є однією з найвагоміших галузей сільського господарства. Воно відрізняється своєю високою прибутковістю. У передових господарствах України з одного гектару винограднику

отримують від 1,5 до 5 тис. грн. прибутку. Крім того, виноградарство – це основний постачальник сировини для виноробної промисловості. Усуваючи всі наслідки попередніх часів, аграрні підприємства застосовують досить суттєві заходи щодо відновлення постраждалої галузі: значно розширюються площі під виноградниками, впроваджуються новітні технології вирощування цієї культури, районованих сортів винограду по регіонах, сучасної механізації виробничих процесів і т. ін.

Виноград належить до сільськогосподарських культур з високою пластичністю до зміни чинників навколишнього середовища. Промислове значення культура винограду має у південних областях, зокрема, Одеській, Миколаївській, Херсонській, Автономній Республіці Крим і на Закарпатті. Дуже цікава особливість даної культури полягає в тому, що виноград є невибагливим до родючості землі.

В результаті, за належного догляду високі врожаї винограду отримують як на родючих чорноземних і каштанових ґрунтах, так і на малопродуктивних пісках, кам'янистих і змитих схилах, абсолютно безплідних землях, що складаються з крейди і мергелю, а також в умовах значного дефіциту вологи. За таких обставин виноград є дуже вигідною культурою.

Підводячи підсумок вищесказаному, треба зазначити, що вирішення наведених позицій щодо суспільних відносин з землею як об'єктом господарювання, землею як засобом виробництва, посиленням ролі держави в управлінні землею сільгосппризначення та соціальних аспектів земельних відносин з урахуванням чинника глобалізації, можливо дійти до логічного кінця зтяжної земельної реформи в Україні. Подальші дослідження доцільно зосередити на відпрацюванні організаційно-економічних механізмів реалізації земельних відносин.

РОЗДІЛ V

ПЕРСПЕКТИВИ РАЦІОНАЛЬНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ АГРАРНИХ ВИРОБНИКІВ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

5.1. Гармонізація впливу зовнішнього середовища на систему управління земельними ресурсами аграрних підприємств

Проблема розвитку ринкових земельних відносин в Україні на даний час є дуже поширеною та має безліч напрямків вирішення, але значна нестабільність зовнішнього середовища вимагає постійного пошуку нових, більш дієвих заходів з удосконалення системи управління земельними ресурсами аграрних підприємств. Стратегічним завданням у сфері аграрного землекористування є забезпечення раціонального використання й охорони земель на основі його екологізації, захисту ґрунтів від деградації, збереження та відтворення їхньої родючості. Найважливішими напрямками реалізації такої політики є: оптимізація сільськогосподарського землекористування шляхом виведення з інтенсивного обробітку малопродуктивних і деградованих земель, удосконалення структури сільськогосподарських угідь та посівів; удосконалення земельних відносин в аграрній сфері; активізація державної підтримки заходів, спрямованих на охорону земель і відтворення родючості ґрунтів.

Але для створення ефективної системи управління земельними ресурсами вітчизняних агровиробників, необхідно чітко встановити фактори впливу на зазначену систему з боку зовнішнього середовища. Суб'єкти аграрного сектору економіки відчують на собі вплив оточуючого середовища у значно більшій мірі, ніж інші сектори. Як свідчить світовий досвід, врахування впливу зовнішніх факторів є пріоритетним при формуванні сприятливих умов для стійкого розвитку підприємств аграрного сектору.

Система управління земельними ресурсами аграрного підприємства знаходиться у безпосередній залежності від стану та рівня розвитку інституційного середовища існування, яке є по своїй суті складним та мінливим.

Важливим для оцінки впливу інституційного середовища на діяльність суб'єктів господарювання є розуміння рівня розвитку та конкурентоздатності інституційного середовища країни в загальносвітовому масштабі. Відносна розвиненість інституційного середовища зумовлює більш значні можливості його позитивного стабілізуючого та регулюючого впливу. Нерозвиненість інституційного середовища зумовлює, у більшості випадків, негативний дестабілізуючий та опортуністичний вплив, який, по суті, є не впливом, а тиском.

Найбільш довершеним методом оцінки розвиненості інституційного середовища країни є розрахунок рейтингу глобальної конкурентоздатності, який запропонований Всесвітнім економічним форумом. Рейтинг конкурентоздатності заснований на комбінації загальнодоступних статистичних даних і результатів опитування керівників компаній – широкого щорічного дослідження, яке проводиться Всесвітнім економічним форумом, далі (ВЕФ), спільно з мережею партнерських організацій, – провідних дослідницьких інститутів і компаній в країнах, що аналізуються в звіті. У 2010 році було опитано більше 14000 лідерів бізнесу в 142 державах. Анкета складена так, щоб охопити широкий круг чинників, що впливають на бізнес-клімат. Основним засобом узагальненої оцінки конкурентоспроможності країн є “індекс глобальної конкурентоспроможності (GCI)”, створений для ВЕФ професором Колумбійського університету Ксав'є Сала-і-Мартіном і вперше опублікований у 2004 році [267]. GCI постійно удосконалюється на підставі тестування і консультацій з провідними експертами. Індекс глобальної конкурентоздатності є вичерпним індексом для вимірювання національної конкурентоздатності. Дванадцять складових конкурентоздатності включають: державні і приватні інститути, інфраструктуру, макроекономічну стабільність, охорону здоров'я і початкову освіту, вищу освіту і професійну підготовку, ефективність ринку товарів і послуг, ефективність ринку праці, рівень розвитку фінансового ринку, оснащеність новими технологіями, розмір ринку, рівень розвитку бізнесу й інновації.

За методологією ВЕФ, конкурентоздатність – це сукупність інститутів, політик і чинників, які визначають рівень продуктивності економіки. У середньо- і довгостроковій перспективі вірогідність зростання більш конкурентоздатної економіки вища, ніж менш конкурентоздатної. Таким чином, для виходу з економічної кризи і поліпшення добробуту громадян необхідно створювати умови для підвищення конкурентоспроможності країни. Перша група вимог – базові вимоги – включають державні і приватні інститути, інфраструктуру, макроекономічну стабільність, охорону здоров'я і початкову освіту. Вкрай важлива конкурентоздатність країни по базових складових. Відповідно до методики ВЕФ, українська економіка вважається перехідною від факторно-орієнтованої до орієнтованої на ефективність. Це означає, що глобальний індекс конкурентоздатності України на 60 % залежить від субіндексів, що характеризують базові вимоги, зокрема інституційне середовище. Інституційне середовище формує базу, в рамках якої приватні підприємці, компанії і уряди взаємодіють один з одним, таким чином, маючи істотний вплив на конкурентоздатність і економічне зростання. Якість інституційного середовища впливає на те, яким чином товариства розподіляють свої ресурси і несуть втрати від реалізації стратегій і програм

розвитку. В табл. 5.1 наведено результати розрахунку індексу та субіндексів глобальної конкурентоздатності України, що запропоновані ВЕФ. Загальна кількість країн, що приймали участь у розрахунку – 139.

Таблиця 5.1

Індекс та субіндекси глобальної конкурентоздатності України в 2010 році*

Складові індексування	Індекс
Індекс глобальної конкурентоздатності України	89
Індекс глобальної конкурентоздатності Луганської області	96
Базові вимоги	102
Державні і приватні інститути	134
А. Державні інститути	132
1. Права власності	132
1.01 Права власності	135
1.02 Захист прав інтелектуальної власності	113
2. Етика і корупція	131
1.03 Витік державних коштів	129
1.04 Довіра громадськості до політиків	122
1.05 Нерегулярні платежі і хабарі	127
3. Зловживання впливом	136
1.06 Незалежність судової влади	134
1.07 Фаворитизм при ухваленні рішень посадовими особами держави	127
4. Ефективність уряду	137
1.08 Необґрунтованість (марнотратство) державних витрат	131
1.09 Тягар державного регулювання	125
1.10 Ефективність правової системи	138
1.11 Прозорість державної політики	114
5. Безпека	95
1.12 Втрати бізнесу через терористичні акти	58
1.13 Втрати бізнесу через злочинність і насильницькі дії	65
1.14 Організована злочинність	116
1.15 Надійність роботи правоохоронних органів	122
В. Приватні інститути	132
1. Корпоративна етика	130
1.16 Рівень відповідальності фірм	130
2. Звітність	131
1.17 Рівень стандартів аудиту і звітності	128
1.18 Ефективність корпоративного керівництва	90
1.19 Захист інтересів міноритарних акціонерів	138

Джерело [267]

Індекс глобальної конкурентоздатності Луганської області складає 96, що в цілому гірше, ніж індекс країни. Проте, серед областей України, індекс конкурентоздатності Луганської області займає 13 місце (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

**Результати областей східного регіону за складовими індексу
глобальної конкурентоздатності України у 2010 році**

Складові індексування	Місце області в рейтингу		
	Луганська	Донецька	Харківська
Місце індексу глобальної конкурентоспроможності Луганської області в рамках України	13	6	14
Базові вимоги			
Складова 1: Державні і приватні інститути	2	6	12
Складова 2: Інфраструктура	17	5	14
Складова 3: Макроекономічна стабільність	-	-	-
Складова 4: Охорона здоров'я і початкова освіта	20	19	17
Підсилювачі ефективності			
Складова 5: Вища освіта і проф. підготовка	12	5	13
Складова 6: Ефективність ринку товарів	7	12	9
Складова 7: Ефективність ринку праці	17	11	9
Складова 8: Рівень розвитку фінансового ринку	5	4	18
Складова 9: Оснащеність новими технологіями	18	3	8
Складова 10: Розмір ринку	-	-	-
Чинники інновацій і розвитку			
Складова 11: Рівень розвитку бізнесу	2	6	18
Складова 12: Інновації	8	5	10

Джерело [82]

При цьому, за базовою характеристикою – державні і приватні інститути – Луганська область займає 2 місце серед областей, що є відносно непоганим показником. У табл. 5.2 наведено розподіл місць Луганської області серед інших областей за різними складовими індексу глобальної конкурентоспроможності.

У межах досліджень щодо конкурентоздатності регіону також надаються чинники, які допоки негативним чином впливають на розвиток бізнесу в Луганській області, наведено в табл. 5.3.

**Чинники негативного впливу на умови ведення бізнесу
у областях східного регіону України у 2010 році**

Чинники	Питома вага чинників за областями, %		
	Луганська	Донецька	Харківська
Нестабільність політики	19,0	15,0	22,0
Податкова політика	16,0	13,0	14,0
Нестабільність уряду / перевороти	11,0	13,0	13,0
Податкові ставки	10,0	10,5	11,0
Корупція	8,5	8,0	8,0
Інфляція	8,0	7,5	7,0
Доступ до фінансування	7,0	6,0	7,0
Нерозвинена інфраструктура	5,0	6,0	4,0
Неефективність держапарату	4,0	5,0	4,0
Обмежувальне трудове законодавство	4,0	4,0	4,0
Низька кваліфікація робочої сили	3,0	4,0	2,0
Валютне регулювання	2,0	4,0	2,0
Злочини і крадіжки	1,5	2,0	1,0
Нерозвинена трудова етика	0,5	1,0	1,0
Погане здоров'я населення	0,5	1,0	0,0
Сукупна дія факторів	100,0	100,0	100,0

Джерело [82]

У рамках нашого дослідження є також важливим параметр, що є складовою індексу глобальної конкурентоздатності – витрати на реалізацію аграрної політики. Україна займає 135 місце в світі за цим субіндексом, місце Луганської області серед інших областей за цим параметром – 3. Відсутність витрат на реалізацію аграрної політики означає те, що спроби реформування аграрного сектора закінчуються декларуванням намірів, а конкретні заходи не здійснюються [59, 62, 91, 98, 264].

У результаті проведеного дослідження наші висновки зводяться до такого. Елементи інституційного (зовнішнього) середовища різноманітні і різноманітний їх вплив на підприємства та, зокрема на систему управління земельними ресурсами.

Початковим етапом вимірювання ефективності аграрних відносин всередині підприємства, та впливу окремих факторів на них зокрема, повинна стати оцінка ситуації, в якій створюються умови для виникнення конкурентних переваг як поняття. Загальна конкурентоздатність країни в світовому розумінні є передумовою для визначення як підходів до оцінки

параметрів ефективності системи управління земельними ресурсами окремих суб'єктів господарювання, так і ідеології трактування отриманих результатів оцінки. За загальноприйнятою методикою оцінки глобальної конкурентоздатності країн ВЕФ, Україна може вважатися країною з гранично низьким рівнем глобальної конкурентоздатності. Тому забезпечення процесів набуття, утримання та використання конкурентних переваг у певній сфері повинно відбуватися на загальнонаціональному макроекономічному рівні. Тільки за таких умов конкурентоздатність певних галузей та підприємств може системно зростати.

5.2. Адаптація системи управління земельними ресурсами аграрних виробників до міжнародних стандартів в інтересах споживачів

Розглядаючи зовнішнє середовище, що впливає на систему управління земельними ресурсами (СУЗР) аграрних виробників, слід виділити 3 основні його суб'єкти:

- 1) споживачі;
- 2) інші аграрні виробники (конкуренти);
- 3) держава.

Кожен з них оказує певний прямиий і опосередкований вплив на СУЗР конкретних аграрних виробників та їх груп і об'єднань. При цьому завжди є присутнім і зворотній вплив.

Будучи представниками різних груп інтересів (суспільних, місцевих громад, корпоративних та приватних), зазначені суб'єкти саме і створюють механізм СУЗР, який спрямований на досягнення економічного, соціального і екологічного видів ефектів.

Зважаючи на значні відмінності в якості ґрунтів, загальному ресурсному потенціалі аграрних виробників та їх місцерозташуванні, даний механізм може включати різні підходи для уникнення диспаритету в реалізації своїх інтересів їх представниками. Дана проблема актуалізує наукове дослідження адаптаційних механізмів СУЗР аграрних виробників з інтересами різних суб'єктів, зокрема – споживачів, з урахуванням міжнародних стандартів у практику господарювання.

Щодо реалізації своїх інтересів споживачами в контексті раціоналізації СУЗР сільгосппризначення, слід зазначити їх першочерговість через вплив на продовольчу безпеку. І ринкові закони, і сама сутність існування державних утворень свідчать про необхідність задоволення потреб в першу чергу вітчизняних споживачів в найнеобхіднішому – продуктах харчування високої якості широкого асортименту за помірними цінами. На ринку вільної конкуренції і держава, і конкуренти цьому тільки сприятимуть. Але на практиці стикаємося з

проблемою недосконалої конкуренції на аграрному ринку, на ринку прав на землекористування, який має ризик трансформації і на такий, що формується, ринок землі.

Даним аспектам присвятили свої праці багато вчених, серед яких слід зазначити Л. В. Бойко, М. І. Волошина, Н. В. Зіновчук, А. Г. Мартина, В. М. Нелепа, П. Т. Саблука, М. М. Федорова, О. В. Ходаківську та ін. [49, 151, 162, 167, 230, 250]. При цьому в контексті динамічного розвитку проблема адаптації СУЗР сільгосппризначення з інтересами споживачів (глобалізаційні й інтеграційні процеси, зміна нормативно-правової бази щодо земельних відносин, зміни у доходах і витратах домогосподарств, умов ведення агробізнесу тощо) лише актуалізується та потребує дослідження не тільки окремо на макро-, мезо- та мікрорівнях, а комплексно в 3 зазначених площинах.

Відповідальним елементом інтеграційних спрямувань України має стати розробка та впровадження стратегії адаптації законодавства щодо використання та охорони земельних ресурсів. В контексті європейського досвіду здійснення державної земельної політики деякі напрями земельної реформи в Україні не наближають, а навпаки – віддаляють нас від стандартів ЄС у сфері використання та охорони земель, а звідси – і якості харчування та безпеки життя її громадян.

Нинішня земельна політика зорієнтована на розбазарювання земель, а не їх захист, охорону, ефективне використання, підвищення родючості тощо. Економічної користі від того, що земельний фонд України складає 60,4 млн. га – державний бюджет (тобто мешканці держави) поки що не відчуває. І це при тому, що за площею сільськогосподарських угідь на одного жителя (0,85 га) Україна поступається лише Канаді, США та Росії. За раціональної структури землекористування та відповідного наукового та ресурсного забезпечення, наша держава здатна виробляти продуктів харчування високої якості на 140-150 млн. осіб без суттєвих змін у навантаженні на природне середовище (при суттєвих навантаженнях, як зазначалося, – на 1 млрд. чол.). Міжнародні програми допомоги країнам, мешканці яких бідують від голоду (більше 1 млрд. чол.), вичерпання світових можливостей збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції за рахунок екстенсивних факторів, що відповідно позначається на рості світових цін на продовольство, за вирішення принципових питань щодо власності на землю в Україні спровокують стрімкий ріст аграрного виробництва [60, 61, 98, 101]. Це породжує суттєві питання щодо його прогресивних і водночас безпечних технологій.

Питання ускладнюється тим, що з кожним роком зменшується в ґрунті та сільськогосподарській продукції відповідно вміст мікроелементів, амінокислот і т. п. Причини цього у тому шляху розвитку сільського господарства, яким йшли і йдуть країни ЄС, Північної Америки,

а в останні десятиріччями – й багато країн, що розвиваються. Цей шлях – нарощування врожайності культур і продуктивності тварин за рахунок збільшення внесення мінеральних добрив, застосування пестицидів, досягнень селекції, вдосконалення годівлі худоби та птиці й т.п. [162, с. 20-21]. Він забезпечує значний ріст виробництва продукції рослинництва і тваринництва. При цьому продукцію одержують дедалі нижчої якості, бо ріст урожайності забезпечується, насамперед, внесенням у ґрунт високих норм мінеральних добрив. Але рослини з урожаєм виносять з ґрунту не тільки NPK але й десятки мікроелементів, амінокислот тощо, які фермери практично не компенсують. Їх у ґрунті та в сільськогосподарській продукції з кожним роком стає все менше і менше.

Є й інший шлях розвитку сільського господарства – виробництво високоякісної, екологічно чистої продукції за рахунок освоєння органічного сільського господарства. Слід зазначити, що з кожним роком у розвинутих країнах світу зростає виробництво і споживання біопродукції. Зокрема, у Франції таку продукцію вирощують на 2 % площі сільськогосподарських угідь. У першу чергу вона іде на харчування дітей. За рішенням мерій в усіх школах введено обов'язкове харчування дітей екологічно чистою продукцією 2-3 дні, а в окремих – і всі дні тижня. У Данії близько 10% молочних ферм екологічно чисті. На цих фермах корови повинні одержувати органічний корм, мати достатньо простору для руху й у літній період утримуватися на пасовищах. Корови на екологічно чистих фермах дають приблизно на 1500 л молока менше, ніж на звичайних фермах, через більш вищу питому вагу грубого корму, що вимагає закон [162, с. 21].

Про ефективність виробництва екологічно чистої продукції переконливо свідчать і порівняння цін на звичайні та екологічно чисті продукти харчування в магазинах Франції (табл. 5.4). Різниця становить майже два рази. Звичайно, собівартість цієї продукції за рахунок нижчої врожайності культур і продуктивності худоби дещо вища, але темпи її росту значно нижчі за ріст цін.

Провідні вчені України вважають, що їй треба йти обома шляхами [162, 230]. Перший забезпечуватиме експорт продукції традиційної якості у безмежний ринок країн, що розвиваються, а другий – у високорозвинуті країни світу і для заможних верств населення. Причому на перших порах перевага буде за першим шляхом, а з накопиченням досвіду органічного сільського господарства – за другим. Формування системи органічного сільського господарства повинно стати для України пріоритетним у середньостроковій перспективі. Про це переконливо свідчить досвід розвинутих країн світу, де сектор екологічних товарів і послуг стає інвестиційно привабливішим, динамічнішим та прибутковішим сегментом внутрішнього ринку й високорозвиненого сегменту зовнішньої торгівлі [162, с. 22].

Таблиця 5.4

**Ціни на продукцію різної якості у магазинах Франції, січень 2009 р.,
євро.***

Продукція	Супермаркети			Магазин біопродуктів	Ціни біопродуктів, % до найнижчих цін
	торгівля через дистриб'юторів	великі	біопродукти		
	звичайна продукція				
1. Олія рослинна оливкова чиста, екстра 0,75 л	3,70	5,68	5,83	7,47	202
2. Йогурти натуральні вагою по 125 г	0,65	0,86	1,31	1,60	246
3. Шість яєць великого розміру	1,19	2,02	2,20	2,27	191
4. Сир "Емменталь» 100 г (45% жирності)	0,90	1,10	1,35	1,82	202
5. Сир "Камамбер" 250 г 45% жирності	1,80	2,03	2,03	2,95	164
6. Два стейки свинячі порізані прохолодні, 200 г (вміст жиру 5%)	2,17	2,17	3,00	3,95	182
7. Сік (джус) помаранчевий, 1 л (100%)	1,75	2,35	2,27	3,28	187
Усього	12,16	16,21	17,99	23,34	192
%	100,0	133,0	148,0	192,0	X

*[162, с. 21]

Хоча виробництво органічної продукції у світі стало об'єктивною реальністю, в аграрному секторі економіки України воно розвивається стихійно та без належної державної підтримки. Його значення істотно зросло зі вступом України до СОТ з огляду на необхідність забезпечення конкурентоспроможності продукції агропромислового виробництва на світовому ринку. Цей напрям виробництва як явище є не лише реакцією виробників на дедалі зростаючу потребу споживачів у безпечній продукції харчування, що передбачає пошук компромісів між її кількістю і якістю. Виробництво органічної продукції зорієнтовано на дотримання міжнародних вимог щодо управління станом навколишнього природного середовища, спрямованих на природоохоронне збалансування економічних та екологічних пріоритетів на всіх етапах послідовної зміни стану продукції – від сировини до утилізації продукції [103, 107, 248]. Відповідно до міжнародних зобов'язань України щодо природокористування, цей напрям в агропромисловому виробництві потребує державної підтримки та відповідного наукового забезпечення, тобто наукових засад управління виробництвом органічної продукції.

В Україні є кілька груп суб'єктів господарювання, які виробляють органічну продукцію: фермерські господарства, розташовані на придатних для вирощування органічної продукції землях; великі за розмірами та проінспектовані за міжнародними вимогами сільськогосподарські підприємства; господарства Асоціації “БЮЛан Україна”, що виробляють органічну продукцію [49]. Але дана продукція в Україні поки що не знайшла системної популяризації і майже 100 % торговельних мереж пропонують покупцю декілька її видів в 4 і більше разів дорожче відповідних аналогів. При цьому на продовольчих ринках більшу частину продукції з ОСГ теж можна віднести до органічної. Останнім часом не тільки переробні підприємства, а й окремі особисті підсобні та фермерські господарства облаштовують стаціонарні торговельні точки під власну продукцію (частково беруть на реалізацію за принципом обслуговуючого кооперативу), активно позиціонуючи її як органічну («здорову», «корисну», «домашню», «живу», «еко», «зелену», «біо» тощо).

У вирішенні питання задоволення споживачів продукцією високої якості необхідно використати одну із переваг України в процесі інтеграції – так званий ефект затриманого розвитку: не слід повторювати весь шлях проб і помилок інших країн. І наші недоліки (низька врожайність, пов'язаний з цим низький винос з урожаєм поживних речовин із ґрунту) можуть і повинні стати нашими перевагами [162, с. 22]. Практично у всіх областях України є досить великі площі орних земель (і пасовищ та луків), на яких можна одержувати екологічно чисті продукти харчування, конкурентоспроможні на світовому ринку [250].

При цьому головною конкурентною перевагою сільськогосподарської продукції України у перспективі буде не тільки її екологічність, а й повноцінність вмісту в ній 90 елементів харчування, потрібних для здоров'я людини. Для цього терміново потрібно провести серйозні науково-експериментальні дослідження, які мають включати такі послідовні етапи щодо порівняльної оцінки вмісту мікроелементів, вітамінів, амінокислот і жирних кислот у типових ґрунтах України, інших основних експортерах продовольства; їхній рослинницькій та тваринницькій продукції [162, с. 22].

Наведені вище дані свідчать про помилковість визначення ефективності використання сільськогосподарських угідь, як і всього виробництва, тільки на основі показників економічної ефективності, нехтуючи показниками екологічної та соціальної ефективності. Яскравим підтвердженням сказаного є порівняння результатів господарювання трьох агропідприємств – агрохолдинг Група компаній “Агро-Агротон”, СТОВ АФ “Должанська” Свердловського району і СТОВ ім. Енгельса Новопсковського району Луганської області (табл. 5.5). господарства обрано за принципом різної питомої ваги продукції тваринництва у структурі товарної продукції.

Таблиця 5.5

Результати сільськогосподарської діяльності трьох аграрних підприємств, 2011 р.

Показник	ХК “Агро-Агротон”	СТОВ АФ “Должанська”	СТОВ ім. Енгельса
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	118,229	5,985	5,301
Середньорічна чисельність працівників зайнятих у сільському господарстві, чол.	1910	113	374
у т.ч. з розрахунку на 1000 га сільгоспугідь	16,2	18,9	70,6
Обсяг продажу сільськогосподарської продукції, млн. грн.	223,9	26,9	36,4
у т.ч. продукція рослинництва	186,7	20,6	12,8
з них: зернові	64,0	7,1	8,8
соняшник	115,5	9,6	4,0
продукція тваринництва	37,2	6,3	23,6
Ціна 1 ц зерна, грн.	109,94	153,35	85,49
Ціна 1 ц соняшника, грн.	352,37	311,48	305,39
Обсяг продажу сільгосппродукції з розрахунку на 1 га угідь, тис. грн.	1,89	4,49	6,87
Операційний прибуток від реалізації сільгосппродукції, млн. грн.	16,0	5,4	-1,0
у т.ч. з розрахунку на 1 га сільгоспугідь, грн.	135	901,2	-192,7
Рівень рентабельності сільськогосподарської діяльності, %	7,7	25,1	-2,7

Так, основною галуззю Групи компаній “Агро-Агротон” є рослинництво та переробка сільгосппродукції, допоміжне – товарне птахівництво; СТОВ АФ “Должанська” – рослинництво (2/3 вартості товарної продукції) і тваринництво (1/3); СТОВ ім. Енгельса – тваринництво (2/3) і рослинництво (1/3) [60, 61, 98].

При цьому Група компаній “Агро-Агротон” має низький рівень рентабельності сільського господарства не в останню чергу через реалізацію своєї продукції за трансфертними цінами вертикально інтегрованим підприємствам.

Використання землі агрохолдингом Група компаній “Агро-Агротон” (порушення сівозмін, майже повна відсутність органічних добрив – тваринництво представлено птахівництвом, до цього – було ліквідовано

галузь свинарства, до того – було ліквідовано галузь скотарства) призвело до зменшення вмісту в орному шарі гумусу, водночас в СТОВ АФ “Должанська” і СТОВ ім. Енгельса цей показник зріс. Аналогічна картина спостерігається і з вмістом в орному шарі мікроелементів.

Але занижка ціна на молоко та м'ясо ВРХ та їх щорічне та щосезонне коливання з незначної до меншої ціни (що робить неможливим розширене відтворення) спонукають сільськогосподарські підприємства відмовлятися від скотарства, а відповідно – звільняти працівників і погіршувати якість землі і перспективи землекористування взагалі. Надмірна концентрація аграрного капіталу та формування надвеликих земельних банків породжують цілий ряд негативних аспектів, не в останню чергу пов'язаних з інтересами споживачів продукції аграрного сектору економіки (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

**Вплив надмірної концентрації аграрного капіталу
(в т.ч. земельного) на інтереси споживачів продукції аграрного
сектору економіки**

Вид інтересів	Вимоги споживача	Пропозиції виробника
Якість продукції	Високий рівень, що заснований на: - біологічному землеробстві; - біологічному тваринництві; - використанню натуральних інгредієнтів при переробці продукції; - дотримання норм системи управління якістю продукції при її виробництві, переробці, транспортуванні, зберіганні та реалізації (НАССР)	Стандартний рівень, що заснований на: - інтенсивному землеробстві; - інтенсивному тваринництві; - використанню штучних інгредієнтів для подовження терміну реалізації продукції та покращення її смакових характеристик; - формальне дотримання НАССР (для внутрішнього ринку з серйозними порушеннями)
Ціна продукції	Невисокий середній рівень, широкий діапазон цін на фасовану та нефасовану продукцію; стабільність цін за часом та регіонами країни	Рівень світового ринку, уніфіковані формати фасування; повна залежність від кон'юнктури світового ринку
Асортимент продукції	Широкий	Широкий з певною уніфікацією до міжнародних вимог
Обсяг продукції	Достатній для споживання без формування великих сезонних обсягів запасів у споживачів	Максимальний При певній кон'юктурі світового ринку – перехід на товари-замінники, імпорتنі товари, перехід у інший ціновий сегмент. Швидке реагування на зміни у детермінантах попиту на споживчому ринку

Як бачимо з табл. 5.6, вимоги національного споживача дещо не збігаються з пропозицією національних виробників, що породжує незадоволеність інтересів перших та їх “споживчу експлуатацію” другими, формуючи модель олігополістичної конкуренції на продовольчому ринку з відповідним потуранням економічних законів (пропозиція зручних для монополістів товарів формує потрібний попит). Слід зазначити, що відповідно до Державних програм розвитку передбачалося довести обсяг частки органічної продукції у загальному обсязі валової продукції сільського господарства до 10 відсотків; впровадити у практику базові агроекологічні вимоги і стандарти відповідно до регламентів ЄС; довести обсяг споживання населенням у 2020 році основних продуктів харчування до раціональних норм [25, 207, 208].

При цьому розвиток рослинництва здійснюється шляхом: підтримки великотоварного виробництва рослинницької продукції через стимулювання створення партнерських об'єднань власників земельних часток (паїв) та стимулювання ведення органічного сільського господарства [208]. На наш погляд, дані плани більше популістські, ніж конструктивні, оскільки до 2015 р. залишилось 3 роки, за які в 2 рази наростити поголів'я корів, витримати фондоемні тривалі науково обґрунтовані технологічні заходи переходу на органічне землеробство, збільшити в кілька разів площу під багаторічними насадженнями та інтенсифікувати садівництво, виноградарство та ягідівництво просто неможливо.

Враховуючи зазначене, стратегія земельної політики України має врахувати продовольчу кон'юнктуру світового ринку з його істотним зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію та підвищенням зростанням цін на неї, а також наявність у структурі сільськогосподарського земельного фонду України значної частки земель з потенційно найродючішими чорноземними ґрунтами, які зазнали системної деградації із втратою цінних якостей як засобу виробництва дещо іншого характеру, ніж це сталося в західних країнах з розвинутим сільським господарством. На даний момент основні заходи з реформування земельних відносин не спрямовані на підвищення ефективності СУЗР. Одна з основних перешкод – монополізація аграрного ринку та ринку прав на землекористування. Самовиключення держави з сегменту реалізації економічної функції (окрім контрольної), зокрема в сфері земельних відносин, провокує нехтування інтересів національних споживачів і породжує загрозу монополізації на такому, що формується, ринку землі. Недопущення цього явища – одна з основних задач солідарності науковців, політиків та практиків аграрного сектору економіки України.

5.3. Оптимізація площі сільськогосподарських підприємств для підвищення ефективності використання земель

За площею орних земель земельні ресурси України перевищують аналогічні показники низки країн ЄС, зокрема Німеччини – у 2,8 рази; Великобританії – 5,1; Франції – 1,9; Італії – 3,7; Польщі – 2,3; Румунії – 3,5; Угорщини – 6,5; Болгарії – у 8,6 разів [137, с. 4]. Однак, в Україні високі врожаї на чорноземах отримують лише в окремі сприятливі роки, та й тоді їх обсяг залишається приблизно вдвічі нижчим, ніж у країнах Західної Європи. Відтак актуальною сьогодні є проблема ефективного використання земельних ресурсів, в т. ч. через оптимізацію аграрного виробництва.

Ефективне використання земельних ресурсів є найважливішою проблемою для аграрія, бо земля у сільському господарстві виступає як предметом, так і засобом праці. Досвід окремих передових господарств України (ПП “Агроекологія” Шишацького району Полтавської області, ПрАТ “Агро-Союз” Синельниківського району Дніпропетровської області, СТОВ ім. Енгельса Новопсковського району Луганської області та ряду інших) демонструє можливість отримання стабільно високих натуральних та вартісних показників ефективності використання землі ще й за певних додаткових умов [59, 80, 234]. Вони передбачають: розвиток тваринництва; використання сучасних ресурсозберігаючих технологій, адаптованих до місцевих умов; постійне підвищення якості ґрунтів, а відтак – і сільгосппродукції; надання не тільки соціального пакету на рівні кращих вірців рейтингу соціально відповідальних підприємств України, а й стимулювання потужного розвитку соціальної сфери села.

Сучасний стан земель, які використовуються у вітчизняному сільському господарстві, незадовільний, адже в країні майже не застосовуються положення програм підвищення родючості ґрунтів. Близько 40 % орних земель України втрачають продуктивність через недосконалість заходів механічного впливу на ґрунт сільськогосподарської техніки. За останні роки зафіксовано значне погіршення якості ґрунтів, зниження їхньої потенційної й ефективної родючості. Доказом цього може слугувати аналіз врожайності найбільш важливих для вітчизняного агросектору культур. Так, врожайність зернових культур в Україні збільшилась з 35,1 ц/га в 1990 р. до 37,0 ц/га у 2011 р. При цьому на даному проміжку часу, на відміну від попередніх 30 років, вона була надто залежною від природних факторів та значно коливалася, наприклад, у 2006 р. складала 24,1 ц/га, у 2010 р. – 26,9 ц/га і т. д. Найменшою врожайність зернових була в 2003 р. – 18,2 ц/га (менше 20 ц/га – у 1996, 1999, 2000, 2003 роках). Тенденція коливання врожайності (а звідси – і ціни сільгоспсировини та кінцевої продукції з неї) характерна і для соняшнику. В Україні найнижчий показник збору цієї культури становив

8,9 ц/га у 2004 р., а найбільш високий – у 2011 р. – 18,4 ц/га (1990 р. – 16,5 ц/га). У 1994, 1998, 2001 та 2004 роках урожайність соняшнику складала менше 10 ц/га. Загалом за 1990-2011 роки амплітуда коливання врожайності зернових та зернобобових становила 103 %, соняшнику – 107 %, цукрових буряків – 133 %, картоплі – 104 %, овочів – 77 %, плодів та ягід – 372 % [171]. Для підтримки високого рівня продовольчої безпеки держави даний показник має бути в межах 20-30 %.

Врожайність – не єдиний показник, за яким можна оцінювати ефективність чи неефективність використання земельних ресурсів. В цьому аспекті важливе значення має також структура посівних площ. Розмір посівних площ з післявоєнних літ до кінця 80-х років ХХ ст. збільшувався, а з 80-х років ХХ ст. по 2011 р. – навпаки зменшувався. При цьому, якщо до 1990 р. технічні культури займали 10-12 % посівних площ, то з 1990 р. і до 2011 р. їх питома вага постійно підвищується і досягає 30-35 % (за рахунок відповідного зменшення площ посіву під кормовими культурами). Тобто підприємства збільшують посівні площі під соняшником та ріпаком за рахунок зменшення посівів інших культур, сподіваючись отримати в наслідок цього більш високі прибутки. Такі дії аграрних підприємств значно погіршують природні якості ґрунту.

Актуальним, вважаємо, є проведення дослідження щодо ефективності використання сільгоспугідь в залежності від їх площі, що задіяна у виробничому процесі. Для цього нами з 9180 сільгосппідприємств України, що надають регулярну повну статистичну звітність до органів статистики, обрано 5844 підприємств за рядом критеріїв: площа сільгоспугідь та ріллі не менша за 200 га; виручка та собівартість виробленої продукції не менше 200 тис. грн.; кількість працівників не менше 10 чол.; не більше 40 % товарної продукції припадає на продукцію птахівництва, свинарства, овочівництва, виноградарства, садівництва, ягідництва, тобто підприємства, що не є вузькоспеціалізованими.

Окремо ми виділили 64 формування агрохолдингового типу (з площею сільгоспугідь більше 15000 га), параметри яких не можна співставити з типовими сільгосппідприємствами України. Нами винесено їх із загальної сукупності підприємств та проведено розрахунки за даною групою господарств в окремому стовпчику (табл. 5.7). Слід відзначити, що досягти критерію ідеальності за типовістю господарств в даних групуваннях досить важко, адже існує цілий ряд структурних підрозділів агрохолдингів, які є самостійними юридичними особами.

В наслідок групування виявлено наступні закономірності. Так, на групу I (площа сільгоспугідь до 500 га) припадає 6,5 % підприємств, що дають 0,9 % валової продукції [94, 96]. Аналогічні показники за V групою становлять відповідно 9,5 % і 41,6 %.

Таблиця 5.7

Групування типових сільськогосподарських підприємств України за площею сільгоспугідь станом на 2010 р.*

Показники	Площа сільгоспугідь, га					Усього / в середньому	Площа сільгоспугідь більше 15000 га
	до 500	500,1-1000	1000,1-3000	3000,1-5000	5000,1-15000		
Кількість господарств	385	888	3168	907	496	5844	64
Площа сільгоспугідь – всього, тис. га	142,8	674,2	5789,2	3437,3	3749,6	13793,2	2018,5
- на 1 господарство, га	371	759	1827	3790	7560	2360	31540
Валова продукція – всього, млн. грн.	507,1	1979,1	18982,4	11787,3	14254,3	47510,1	9392,2
- на 1 господарство, тис. грн.	1317,2	2228,7	5991,9	12995,9	28738,4	8129,7	146752,6
- на 1 га сільгоспугідь, грн.	3550,02	2935,35	3278,95	3429,20	3801,54	3444,47	4652,94
Чисельність робітників – всього, чол.	8793	23128	155415	83950	78967	350253	50296
- на 1 господарство, чол.	23	26	49	93	159	60	786
Продуктивність праці, тис.грн./чол.	57,67	85,57	122,14	140,41	180,51	135,65	186,74
Річний фонд оплати праці, тис. грн./чол.	9,0	9,7	12,0	12,9	14,5	12,5	14,1
Виробничі витрати на 1 га, грн.	3279,26	2496,87	2702,35	2824,33	3194,14	2862,37	3870,92
- в т.ч. орендна плата за землю, грн./га	221,73	266,40	295,02	295,79	308,76	296,75	357,62
Виробнича собівартість реалізованої продукції, млн.грн.	446,8	1497,0	13506,6	8309,4	9998,1	33758,01	5877,0
Прибуток за виробничою собівартістю – всього, млн.грн.	102,4	482,9	5048,9	3216,7	4096,0	12946,8	2556,3
- на 1 господарство, тис. грн.	265,9	543,8	1593,7	3546,5	8258,0	2215,4	39942,9
- на 1 га сільгоспугідь, грн.	716,53	716,18	872,13	935,81	1092,37	938,64	1266,43
Питома вага виручки від реалізації продукції тваринництва, %	26,3	15,6	15,3	14,5	13,8	14,8	9,7
Питома вага адміністративних витрат та витрат на збут у повній собівартості реалізованої продукції, %	12,6	11,8	11,5	12,0	16,3	13,1	15,0
Рівень рентабельності, %							
- за виробничою собівартістю	22,9	32,3	37,4	38,7	41,0	33,3	43,5
- за повною собівартістю	7,4	16,6	21,6	22,0	18,0	20,2	21,9

* За даними річних звітів сільськогосподарських підприємств (зокрема, форма № 50-сг)

При цьому в I групі валової продукції з розрахунку на 1 га вироблено на 13,4 % менше, ніж в V, хоча більше на 20,9; 8,3; 3,5 %, ніж у II, III, IV групах відповідно. Даний факт пояснюється більшою фондозабезпеченістю, землемісткістю та відмінною структурою товарної продукції аграрних формувань.

В невеликих господарствах процеси нарощування доходів за рахунок екстенсивних факторів обмежені, тому їх власники намагаються інтенсифікувати виробництво на основі диверсифікації виробництва. Інтенсифікація виробництва в рамках окремих підприємств – перша форма концентрації виробництва в сільському господарстві.

Також слід зазначити, що адміністративні витрати та витрати на збут мають найменшу питому вагу у повній собівартості реалізованої продукції у господарствах з площею сільгоспугідь 1000,1-3000 га, що вказує на їх оптимальні розміри з точки зору керованості.

Як показують розрахунки (див. табл. 5.7), найбільшим виробничим потенціалом володіють великі за площею сільгоспугідь типові підприємства. До того ж їх прибутковість достатня для ведення розширеного відтворення.

Щодо агрохолдингових формувань (площа земельних угідь яких становить більше 15000 га) варто зазначити, що такі суб'єкти господарювання досить часто здійснюють процеси концентрації земель керуючись не економічною доцільністю, а в основному спекулятивним інтересом до земель сільгосппризначення, націленим на придбання прав на довгострокову оренду великих масивів з очікуванням (після скасування мораторію на купівлю-продаж земель) її розпродажу. Підтвердженням цього є як кількісні (складна організаційна структура; надмірний ресурсний потенціал – в середньому на 1 підприємство припадає 31540 га сільгоспугідь, 786 робітників), так і якісні параметри (низький рівень фонду оплати праці – 1175 грн. в місяць на 1 робітника; низька питома вага виручки від реалізації продукції тваринництва – 9,7 %; надвисока питома вага адміністративних витрат та витрат на збут у повній собівартості реалізованої продукції – 15,0 %; високий рівень орендної плати – 357,62 грн./га). В основному дані підприємства вимивають з села кошти, ігноруючи при цьому будь-які соціальні негаразди.

Підводячи підсумок, зазначимо, що основні доводи вчених щодо визначальної ролі великих господарств у формуванні ефективного національного сільськогосподарського виробництва варто доповнити положенням щодо важливості розвитку середнього пласту агробізнесу для вирішення соціальних та екологічних питань. На наш погляд, вони є ефективною основою розвитку процесів інтенсифікації, бо мають найбільші переваги в перехідному стані стійкості економічної системи підприємства.

Через проведені аналітичне групування сільгоспідприємств України визначено, що найбільш ефективними серед типових є підприємства з площею сільгоспугідь переважно більше 1000 га (за продуктивністю праці, землевіддачею, прибутком на 1 га сільгоспугідь та рівнем рентабельності). При цьому в невеликих господарствах (з площею сільгоспугідь не більше 1000 га), де показники ефективності менші, процеси нарощування доходів за рахунок екстенсивних факторів обмежені, тому їх власники намагаються вдосконалити процес виробництва на основі інтенсифікації. В даному випадку обмеженість земельними ресурсами є об'єктивною основою прогресивного розвитку господарств, що створює умови для пошуку раціональних технологічних рішень, сприяючих мінімізації питомих витрат [80,94, 96, 234]. Саме цей підхід ми вбачаємо основою технологічного напрямку екологізації виробництва.

Таким чином, перспективним напрямом організаційного розвитку суб'єктів сільськогосподарського виробництва, поряд з розвитком великих господарств, ми бачимо у застосуванні заходів щодо захисту від небажаних поглинань та стимулюванні розвитку невеликих господарств для «швидкої» інтенсифікації виробництва. В подальшому можливим є формування їх кооперативних об'єднань для використання конкурентних переваг великих господарських утворень та особистого підприємницького інтересу.

5.4. Перспективи розвитку раціонального сільськогосподарського землекористування

На конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, що проводилась в Ріо-де-Жанейро в 1992 році, представниками 179 держав прийнята програма економічного і соціального розвитку людства в ХХІ сторіччі, в основі якої лежить концепція сталого розвитку, яка представляється як модифікація біосфери і застосування людських, фінансових, живих і неживих ресурсів для задоволення людських потреб і поліпшення якості життя [69].

Одним з основоположних принципів концепції сталого розвитку є посилення взаємозв'язку економіки і екології, формування єдиної еколого-економічної системи розвитку як системи повної і всебічної інтенсифікації, що забезпечує еколого-безпечне сталий господарювання.

Поняття «сталий розвиток» («sustainable development») на сьогоднішній день має досить велику кількість визначень, так як в рамках цього поняття намагаються описати процеси розвитку систем різної природи та рівнів організації: біологічних, соціально-економічних, політичних, географічних та інших.

Необхідна конкретизація умов переходу на шлях сталого розвитку, як на глобальному, так і на інших рівнях ієрархії (регіональному, національному, локальному, виробничому). Перспективним з цієї точки зору є використання принципу “мислити глобально – діяти локально”, який передбачає врахування специфіки екологічних, соціальних, економічних проблем, характерних для кожного конкретного природно-географічного комплексу, тобто просторова структуризація глобальних проблем [39].

Концепція сталого розвитку з’явилася в результаті об’єднання трьох основних точок зору: економічної, соціальної та екологічної.

Узгодження цих різних точок зору та їх перекладання на мову конкретних заходів, які є засобами досягнення сталого розвитку – завдання величезної складності, оскільки всі три елементи сталого розвитку повинні розглядатися збалансовано.

Складові сталого розвитку можна представити у вигляді множин інтересів і цілей кожної з систем: екологічної, економічної та соціальної. Перетин цих множин призводить до необхідності реалізації процедури гармонізації інтересів. На рис. 5.1 представлені принципи гармонізації: *bearable* – терпимий, *equitable* – рівноправний, *viable* – життєздатний.

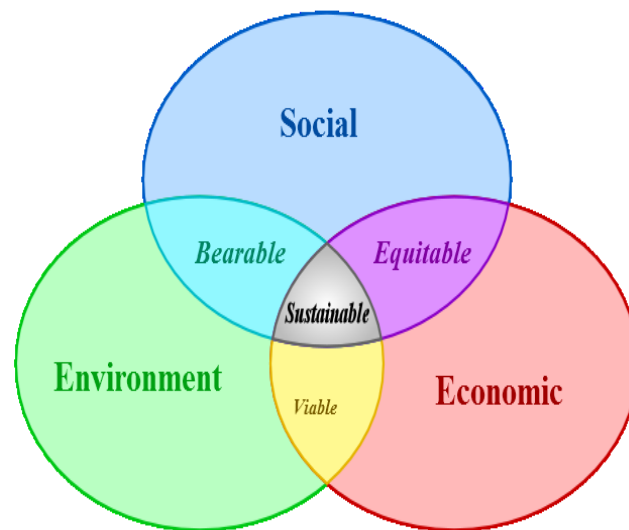

Рис. 5.1. Триєдина концепція стійкого розвитку

Таким чином, співіснування екологічної та економічної систем повинно ґрунтуватися на життєздатності, що реалізується в основному в адаптивних системах господарювання; співіснування екологічної та соціальної систем реалізується за принципом терпимості (толерантності)

інтересів поколінь у використанні екологічних ресурсів [89, 94, 96]; співіснування соціальної і економічної систем реалізується на основі рівноправності інтересів господарюючих суб'єктів економіки та інтересів суспільства.

Рис. 5.2. Проекція концепції сталого розвитку

Ці положення досить точно, хоча і не повністю характеризують поняття стратегії в реалізації ідей сталого розвитку.

Варіант реалізацій показників, що відображають рівень соціально-економічного розвитку може бути представлений у вигляді проекції на конкретні пріоритети соціально-економічного розвитку.

Економічне зростання, що базується на раціональному характері використання ресурсів, по своїй суті повинен викликати підйом соціальної сфери за рахунок високого рівня зайнятості, а оскільки людина є частиною природи і біологічно пов'язаний з нею для забезпечення свого виживання він повинен піклуватися про екологічної обстановці.

Далі представимо конкретні пріоритети та механізми їх реалізації.

Впровадження стійких технологій. Створення технічного потенціалу для забезпечення стійкого розвитку напряму пов'язано з впровадженням стійких, екологічно чистих і економічно ефективних технологій у промисловості, сільському господарстві, енергетиці, водопостачанні, управлінні міським господарством і на транспорті.

Такі технології є комплексними системами, що поєднують рентабельні і безпечні для навколишнього середовища виробничі схеми,

необхідні комунікативні та інформаційні засоби, а також нові механізми управління та звітності (екологічний маркетинг та менеджмент, страхування, облік природоохоронної діяльності, система раціонального природокористування та ін.).

Стійка технологічна модель на відміну від звичайної виробничої схеми відрізняється серійним виробництвом, високою швидкістю, економічною ефективністю, централізованим контролем та стандартизацією, орієнтованістю на людський фактор, гуманним ставленням до навколишнього середовища, необхідністю повторної утилізації відходів та легкістю експлуатації.

Для досягнення завдань сталого розвитку у виробничій сфері необхідні:

- забезпечення пріоритету “проривних” технологій, які випереджають за своїми показниками як вітчизняні, так і зарубіжні аналоги;
- впровадження нових моделей управління технологіями, в рамках яких екологічна реструктуризація та екологічна модернізація виробництва є важливими заходами превентивного характеру;
- розробка інструментарію для прийняття рішень і формування нової інфраструктури з метою впровадження стійких технологій в практику господарської діяльності, включаючи систему довгострокового планування, механізми фінансового регулювання, заходи громадської підтримки, розвинені інноваційні структури, умови для модернізації і трансформації інфраструктури.

Охорона здоров'я. Для забезпечення сталого розвитку соціо-екологічної підсистеми українського суспільства необхідно вдосконалення системи охорони здоров'я, на основі вибору оптимальної економічної моделі розвитку охорони здоров'я. Для цього необхідно:

- створення центрів високих медичних технологій із залученням провідних світових фахівців;
- розвиток медичного ринку з державним і недержавним участю;
- підтримка добровільного медичного страхування як одного з важливих елементів економічної системи охорони здоров'я;
- активне використання оздоровчих ресурсів природи України, включаючи створення мережі санаторно-курортних та реабілітаційних установ міжнародного рівня.

Забезпечення зайнятості. В рамках заходів щодо забезпечення сталого розвитку українського суспільства необхідно вжити подальші кроки з підтримки достатнього рівня зайнятості шляхом прийняття комплексу взаємопов'язаних заходів, особливо в сільській місцевості. Ці результати будуть досягнуті шляхом:

- зростання економіки всіх регіонів країни;

- розвитку сільського господарства, в тому числі із застосуванням більш ефективних сучасних аграрних технологій;
- підвищення ефективності системи соціального захисту населення, включаючи спрощення бюрократичних процедур при отриманні соціальних допомог, вдосконалення політики зайнятості;
- залучення бізнес-спільноти в регіонах країни у вирішення проблем безробіття [105, 264].

Представлений підхід, заснований на поєднанні інтересів підсистем, дає можливість визначити основний механізм реалізації принципів стійкого розвитку – механізм кооперування. Цінність кооперативної ідеї у формуванні механізмів сталого розвитку полягає в їх здатності гармоніювати інтереси суспільства для досягнення добробуту. Кооперативні принципи є сукупністю етичних основ організаційної, економічної, соціальної, культурно-просвітницькою та інших сфер кооперативної діяльності.

Спеціальні дослідження показують, що, не дивлячись на надлишок сільгосппродуктів в країнах ЄС, їх потреба в екологічно чистих продуктах задовольняється тільки на третину. При цьому попит на такі продукти росте випереджаючими темпами.

Якщо тенденція розвитку виробництва екологічно чистих продуктів зберігатиметься, то в 2020 році ринок екологічно чистих продуктів харчування прогнозно складатиме 200-250 млрд. доларів.

У України є певні перспективи для того, щоб претендувати на частину світового ринку. Для нас це украй важливо, тому що екологічно чисті продукти – це продукти з високим рівнем доданої вартості. У СОТ в першу чергу отримують переваги країни, які експортують товари з високим рівнем доданої вартості (сировинні ресурси такими не є).

Це значна можливість стати незалежними від коливань цін, цінової кон'юнктури на енергоносії, від чого дуже серйозно сьогодні залежить стан економіки. Нарешті, це світові ринки, що ростуть, і поновлювані, на відміну від природних сировинних ресурсів, продукти (рис. 5.3).

Тому і перспективи України зайняти свою нішу в постачаннях екологічно чистої продукції дуже непогані. Основою поставленого менеджменту є наявність стратегії розвитку. Сформульована стратегія повинна бути використана для розробки стратегічних проектів, методів пошуку. Роль стратегії в пошуку полягає в тому, щоб, по-перше, зосередити увагу на певних ділянках або можливостях, по-друге, відкинути решту всіх можливостей як несумісні із стратегією. Для вирішення питання наскільки картина, що вийшла, відповідає місії, цілям і стратегіям організації, що реалізуються, може бути використана модель MOST (див. рис. 5.3).

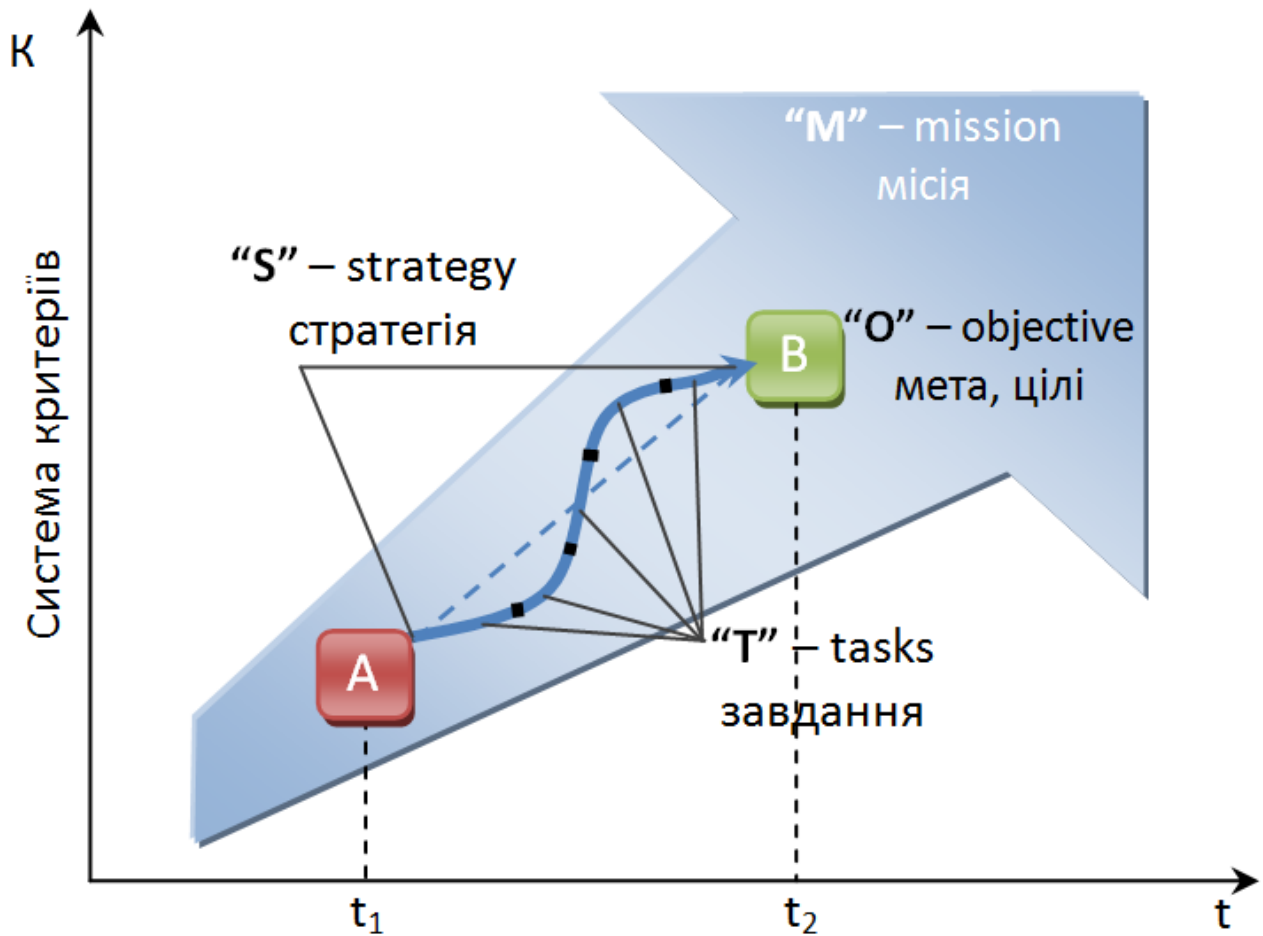

Рис. 5.3. Модель стратегічного планування MOST

Дана модель вносить визначеність до ієрархії між місією, цілями, стратегіями і завданнями. Місія має на увазі під собою бачення далеких перспектив компанії, задає межі прийнятної поведінки, визначає призначення компанії. Але при цьому місія не дає відповіді на питання, що конкретно повинне бути досягнуте. Цьому служать цілі, причому цілі ці повинні відповідати ряду критеріїв: бути конкретними, вимірними, узгодженими із зацікавленими сторонами компанії, забезпечені ресурсами, і їх досягнення повинне бути обмеженим за часом.

Проаналізувавши загальні тенденції розвитку сталого сільського господарства за матеріалами всесвітньої організації FAO, відмітимо, що загально визнаною концепцією стійкого розвитку агроекологічних систем є концепція формування екологічного сільського господарства [172].

Проаналізувавши поняття “Екологічне сільське господарство” відзначимо, що в основному в його визначення закладені базові принципи: відмова від хімічних засобів дії на рослини, використання біологічної дії і формування екосистеми. Тобто про екологічність отриманої продукції судять за способом виробництва, що, по суті, є технологією виробництва.

Отже, саме з технології і починається екологічне сільське господарство (рис. 5.4).

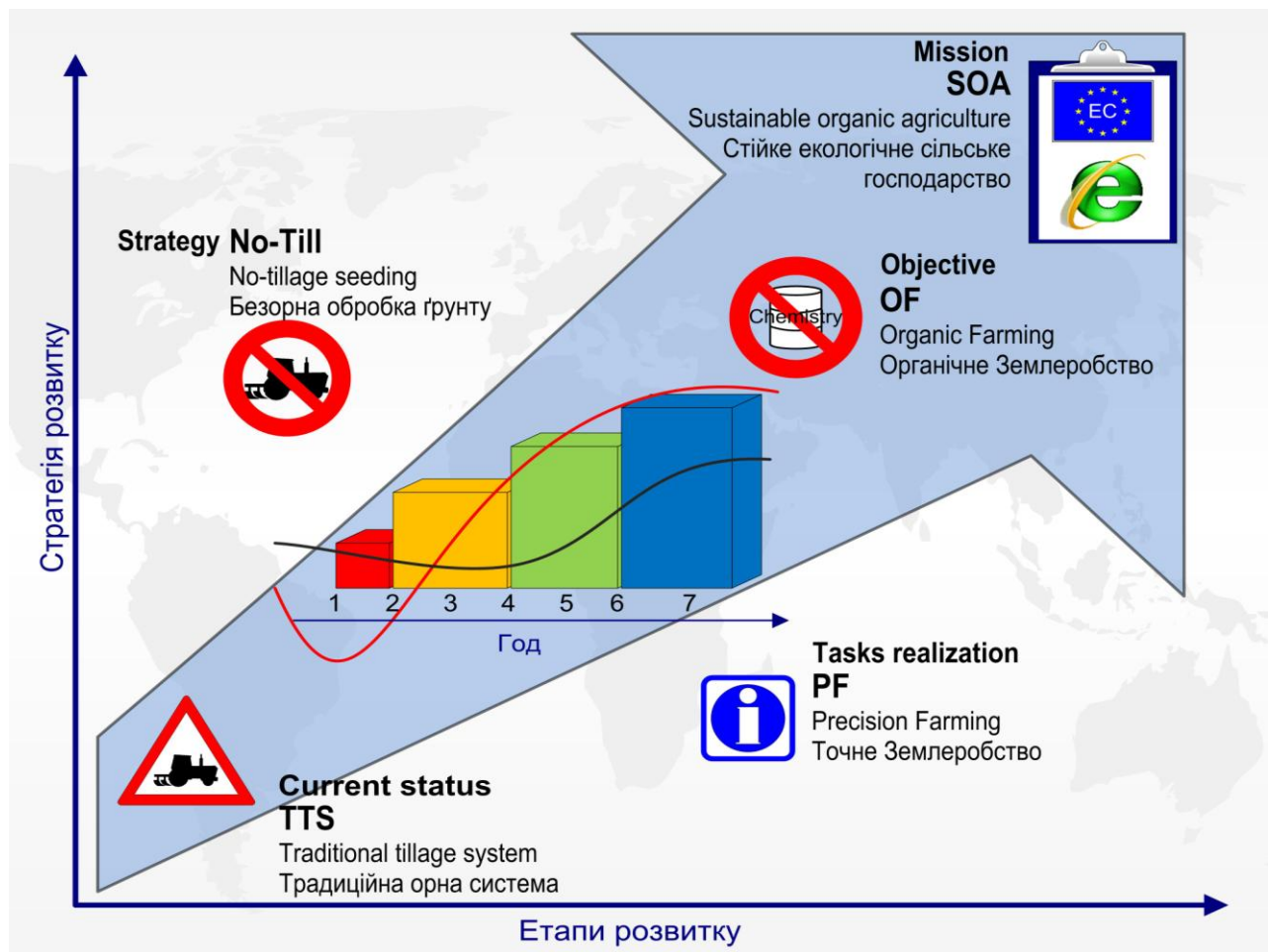

Рис. 5.4. Модель стратегічного планування розвитку екологічного сільського господарства

Значна кількість нових технологій рослинництва, розроблених за останнє десятиліття, ґрунтуються на оптимізації менеджменту землекористування. До таких технологій можна віднести: технологія управління вологозабезпеченістю культур, суть якої полягає в реалізації агротехнічних заходів покликаних сприяти накопиченню і утриманню вологи; технологія управління пасовищами, суть якої полягає в оптимізації випасу і перегону тварин, що забезпечують природне відновлення трав'яного покриву і багато інших.

Використання MOST-моделі стратегічного планування дозволяє сформуванню деяку ієрархію сучасних технологій землеробства на шляху до формування екологічного сільського господарства.

Поточним станом системи сільського господарства України по праву можна вважати спадщину орної обробки традиційного землеробства, що характеризується значними числом розораних площ, еродованими і вивітряними землями. Інтенсифікація аграрного виробництва радянського періоду дещо поліпшило їх стан за рахунок чіткого проходження технології, проте її короткотерміновість звела нанівець всі ці успіхи.

Місією національного аграрного виробництва визначено повсюдне пропагування принципів ведення екологічного сільського господарства.

Метою можна визначити формування органічного землеробства, тобто впровадження в практику методів обробки ґрунту і догляду за рослинами, які дозволяють отримувати екологічно чистий продукт без порушення екосистеми.

Різкий перехід від орного землеробства до органічного неможливий, тому стратегічним завданням виробників повинно стати впровадження безорної технології No-Till як системи стабілізації, в основу якої закласти стабілізацію фітосанітарної обстановки екосистеми.

Багаторічні дослідження вітчизняних та зарубіжних учених [80, 105, 156, 264] дозволили виявити характерні етапи в динаміці фітосанітарної ситуації при впровадженні технологій безвідвальної обробки ґрунту:

- I етап – погіршення фітосанітарної обстановки за рахунок зростання сорності (особливо багаторічними сорними рослинами), підвищення шкідливості шкідників і хвороб (тривалість 4-5 років);

- II етап – стабілізація фітосанітарної ситуації (тривалість 3-4 роки);

- III етап – за рахунок активізації природних механізмів регуляції, чисельність шкідливих організмів істотно знижується порівняно з рівнем на момент початку впровадження таких технологій.

Фахівцями міжнародної організації FAO [172] запропоновано економічне розділення процесу ухвалення/адаптації технології на чотири теоретичні фази. Це теоретичний підрозділ, полегшує осмислення технології, аналізуючи дії нових технологій в процесі виробництва (див. рис. 5.4).

Тактична реалізація мети може ґрунтуватися на використанні системи технології точного землеробства, завданням якої і контролюватиме процес технологічного оновлення, виправляючи можливі помилки і враховуючи виниклі особливості. Напружена ситуація з розвитком шкідливих організмів зобов'язує фахівців агрономічної служби вести постійний фітосанітарний моніторинг посівів сільськогосподарських культур, що обробляються по таких технологіях. Тільки знання реальної ситуації на кожному полі дозволяє ефективно боротися з шкідниками, хворобами і смітними рослинами, а значить – понизити рівень витрат на захист рослин.

Така єдність інноваційних технологій та їх ієрархія дасть можливість сформувати конкурентоздатне інноваційне сільське господарство України, високу культуру землеробства, зберігши багатство миру природи. При такій побудові менеджменту впровадження технологій ключові принципи кожної з них не суперечить один одному, а гармонійно доповнюють формуючи можливість отримання синергічного ефекту, що є показником цивілізованого підходу до управління земельними ресурсами.

ВИСНОВКИ

Формування конкурентоздатності вітчизняних агровиробників в умовах розвитку глобалізаційних процесів ґрунтується на впровадженні системи управління земельними ресурсами, яка базується на всебічному забезпеченні безпеки (економічної, екологічної, соціальної) господарської діяльності аграрного підприємства, яка, трансформується на першому етапі з міні- та мікрорівня у мезо- та макрорівень національної безпеки з урахуванням, серед інших, її інформаційної та продовольчої складових, а на другому етапі – гарантує паритетне співіснування суб'єктів світового співтовариства.

В умовах активного розвитку глобалізаційних процесів, які створюють умови транснаціоналізації аграрного виробництва та формують єдиний світовий ринок продовольчої продукції, зусилля національного товаровиробника повинні бути сконцентровані на формуванні фундаменту конкурентоспроможності через забезпечення умов стійкості господарської діяльності в довгостроковому плані. Стратегія розвитку в даному випадку ґрунтується на формуванні максимально безпечних умов діяльності з використанням синергетичної дії ресурсного забезпечення виробництва. Базовим ресурсом аграрного виробництва, система управління якого буде визначати тактику формування конкурентоздатності підприємств, є земля. Використання корисних властивостей земельних ресурсів у формуванні безпеки розвитку підприємства концентрується на:

- забезпеченні економічної безпеки через формування відповідних фінансово-економічних результатів, адекватних реалізації розширеного відтворення виробничого процесу;
- забезпеченні соціальної безпеки через формування умов господарювання та відповідної ресурсної віддачі, за яких надається можливість людям реалізувати трудові здібності з ціллю задоволення своїх потреб в повному обсязі;
- забезпеченні екологічної безпеки через формування умов господарювання, за яких створюються належні умови збереження та розвитку біоценозів, та оптимізується показник господарського тиску з метою отримання товарного продукту на біологічні системи;
- забезпеченні продовольчої безпеки через пріоритетну реалізацію господарської активності, яка формує умови повноцінного, в кількісному та якісному плані, задоволення потреб людей в продуктах харчування.

Визначено стратегію ефективного використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення, яка базується на використанні корисних властивостей земельних ресурсів у забезпеченні безпеки господарської діяльності:

- економічної безпеки через формування умов розширеного відтворення на основі поновлення багатогалузевого характеру виробництва (рослинництва та тваринництва) – збільшення рівня доданої вартості; в рамках даного виду безпеки виокремлено її техніко-технологічну складову;
- соціальної безпеки через залучення до господарської активності селян в рамках розвитку господарств населення із формуванням кооперативних форм організації та відповідного (нормативного) забезпечення технічними засобами. Ручний труд в господарствах населення повинен мінімізуватися. Доповнюючий галузевий характер (тваринництво) мінімізуватиме конкуренцію з сільськогосподарськими підприємствами, зайнятих рослинництвом;
- екологічної безпеки через формування збалансованого землекористування та інноваційного оновлення технології рослинництва на основі адаптивних підходів (пристосування до природних систем, або із мінімальними змінами в біоценозах); в рамках даного виду безпеки виокремлено її природно ресурсну складову;
- *продовольчої безпеки* через створення національної системи планування виробництва сільськогосподарської продукції задля забезпечення внутрішніх потреб та встановлення відповідних лімітів; в рамках даного виду безпеки виокремлено її інформаційну складову.

Розроблено методику оцінки доцільності трансформації земельних угідь сільськогосподарського призначення на основі забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарських угідь через визначення та порівняння економічних вигід, втрат від дії сільськогосподарських культур на землі та вартості поновлення втраченої продуктивності впродовж часу в рамках сівозміни. При цьому родючість є динамічним показником і може планово змінюватися впродовж часу.

Розроблено основи методики рейтингу ефективності управління земельними ресурсами конкретних землевласників на основі визначення відхилення фактичних від нормативних показників землекористування, визначеними агротехнічними вимогами та нормативної базою. На основі цього рейтингу може формуватися система застосування прогресивних штрафних санкцій землекористувачам за екологічні правопорушення та преференцій для національних агровиробників.

Представлено прогноз зміни площ під різними видами сільськогосподарських угідь, яке засвідчує першочергову критичну потребу переводу ріллі під багаторічні насадження, сіножаті та пасовища з метою корінного поліпшення фізико-хімічного складу та родючості. Значний рівень земель на поліпшенні для формування екологічної безпеки з метою забезпечення економічної безпеки діяльності повинен

стимулювати розвиток тваринницької галузі, як на індустріальній основі, так і в рамках дрібнотоварного виробництва. Дрібнотоварне виробництво тваринницької продукції, наприклад молока, дозволить сформувати основу для забезпечення соціальної безпеки через активізацію господарської активності населення. Включення в обіг природних сільськогосподарських угідь в рамках тваринництва, плідівництва, ягідництва та виноградарства таких як перелоги, знизить господарське навантаження, що додатково позитивно вплине на екологічну безпеку.

Реалізація даних пропозицій значно підвищить агроекологічний імідж аграрних підприємств України, рівень їх не тільки поточної, а й перспективної ефективності, надасть селянам гарантії працевлаштування, а споживачам продовольства – реальну альтернативу типового та здорового харчування, що матиме не тільки позитивний економічний, а й технологічний, екологічний та соціальний ефекти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Земельний кодекс України [Електронний ресурс]. № 2768-III від 25.10.2001 р. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
2. Про Державний земельний кадастр : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
3. Про державний контроль за використанням та охороною земель : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
4. Про землеустрій : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
5. Про колективне сільськогосподарське підприємство : Закон України № 2114-XII від 14.02.92 р. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
6. Про оренду землі : Закон України № 161-XIV від 06.10.98 р. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
7. Про особисте селянське господарство: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
8. Про охорону земель : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
9. Про оцінку земель : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
10. Про ринок земель : Проект Закону України № 9001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
11. Про ринок земель : Проект Закону України № 9001-д [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
12. Про селянське (фермерське) господарство : Закон України № 2008-12 від 20.12.91 р. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
13. Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі : Постанова ВР України № 2200-XII від 13.03.92 р. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
14. Про Державне агентство земельних ресурсів України : Указ Президента України від 08.04.2011 р. № 445 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
15. Про затвердження Положення про Державний комітет України по земельних ресурсах : Указ Президента України № 340/96 від 13.05.96 р. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
16. Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва : Указ Президента України № 666/94 від 10.11.94 р. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
17. Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям : Указ

Президента України № 720/95 від 8.08.95 р. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

18. Про приватизацію земельних ділянок : Декрет КМ № 15-92 від 06.12.92 р. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

19. Про форму договору на право тимчасового користування землею (в тому числі на умовах оренди) : Постанова КМ № 197 від 17.03.93 р. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

20. Про затвердження типових положень про місцеві державні органи земельних ресурсів : Постанова КМ № 930 від 7.08.96 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

21. Про Методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.1995 р. № 213 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

22. Про Методику нормативної грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення (крім земель населених пунктів) : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.1997 р. № 525 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

23. Безуглий М. Д. Сучасний стан реформування аграрно-промислового комплексу України / М. Д. Безуглий, М. В. Присяжнюк. – К. : Аграр. наука, 2012. – 48 с.

24. Про затвердження Методики експертної грошової оцінки земельних ділянок : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.2002 року № 1531 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

25. Кабінет Міністрів України; Розпорядження, Про схвалення Концепції Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2010 р. № 121-р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу. : www.zakon.rada.gov.ua.

26. Про затвердження тимчасового порядку проведення робіт по видачі державних актів колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам сільськогосподарським акціонерним товариствам, у тому числі створеним на базі радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств, на право колективної власності на землю : Наказ Державного комітету України по земельних ресурсах № 18 від 15.03.95 р. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

27. Про затвердження Порядку проведення експертної грошової оцінки земельних ділянок : Наказ Держкомзему України від 09.01.2003 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

28. Проект Постанови Кабінету Міністрів України “Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 року № 1531 “Про експертну грошову оцінку земельних ділянок” (щодо оцінки права оренди земельної ділянки та права обмеженого користування чужою земельною ділянкою)” / Заяць В. М., Драпіковський О. І., Іванова І. Б. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dazru.gov.ua>
29. Проект Методики експертної грошової оцінки земельних ділянок сільськогосподарського призначення, а також земельних ділянок для будівництва та обслуговування житлового будинку, дачного і гаражного будівництва, права користування (оренди) земельних ділянок / [П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров та ін.] // Ринок землі. – 2002. – № 2. – С. 53-59.
30. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / [Присяжнюк М. В., Зубець М. В., Саблук П. Т. та ін.] ; за ред. М. В. Присяжнюка, М. В. Зубця, П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка, М. М. Федорова. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 1008 с.
31. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції : монографія / авт. кол. : М. Батлій та ін. ; за ред. О. М. Бородіної. – Ужгород : ІВА, 2006. – 496 с.
32. Агропромисловий комплекс в системі зовнішньоекономічної діяльності України / [Саблук П. Т., Фесина А. А., Власов В. І. та ін.]; за ред. П. Т. Саблука. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 242 с.
33. Андрійчук В. Г. Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку : [монографія] / Андрійчук В. Г. – Ніжин : “Аспект-Поліграф”, 2007. – 216 с.
34. Андрійчук В. Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки / Андрійчук В. Г. // Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С. 3-9.
35. Артюшин В. Г. Проблеми становлення та функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні / Артюшин В. Г., Кобець М. І., Пугачов М. І. ; за ред. Марчіна Свенціцькі. – К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 2007. – 60 с.
36. Беленков А. И. Биологические аспекты полевых севооборотов и основной обработки зональных почв / Беленков А. И., Турусов В. И., Недощук Е. В. // Зерновое хозяйство. – 2011. – № 3-4. – С. 24-27.
37. Бердинских К. Мир, в котором нам жить / К. Бердинских // Корреспондент. – № 49 (437). – 24.12.2010. – С. 20-22.
38. Березівський П. Основні засади сталого розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / П. Березівський, А. Железняк // Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum...2009_3...pdf/09bpsora.pdf.

39. Бобылёв С. Н. Экологизация экономики и бизнес / С. Н. Бобылёв // Экология. Экономика. Бизнес. (Эколого-экономические аспекты устойчивого развития). – М. : 1995. – С. 134-142.
40. Богіра М. С. Землекористування в ринкових умовах : еколого-економічний аспект : [монографія] / Богіра М. С. – Львів : Львівський національний аграрний університет, 2008. – 225 с.
41. Богословский В. И. Оценка земель: краткое практическое руководство / Богословский В. И. – СПб. : Издание А.Ф.Девриена, 1912. – 100 с.
42. Бойко Л. М. Регулювання земельних відносин у сільському господарстві: [монографія] / Бойко Л. М. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 316 с.
43. Бойко П. Л. Науково-інноваційні аспекти сівозмін в Україні / П. Л. Бойко, Н. П. Коваленко // Вісник аграрної науки. – 2006. – № 5. – С. 24-27.
44. Бойко П. Л. Структура посівних площ і система сівозмін Степу / Бойко П. Л., Коваленко Н. П., Лебідь Є. М. // Агроном. – 2007. – № 2 (16). – С. 84-89.
45. Бугаевский В. К. Севообороты – основной приём формирования агроэкосистемы / В. К. Бугаевский, А. А. Романенко // Земледелие. – 2005. – № 4. – С. 4-5.
46. Букреев А. М. Экономическая природа цикличности и её проявление в развитии организации / А. М. Букреев, С. А. Куксов // Організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві / Матеріали Міжрегіональних зборів учасників Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників в місті Луганську 29 січня 2010 року / Під заг. редакцією П. Т. Саблука та В. Г. Ткаченко. – Луганськ : “Елтон-2”, 2010. – С. 80-87.
47. Вишневська О. М. Ресурсний потенціал підприємств сільських територій: [монографія] / Вишневська О. М. – Миколаїв : Вид-во Ірини Гудим, 2009. – 248 с.
48. Волох П. Найкращий шлях до мінімального обробітку ґрунту – екологічне землеробство / Волох П., Кобец А., Хорішко В. // Техніка АПК. – 2008. – № 5. – С. 19-21.
49. Волошин М. І. Елементи соціально-економічної моделі виробника органічної продукції / Волошин М. І., Корніцька О. І. // Агроекологічний журнал. – № 1. – 2009. – С. 16-19.
50. Ворчестер Дин А. Пересмотр теории ренты / Дин А. Ворчестер // Вехи экономической мысли. Рынки факторов производства. – СПб. : Экономическая школа, 1999. – Т. 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.economicus.ru>
51. Временные указания по внутрихозяйственной оценке земель Украинской ССР / Госагропром УССР. – К. : Ин-т Укрземпроект, 1989. – 33 с.

52. Высоцкий С. Поля чудес / Высоцкий С., Денисенко В., Даниленко Е. // Фокус. – 28 января. – № 4 (217). – 2011. – С. 23-24.
53. Гайдуцький П. І. Іпотечний ринок – фундамент економічного зростання / Гайдуцький П. І. // Ринок землі. – 2003. – № 4-5. – С. 2-5.
54. Гайдуцький П. І. Удосконалення відносин власності на селі / Гайдуцький П. І. // Ринок землі. – 2002. – № 3. – С. 2-5.
55. Гальчинський А. Земля і власність / Гальчинський А. // Дзеркало тижня. – 2005. – № 43. – С. 9
56. Гладій М. В. Використання виробничо-ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки України (питання теорії, методології і практики) : [монографія] / Гладій М. В. – Львів : ІРД НАН України, 1998. – 294 с.
57. Глушков С. А. Перспективы развития АПК “Стойленская Нива” как агрохолдинга / Глушков С. А. – Служба стратегического развития АПК “Стойленская Нива”, 2005. – 127 с.
58. Голян В. Земельный вопрос в контексте возрождения сельских территорий / В. Голян // Экономист 26-03-2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vgolian.com/zemelny-vopros-v-kontexte-vozrozhdeniya-selskih-territoriy.html>
59. Гончаров В. М. Корпоративне управління: Навч. пос. / В. М. Гончаров, М. В. Зось-Киор, В. Ю. Ільїн. – Луганськ: ЛНАУ, 2011. – 645 с.
60. Гончаров В. Н. Обеспечение экологической безопасности АПК в современных интегрированных формированиях / В. Н. Гончаров, Н. В. Зось-Киор, Н. Н. Полякова // Прометей: регіональний збірник наукових праць з економіки / Донецький економіко-гуманітарний інститут МОНМС України ; Інститут економіки промисловості НАН України. – Донецьк : Юго-Восток, 2012. – Вип. 1 (37). – С. 180-183
61. Гончаров В. Н. Организация обеспечения экологической безопасности современных формирований в условиях земельной реформы / В. Н. Гончаров, Н. В. Зось-Киор, Н. Н. Полякова // Организатор производства (г. Москва). – 2012. – № 3. – С. 37-39.
62. Гончаров В. Н. Инвестиционная составляющая развития украинских агропредприятий в условиях земельной реформы / В. Н. Гончаров, Н. В. Зось-Киор // Экономинфо (г. Воронеж). – 2012. – № 18. – С. 78-83.
63. Горбатович С. М. Ринок земель, яким йому бути в Україні? / С. М. Горбатович // Вісник ХНАУ. – 2003. – № 4. – С. 126-138.
64. Горьовий В. П. Фермерство України: теорія, методологія, практика : [монографія] / Горьовий В. П. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 540 с.
65. Гуторов О. І. Проблеми сталого землекористування у сільському господарстві: теорія, методологія, практика: [монографія] / Гуторов О. І. – Харків : Едена, 2010. – 405 с.

66. Данкевич А. Є. Розвиток інтегрованих структур у сільському господарстві : [монографія] / Данкевич А. Є. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 350 с.
67. Дем'яненко М. Я. Фінансові чинники формування доходів у сільському господарстві / Дем'яненко М. Я. // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 18-20.
68. Дем'яненко С. І. Агрохолдинг в Україні: добре чи погано? / Дем'яненко С. І. – К. : 2008. – 20 с.
69. Деятельность ООН по устойчивому развитию [Электронный ресурс]. – Режим доступа.: <http://www.un.org>.
70. Дієсперов В. С. Селянам – бути хазяями сільських територій / Дієсперов В. С. // Агроінком. – 2010. – № 1-3. – С. 7-12.
71. Добряк Д. С. Класифікація сільськогосподарських земель як наукова передумова їх екологобезпечного використання : [монографія] / [Добряк Д. С., Канаши О. П., Бабміндра Д. І., Розумний І. А.]. – К. : Урожай, 2009. – 464 с.
72. Дорош Й. М. Теоретико-методологічні основи розвитку земельних відносин в Україні : [монографія] / Дорош Й. М. – К. : ВПОЛ, 2011. – 286 с.
73. Дорош Й. М. Розвиток земельних відносин та системи землекористування в Україні: теорія, методологія і практика : [монографія] / [Третяк А. М., Дорош Й. М., Дорош О. С., Стецюк М. П.] ; за заг. ред. А. М. Третяка. – К. : ВПОЛ, 2012. – 252 с.
74. Дорош О. С. Теоретико-методологічні засади територіального планування землекористування : [монографія] / Дорош О. С. – К. : Грінш Д. С., 2012. – 440 с.
75. Дорохин И. И. Продуктивность севооборота в зависимости от интенсивности технологии / Дорохин И. И. // Земледелие. – 2008. – № 6. – С. 32-33.
76. Драпиковский А. Ключевые вопросы оценки сельскохозяйственной недвижимости / А. Драпиковский, И. Иванова // Вісник оцінки. – 2011. – № 1. – С. 30-37.
77. Економічний оборот землі в Україні: теорія, методологія і практика : [монографія] / Добряк Д. С., Тихонов А. Г., Паламарчук Л. В. – К. : Урожай, 2004. – 136 с.
78. Єрмоленко В. М. Майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств: теорія, законодавство, практика : [монографія] / Єрмоленко В. М. – К. : Магістр – ХХІ сторіччя, 2005. – 304 с.
79. Єськов А. И. Идеи академика Бабаева и современное биологическое земледелие / Єськов А. И. // Земледелие. – 2008. – № 5. – С. 7.
80. Забезпечення конкурентоспроможності аграрних підприємств заходами менеджменту : [монографія] / [Зось-Кіор М. В., Кочетков О. В.,

Кальченко М. М. та ін.]; під ред. М. В. Зось-Кіора, О. В. Кочеткова. – Луганськ : Елтон-2, 2009. – 140 с.

81. Заяць В. М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель : [монографія] / Заяць В. М. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 390 с.

82. Звіт про конкурентоспроможність України. 2010 рік. [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.feg.org.ua/ua/cms/projects/studying_Ukraine_competitiveness.

83. Земельні відносини в Україні. Організаційно-правовий механізм: збірник основоположних актів законодавства; під заг. ред. А. С. Даниленка. – К. : К.І.С., 2001. – 128 с.

84. Зінчук Т. О. Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектора економіки : [монографія] / Зінчук Т. О. – Житомир : ДВНЗ “Державний агроекологічний університет”, 2008. – 384 с.

85. Зміцнення та ефективне використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств : [монографія] / [Шебанін В. С., Червен І. І., Шебаніна О. В., Кареба М. І.]; за ред. В. С. Шебаніна, І. І. Червена. – Миколаїв : МДАУ, 2010. – 189 с.

86. Зось-Кіор М. В. Ефективне використання земельних ресурсів як чинник розвитку потенціалу аграрного підприємства / М. В. Зось-Кіор, О. М. Германенко // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства : Економічні науки. Вип. 66. – Харків : ХНТУСГ, 2007. – С. 93-98.

87. Зось-Кіор М. В. Інноваційні підходи щодо впровадження технологій вирощування сільгоспкультур / М. В. Зось-Кіор, А. В. Бочарова // Інноваційна економіка. – № 16. – 2010. – С. 15-19.

88. Зось-Кіор М. В. Організаційні аспекти використання сільськогосподарських земель та їх трансформація / Зось-Кіор М. В. // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія “Економіка і менеджмент”. Випуск 9 (50). – 2011. – Суми : СНАУ, 2011. – С. 174-176.

89. Зось-Кіор М. В. Концептуальні положення перспективного землекористування / Зось-Кіор М. В. // Вісник наукових праць ЛНАУ / За ред. В. Г. Ткаченко. – Луганськ: “Елтон-2”. – 2012. – № 34. – С. 117-122. (Серія “Економічні науки”).

90. Зось-Кіор М. В. Економічні трансформації земельних відносин в Україні та за кордоном / Зось-Кіор М. В. // Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва. Економіка. – Випуск 80. Частина 2. – Умань, 2012. – С. 175-182.

91. Зось-Кіор М. В. Соціально-економічні та екологічні проблеми сучасного землеробства / Зось-Кіор М. В. // Інноваційна економіка. – № 7 (33). – 2012. – С. 167-169.

92. Зось-Кіор М. В. Управління трансформаційними процесами в землекористуванні під багаторічними насадженнями / Зось-Кіор М. В. //

Економіка та управління АПК: Збірник наукових праць / Білоцерків. нац. аграр. ун-т. – Біла Церква, 2012. – Вип. 7 (93). – С. 136-140.

93. Зось-Кіор М. В. Використання орних земель і трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки України / Зось-Кіор М. В. // Схід. – № 4 (118). – 2012. – С. 35-40.

94. Зось-Кіор М. В. Управління земельними ресурсами агровиробників Луганської області і України / Зось-Кіор М. В. // Інноваційна економіка. – № 5 (31). – 2012. – С. 304-308.

95. Зось-Кіор М. В. Землевикористання в аграрних формуваннях регіону: стан, проблеми, перспективи / Зось-Кіор М. В. // Вісник наукових праць ЛНАУ / За ред. В.Г. Ткаченко. – Луганськ: “Елтон-2”. – 2012. – № 39. – С. 146-151. (Серія “Економічні науки”).

96. Зось-Кіор М. В. Управлінські рішення в галузі землекористування в умовах загострення конкурентної боротьби аграрних виробників / Зось-Кіор М. В. // Вісник Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. – 2012. – № 8 (179). – Част. 1. – С. 178-183.

97. Зось-Кіор М. В. Ефективність використання сіножатей і пасовищ та перспективи трансформації земельних ресурсів / Зось-Кіор М. В. // Вісник Дніпропетровського державного аграрного університету. – № 2. – 2012. – С. 188-192.

98. Зось-Кіор М. В. Підвищення ролі еколого-економічних принципів в рільництві / Зось-Кіор М. В. // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія “Економіка та менеджмент”. – № 3 (51), 2012. – С. 167-169.

99. Зось-Кіор М. В. Земельні ресурси агровиробників України і світу: сутність, стан та раціональне використання / Зось-Кіор М. В. // Вісник Хмельницького національного університету. – 2012. – № 3 (188), Т. 3. – С. 109-112.

100. Зось-Кіор М. В. Вплив елементів внутрішнього середовища системи управління земельними ресурсами аграрних підприємств на її ефективність / М. В. Зось-Кіор // Часопис економічних реформ. – 2012. – № 3 (7). – С. 72-77.

101. Зось-Кіор М. В. Адаптація системи управління земельними ресурсами аграрних виробників до міжнародних стандартів в інтересах споживачів / М. В. Зось-Кіор // Економічний простір: Збірник наукових праць. – № 64. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2012. – С. 58-67.

102. Зось-Кіор М. В. Вплив зовнішнього середовища на систему управління земельними ресурсами аграрних підприємств / М. В. Зось-Кіор // Збірник наукових праць ДонДУУ: “Економічні та екологічні механізми розвитку України та її регіонів” : Серія “Економіка”. – Том XIII, випуск 247. – Донецьк, 2012. – С. 18-23.

103. Зось-Кіор М. В. Управління якістю і конкурентоспроможністю продукції аграрних підприємств в умовах глобалізації економіки :

[монографія] / М. В. Зось-Киор, Н.С. Соколова. – Луганськ: ЛНАУ, Елтон-2, 2012. – 244 с.

104. Зось-Киор Н. В. Формирование адаптационного хозяйственного механизма агроформирований в трансформационной экономике / Н. В. Зось-Киор, Е. В. Рудыка // Современная экономическая мысль (г. Краснодар). – № 1. – 2013. – С. 37-43.

105. Зось-Киор М. В. Теоретичні засади організації управління конкурентоздатністю підприємства в умовах земельної реформи / М. В. Зось-Киор, Н. С. Клименчукова // Вісник наукових праць ЛНАУ / За ред. В. Г. Ткаченко. – Луганськ: „Елтон-2”. – 2013. – № 44. – С. 150-157. (Серія “Економічні науки”).

106. Зось-Киор Н. В. Проблемы землепользования украинских товаропроизводителей и участие государства в их решении / Зось-Киор Н. В. // Интеграция науки и производства – стратегия устойчивого развития АПК России в ВТО : материалы МНПК, посвящённой 70-летию Победы в Сталинградской битве. 30 января-1 февраля 2013 г. г. Волгоград: ФГБОУ ВПО Волгоградский ГАУ, 2013. – С. 193-197.

107. Зось-Киор М. В. Управління якістю і конкурентоспроможністю продукції аграрних підприємств в сучасних умовах господарювання / М. В. Зось-Киор, Н. С. Соколова // Перспективи екологізації аграрного виробництва в Україні : Зб. наук. праць / за заг. ред. Ю. О. Лупенка, О. В. Ходаківської. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – С. 48-57.

108. Зубець В. М. Ерозія: стан та шляхи розв'язання проблеми / Зубець В. М., Балюк С. А., Тімченко Д. О. // Вісник аграрної науки. – 2008. – № 3. – С. 8-12.

109. Ібатуллін Ш. І. Організація внутрішньогосподарських орендних відносин у сільськогосподарських підприємствах / Ш. І. Ібатуллін, О. В. Шкільов // Економіка АПК. – 2006. – № 7. – С. 72-77.

110. Іванюк І. В. Організаційно-економічне забезпечення розвитку земельних відносин на сільськогосподарських підприємствах: дис. ... кандидата екон. наук: 08.00.04 / Іванюк Ірина Вікторівна. – Луганськ, 2008. – 186 с.

111. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань 23 березня 2011 р. “Земля в українській долі: ситуація у земельній сфері, законодавче забезпечення земельних відносин та практика його реалізації». – Кабінет Міністрів України. – 36 с.

112. Ибрагимов К. Х. Земельно-правовой аудит в сфере охраны и использования земель сельскохозяйственного назначения / Ибрагимов К. Х. // Земледелие. – 2008. – № 6. – С. 6-8.

113. Инвестиционные и инновационные процессы в АПК Украины в условиях аграрной реформы: монография / [В. Г. Ткаченко, В. И.

Богачев, В. Н. Гончаров и др.] / Под общ. ред. В. Г. Ткаченко и В. И. Богачева. – Луганск : “Книжковий світ”, 2010. – 272 с.

114. Инструкция по внутривоспроизводственной оценке земель колхозов, совхозов и других государственных сельскохозяйственных предприятий (проект) / ГУ землепользования и землеустройства Министерства сельского хозяйства СССР, Гос. НИИ земельных ресурсов. – М., 1984. – 47 с.

115. Кальченко Н. Н. Организация управления агрономической службы в сельскохозяйственных предприятиях: дис. на соискание уч. степени канд. экон. наук: 08.00.22 “Экономика, планирование, и организация управления сельским хозяйством” / Н. Н. Кальченко. – М., 1988. – 263 с.

116. Кассам А. Управление питательными элементами в системах почвозащитного земледелия подход к интенсификации самовосстанавливающегося производства, основанный на биологических принципах / А. Кассам, Т. Фридрих // Самовосстанавливающееся эффективное земледелие на основе системного подхода : сб. докл. VII междунар. конф. по почвозащитному земледелию 23-27 июня 2009 г. : тезисы докл. – Днепропетровск, 2009. – С. 91-97.

117. Кваша С. М. Земельні відносини в контексті моделей розвитку сільського господарства України / Кваша С. М. // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 54-57.

118. Козачек А. В. Экологические основы природопользования / А. В. Козачек. – М. : Феникс, 2008. – 442, [5] с.

119. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Кондратьев Н. Д. – М. : Экономика, 2002. – 767 с.

120. Конкурентоспроможне сільське господарство і державний контроль: реагування України на світову продовольчу кризу. – Світовий банк, 2008. – 33 с.

121. Корчинська О. А. Родючість ґрунтів: соціально-економічна та екологічна сутність : [монографія] / Корчинська О. А. – К. : ННЦ ІАЕ, 2008. – 238 с.

122. Котова Л. В. Ринок землі в Україні: перспективи та сьогодення? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://novaekonomika.ucoz.ua/load/materiali_dlja_uchniv/referati_povidomlennja/rinok_zemli_v_ukrajini_perspektivi_ta_sogodennja_chastina_1/6-1-0-199

123. Кочетков А. В. Анализ состояния почвенного плодородия и социально-экономические проблемы Луганской области / А. В. Кочетков, И. А. Денисенко // Доповіді і виступи на МНПК “Актуальні проблеми сучасного землеробства” / За ред. В. Г. Ткаченко. – Луганськ : В-во ЛНАУ, 2003. – С. 235-239.

124. Кочетков О. В. Земельні відносини та грошова оцінка земель : [монографія] / О. В. Кочетков, Т. В. Хромяк. – Луганськ : Елтон-2, 2002. – 184 с.
125. Кривов В. Н. Экологически адаптивное землепользование в условиях реформирования земельных отношений / Кривов В. Н. // Землеустройство, кадастр и мониторинг земель. – №1. – 2011. – С. 48-50.
126. Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України / [за наук. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М.А. Хвесика]; Державна установа “Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАНУ”. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 40 с.
127. Крупнейшие аграрные компании Украины: эффективность и конкурентоспособность / [Лапа В., Лисситса А., Сластен Р., Федорченко М.]. – К. : Украинский клуб аграрного бизнеса, 2010. – 126 с.
128. Кручок С. І. Іпотечне кредитування: європейська практика та перспектива розвитку в Україні / Кручок С. І. – К. : Урожай, 2003. – 208 с.
129. Кулинич П. Ф. Оцінка стану земельного законодавства України та перспективи його розвитку / Кулинич П. Ф. – К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2007. – 85 с.
130. Ларссон Г. Регистрация земель и кадастровые системы. Средства управления землями и земельной информацией / Ларссон Г. – Новополоцк : ПГУ, 2001. – 198 с.
131. Латинін М. Шляхи удосконалення системи державного управління земельними відносинами в Україні / М. Латинін, Г. Шарий // Публічне управління : теорія та практика. – 2010. – № 2. – С. 97-104.
132. Лебідь Є. М. Сівозмінний фактор набирає сили / Лебідь Є. М. // Науково-практичні підходи до ведення сільського господарства за екстремальних погодних умов / Матеріали позачергової сесії загальних зборів УААН 15 липня 2003 р. – К. : Аграрна наука, 2003. – С. 52-55.
133. Лекарь С. І. Еволюція плати за землю в Україні та її фіскальна ефективність / Лекарь С. І. // Фінанси України. – 2010. – №2. – С. 58-64.
134. Лісовий М. В. Продуктивність основних типів ґрунтів України / Лісовий М. В., Комариста А. В., Солов'яненко Н. А. // Збірник наукових праць Харківського національного аграрного університету. – 2008. – № 2. – С. 12-14.
135. Лидси Б. Глобализация: повторение пройденного: Неопределенное будущее глобального капитализма / Лидси Б. – М. : ИРИСЭН, 2008. – 416 с.
136. Линдерт П. Экономика мирохозяйственных связей / Линдерт П. ; пер. с англ. ; общ. ред. с предисл. О. В. Ивановой. – М. : Прогресс, 1992. – 520 с.
137. Лисецький А. С. Сільськогосподарський потенціал України та шляхи підвищення його використання / А. С. Лисецький // Агросвіт. – 2007. – № 4. – С. 4-9.

138. Листопадов И. Л. Севооборот: состояние, перспективы восстановления / Листопадов И. Л. // Земледелие. – 2008. – № 7. – С. 3-5.
139. Лукьянчиков Н. Н. Экономика и организация природопользования. 3-е изд., перераб.и доп. / Лукьянчиков Н. Н., Потравный И. М. – М. : Юнити-Дана, 2007 – 600, [327] с.
140. Лупенко Ю. О. Інституції земельної реформи / Лупенко Ю. О. // Інституціональні засади трансформації в аграрній сфері: Збірник матеріалів Тринадцятих річних зборах Всеукраїнського конгр. вчен. економістів-аграрників, (Київ 20-21 черв. 2011 р.) / Редкол. : П. Т. Саблук та ін. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 114-119.
141. Лупенко Ю. О. Концентрація сільськогосподарського землекористування в сучасних умовах / Лупенко Ю. О. // Трансформація земельних відносин до ринкових умов: Збірник матеріалів XI річних зборів Всеукраїнського конгр. вчен. економістів-аграрників (Київ 26-27 лют. 2009 р.) / Редкол. : П. Т. Саблук та ін. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – С. 154-156.
142. Мазлоев В. З. Мировой опыт арендных отношений в аграрном секторе / Мазлоев В. З. // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 1998. – № 8. – С. 49-50.
143. Макара С. В. Основы экономики природопользования : Учеб. пособие. / С. В. Макара. – М. : ИМПЭ, 1998 – 192, [26].
144. Макаренко П. М. Аграрна політика держави у земельних відносинах на селі / Макаренко П. М., Литвин Ю. О., Макаренко А. П. // Академічний огляд. Серія: Економіка та підприємництво. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 37-47.
145. Макаренко П. М. Моделі аграрної економіки : [монографія] / Макаренко П. М. – К. : ІАЕ УААН, 2006. – 670 с.
146. Макаренко П. М. Різновиди використання приватної власності на землю в ринковій економіці / Макаренко П. М. // Земельная реформа и формирование рынка земли в Украине / Материалы Межрегионального собрания участников Всеукраинского конгресса учёных экономистов-аграрников в городе Луганске 22 декабря 2008 г. / Под общ. ред. П. Т. Саблука и В. Г. Ткаченко. – Луганск : “Элтон-2”, 2009. – С. 75-84.
147. Малік М. Й. До питання сталого розвитку сільських територій / Малік М. Й. // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 51-55.
148. Мальтус Т. Р. Опыт о законе народонаселения / Мальтус Т. Р. ; пер. П. А. Бібікова. – М. : Директмедиа Паблишинг, 2008. – 465 с.
149. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том третий / К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. 2-е изд. – Т. 25. – Ч. 2. – 551, [171-172] с.
150. Мартин А. Земельна політика України : стратегія адаптації до вимог Європейського Союзу / Мартин А., Погурельський С. // Землевпорядний вісник. – 2006. – № 1. – С. 50-52.

151. Мартин А. Г. Регулювання ринку земель в Україні : [монографія] / Мартин А. Г. – К. : Аграр Медіа Груп, 2011. – 254 с.
152. Мельник Л. Ю. Розвиток фермерського землекористування / Мельник Л. Ю., Макаренко П. М., Мельник Л. Л. // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 15-20.
153. Месель-Веселяк В. Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації у сільському господарстві: доповідь на XII річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 25-26 лютого 2010 р. / Месель-Веселяк В. Я. – К. : ННЦ ІАЕ, 2010 – 57 с.
154. Месель-Веселяк В. Я. Оптимальні розміри сільськогосподарських формувань промислового типу в Україні / Месель-Веселяк В. Я. // Економіка АПК. – 2008. – № 3. – С. 13-20.
155. Методичні рекомендації щодо складання індексних карт і присвоєння кадастрових номерів земельним ділянкам та об'єктам нерухомості / [А. С. Даниленко, Ю. Д. Білик, В. В. Кулініч та ін.]. – К. : Урожай, 2003. – 26 с.
156. Милехин П. А. Земельные ресурсы Луганского региона: географическое расположение, характеристика и оценка земель, совершенствование государственного регулирования : [монографія] / Милехин П. А. – Луганск : “Книжковий світ”, 2010. – 199 с.
157. Мировые земельные ресурсы и их оценка // Федеральный портал “Индикаторы рынка земли”. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.land-in.ru>.
158. Михайлова Л. І. Управління соціально-економічним розвитком сільських територій: наукові основи, стан і перспективи : [монографія] / Л. І. Михайлова, Н. В. Стоянець. – Суми : Видавництво “Козацький вал”, ВАТ “СОД”, 2010. – 252 с.
159. Мороз О. О. Інституціональна система аграрної економіки України : [монографія] / Мороз О. О. – Вінниця : УНІВЕРСУМ, 2006. – 438 с.
160. Надикто В. Т. Колійна та мостова системи землеробства : [монографія] / В. Т. Надикто, В. О. Улескін. – Мелітополь : ТОВ “Видавничий дім ММР”, 2008. – 270 с.
161. «Наше общее будущее»: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР) / под ред. С. А. Евтеева и Р. А. Перелета; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1989. – 372, [50-51] с.
162. Нелеп В. М. Земля України і здоров'я нації / В. М. Нелеп, Л. В. Бойко // Економіка АПК. – 2011. – №1. – С. 20–27.
163. Новаковський Л. Я. Земельна реформа і землеустрій в Україні : [монографія] / Новаковський Л. Я. – К., 2001. – 138 с.
164. Новаковський Л. Я. Шляхи удосконалення законодавчого забезпечення розвитку земельних відносин в Україні / Новаковський Л. Я. // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 21-23.

165. Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015 рр. Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
166. Новиков В. М. Эффективность систем основной обработки почвы в севообороте / Новиков В. М. // Земледелие. – 2008. – № 1. – С. 24-25.
167. Органічне сільське господарство та його розвиток в умовах кооперації / [Н. В. Зіновчук, В. В. Зіновчук, О. В. Скидан та ін.]; за ред. Н. В. Зіновчук. – Житомир : Рута, 2011. – 160 с.
168. Орлова Л. В. Научно-практическое руководство по освоению и применению технологий берегающего земледелия / Л. В. Орлова. – Самара, 2005. – 137 с.
169. Осташко Т. О. Земельний ринок: економічна доцільність на фоні суспільного консерватизму / Осташко Т. О. // Вісник Інституту економічного прогнозування. – 2002. – №2. – С. 57-63.
170. Охріменко І. В. Витрати та собівартість сільськогосподарської продукції в регулюванні економічних відносин сільськогосподарських підприємств : [монографія] / Охріменко І.В. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 360 с.
171. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
172. Офіційний сайт Державного агентства земельних ресурсів України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://land.gov.ua/>
173. Офіційний сайт Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fao.org/>
174. Паленичак О. В. Рациональное землепользование в условиях сбалансированного развития агропромышленного производства / Паленичак О. В. // Економіка АПК. – 2012. – № 2. – С. 27- 32.
175. Панасенкова Т. В. Трансформация системы земельно-имущественных отношений современной России. Автореф. дис. докт. экон. наук: 08.00.01 – экономическая теория / Т. В. Панасенкова; ГОУ ВПО Ростовский государственный экономический университет (РИНХ). – Ростов-на-Дону, 2009. – 40 с.
176. Паньків З. П. Земельні ресурси : Навчальний посібник / Паньків З. П. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 272 с.
177. Пасхавер Б. Й. Ринок землі: світовий досвід та національна стратегія / Пасхавер Б. Й. // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 47-53.
178. Песчанська І. М. Розвиток земельного менеджменту в системі управління земельними ресурсами. Автореф. дис. канд. экон. наук: 08.08.01 / І. М. Песчанська; держ. п-во Голов, н.-д. та проект, ін-т землеустрою. — К., 2004. — 20 с.
179. Петелько А. И. Защита почв от эрозии – задача государственная / Петелько А. И. // Земледелие. – 2008. – № 4. – С. 3-4.

180. Петрова Л. Н. Ресурсосбережение в земледелии / Петрова Л. Н. // Земледелие. – 2008. – № 4. – С. 7-9.
181. Пилові бурі на півдні України / [Чорний С. Г., Письменний О. М., Хотиненко О. М. та ін.] // Вісник аграрної науки. – 2008. – № 9. – С. 46-51.
182. Полупан М. І. Родючість ґрунтів та ґрунтового покриву степу Південного і сухого за агропотенціалами сільськогосподарських культур та бонітетними критеріями / Полупан М. І., Величко В. А., Соловей В. Б. // Вісник аграрної науки. – 2008. – № 2. – С. 18-25.
183. Правовые препятствия для эффективных сельских земельных отношений в Восточной Европе и Центральной Азии. Сравнительный анализ. Технический доклад Всемирного банка № 436 / пер. с англ. – М. : Весь мир, 2000. – 312 с.
184. Приватизація землі акціонерними товариствами: фінансування викупу / [О. М. Вербінський, О. І. Драпиковський, В. М. Заяць та ін.] ; наук. ред. В. М. Заяць. – К. : UKRels, 1999. – 96 с.
185. Примусове відчуження земельних ділянок та компенсація. – Рим : РАО, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.myland.org.ua>
186. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / [Данилишин Б. М., Дорогунцов С. І., Міщенко В. С. та ін.]. – К. : РВПС України НАН України, 1999. – 716 с.
187. Рациональні сівозміни в сучасному землеробстві / За ред. І. Д. Примака. – Біла Церква : ВАТ “Білоцерківська книжкова фабрика”, 2003. – 384 с.
188. Рекомендації щодо забезпечення розвитку земельних відносин у ринкових умовах / [Федоров М. М., Месель-Веселяк В. Я., Саблук П. Т. та ін.]. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 58 с.
189. Ресурсосбережение при основной обработке почвы / [Андреев В. Л., Демшин С. Л., Нуризянов Р. Р. и др.] // Земледелие. – 2008. – № 1. – С. 22-23.
190. Репін К. Розвиток орендних відносин у світі / К. Репін // Землевпорядний вісник. – 2011. – № 11. – С. 41-44.
191. Родіонов О. В. Формування екологічної безпеки підприємств регіону : [монографія] / Родіонов О. В, Аптекарь М. Д., Свінороев Ю. О. – Луганськ: Вид-во “Ноулідж”, 2011. – 232 с.
192. Руководящие принципы управления земельными ресурсами (с обращением особого внимания на страны с переходной экономикой) / Европейская экономическая комиссия. – Женева, 1996. – 116 с.
193. Русан В. М. Економіка раціонального сільськогосподарського землекористування: [монографія] / Русан В. М. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 200 с.

194. Рябоконт В. П. Використання земельних ресурсів господарств населення в кооперативних умовах / Рябоконт В. П. // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 82-87.
195. Саблук П. Т. Аграрная економіка и політика в Україні: ітоги прошлого и взгляд в будущее / П. Т. Саблук. – К., 2001. – 430 с.
196. Саблук П. Т. Земельний капітал як фактор продуктивності в аграрній сфері / Саблук П. Т. // Трансформація земельних відносин до ринкових умов господарювання : матеріали 2-х річних зборів Всеукр. Конгресу вчених економістів-аграрників Південного регіону України. – Миколаїв : МДАУ, 2009. – С. 4-11.
197. Саблук П. Т. Аграрний сектор України: Конституційні засади подальших трансформацій / П. Т. Саблук // Вісник економічної науки України. – 2011. – № 2. – С. 238-240.
198. Саблук П. Т. Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері: доповідь на Тринадцятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 20-21 червня 2011 року / Саблук П. Т. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 64 с.
199. Саблук П. Т. Основні напрями удосконалення державної аграрної політики в Україні / П. Т. Саблук, Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2011. – № 5. – С. 3-16.
200. Саблук П. Т. Розвиток земельних відносин в Україні : [монографія] / Саблук П. Т. – К. : ННЦ ІАЕ, 2006. – 396 с.
201. Саблук П. Т. Трансформація земельних відносин до ринкових умов / [Саблук П. Т., Федоров М. М., Месель-Веселяк В. Я. та ін.] : матеріали Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників (Київ, 26-27 лютого 2009 р.). – К. ННЦ ІАЕ, 2009. – С. 115.
202. Сайко В. Ф. Наукові основи землеробства в контексті змін клімату / Сайко В. Ф. // Вісник аграрної науки. – 2008. – № 11. – С. 5-10.
203. Сівозміни у землеробстві України / За ред. В. Ф. Сайка, П. І. Бойка. – К. : Аграрна наука, 2002. – 146 с.
204. Сільське господарство України. Статистичний щорічник / за ред. Ю. М. Остапчука. – К. : Державна служба статистики України, 2005-2013.
205. Статівка Н. В. Удосконалення системи державного регулювання розвитку земельних відносин / Статівка Н. В. // Теорія та практика державного управління. – Вип. 1. – 2010. – № 28.
206. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України / Клименко І. В., Бугрій М. Г., Ус І. В. – К.: НІСД, 2011. – 19 с.
207. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / Авт.-упоряд.: Г. О. Андрощук,

І. Б.Жиляєв, Б. Г. Чижевський, М. М. Шевченко. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.

208. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / [за ред. Ю. О. Луценка, В. Я. Месель-Веселяка]. – [2-е вид., переробл. і допов.]. – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2012. – 218 с.

209. Структура, динаміка та розподіл земельного фонду України : стат. зб. / Державний комітет України по земельних ресурсах. – К., 2005-2013.

210. Сучасні деградаційні процеси, еколого-агрономічний стан та оцінка придатності сільськогосподарських земель для створення екологічно чистих сировинних зон і господарств / [Созінов О. О., Козлов М. В., Сердюк А. Г. та ін.] // Агроекологія і біотехнологія : зб. наук. пр. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 54-65.

211. Тарарико Ю. А. Формирование устойчивых агроэкосистем : [монографія] / Тарарико Ю. А. – К. : ДИА, 2007. – 560 с.

212. Тарасова В. В. Ресурсоємкість і землеємкість в аграрному секторі України: глобальні, регіональні і локальні аспекти: [монографія] / Тарасова В. В. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 298 с.

213. Теоретичні засади зонування земель в Україні : [монографія] / [Дорош О. С., Ісаченко Н. В., Мартин А. Г. та ін.]. – К. : НВЦ “Медінформ”, 2011. – 183 с.

214. Теоретичні засади сталого розвитку землекористування у сільському господарстві / Добряк Д. С., Тихонов А. Г., Гребенюк Н. В. – К. : Урожай, 2004. – 136 с.

215. Теория и практика образования для устойчивого развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа.: <http://www.oseko.spb.ru>.

216. Ткаченко В. Г. Восстановит ли Украина статус житницы Европы? : [монографія] / Ткаченко В. Г. – К. : Аристей, 2010. – 196 с.

217. Ткаченко В. Г. О механизме формирования рынка земли в рыночных трансформационных процессах в Украине / Ткаченко В. Г. // Земельная реформа и формирование рынка земли в Украине / Материалы Межрегионального собрания участников Всеукраинского конгресса учёных экономистов-аграрников в г. Луганске 22 декабря 2008 г. / Под ред. П. Т. Саблука и В. Г. Ткаченко. – Луганск: “Элтон-2”, 2009. – С. 28-36.

218. Ткаченко В. Г. О некоторых тенденциях и перспективах развития агропромышленного комплекса Украины / В. Г. Ткаченко, В. И. Богачов // Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері: Матеріали міжрегіональних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників (30.03.11 р., м. Луганськ) / За ред. П. Т. Саблука та В. Г. Ткаченко. – Луганськ: “Янтар”, 2011. – С. 68-78.

219. Ткаченко В. Г. Региональные аспекты стратегии развития сельского хозяйства / В. Г. Ткаченко, Ю. Ф. Наумов // Економіка АПК. – 2001. – № 4. – С. 43-48.

220. Ткаченко В. Г. Экономическая безопасность Украины в условиях рыночных трансформационных процессов / Под ред. В. Г. Ткаченко, В. И. Богачева. – Ровеньки, 2007. – 330 с.
221. Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран: Введение в теорию, практику и политику / Трейси М. – СПб. : Экономическая школа, 1995. – 431 с.
222. Третьяк А. М. Земельні ресурси України та їх використання / А. М. Третьяк, Д. І. Бабміндра. – К. : ЦЗРУ, 2003. – 143 с.
223. Ульянченко О. В. Ресурсний потенціал аграрного сектора економіки України: управлінський аспект : [монографія] / Ульянченко О. В. – Суми: Довкілля, 2009. – 383 с.
224. Управление земельными ресурсами в Европе. Тенденции развития / Европейская экономическая комиссия. – Женева, 2005. – 146 с.
225. Управление организационно-хозяйственным механизмом устойчивого развития предприятий в контексте глобализации : [монографія] / [А. М. Букреев, В. Н. Гончаров, Н. В. Зось-Киор и др.]. – Луганск: Изд-во “Ноулидж”, 2012. – 280 с.
226. Управління державними землями сільськогосподарського призначення в Україні / [Деллс К., Федорченко М., Франкевич О., Штеффенс П.]. – К., 2006. – 104 с.
227. Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій / [Саблук П. Т., Кропивко М. Ф., Булавка О. Г. та ін.]. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 454 с.
228. Федоров М. М. Земельна реформа і розвиток ринкових земельних відносин / Федоров М. М. // Економіка АПК. – 2011. – № 7. – С. 55-60.
229. Федоров М. М. Нормативна грошова оцінка земель як складова механізму регуляторної політики держави / Федоров М. М. // Економіка АПК. – 2009. – № 11. – С. 3-10.
230. Федоров М. М. Розвиток органічного виробництва / Федоров М. М., Ходаківська О. В., Корчинська С. Г., за ред. М. М. Федорова, О. В. Ходаківської. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 146 с.
231. Федоров М. М. Трансформація земельних відносин до ринкових умов / Федоров М. М. : Збірник матеріалів XI річних зборів Всеукраїнського конгр. вчен. економістів-аграрників, Київ 26-27 лют. 2009 р./ [Редкол. : П. Т. Саблук та ін.]. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – С. 5-24.
232. Фирсов Е. А. К вопросу о теории стоимости и ценообразования / Фирсов Е. А. // Економіка АПК. – 2011. – № 3. – С. 38-45.
233. Фирсов Е. А. О методологии определения оптимальных размеров сельскохозяйственных предприятий в рыночных условиях / Фирсов Е. А. // Збірник наукових праць Луганського національного аграрного університету ; за ред. В. Г. Ткаченко. – Луганськ : Вид-во ЛНАУ, 2005. – № 51 (74). – С. 125-130.

234. Формування організаційно-економічного механізму управління діяльністю підприємств в умовах глобалізації : [монографія] / [Зось-Кіор М. В., Кальченко М.М., Топоровська Л.В. та ін.]; Під заг. ред. М. В. Зось-Кіора. – Луганськ : Елтон-2, 2011. – 248 с.
235. Формування ринку землі в Україні / за ред. А. С. Даниленка, Ю. Д. Білика. – К. : Урожай, 2002. – 280 с.
236. Хвесик М. А. Інституціональне забезпечення землекористування: теорія і практика : [монографія] / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К. : Книжкове видавництво НАУ, 2006. – 260 с.
237. Хвесик М. А. Стратегічні імперативи раціоналізації землекористування в контексті соціально-економічного піднесення України / Хвесик М. А. // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 24-30.
238. Ходаківська О. В. Екологізація сільськогосподарських земель: сучасний вимір та перспективи розвитку / О. В. Ходаківська // Економіка АПК. – 2011. – С. 23-29.
239. Хто і скільки орендує сільськогосподарських земель? Топ 15 агрокомпаній // Землевпорядний вісник. – 2012. – № 1. – С. 16-18.
240. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство: избранные труды / Чаянов А. В. – М. : Экономика, 1989. – 206 с.
241. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции (Реориентация теории стоимости) / Чемберлин Э. – М. : Экономика, 1996. – 352 с.
242. Черемісіна С. Г. Теоретичні аспекти розвитку сільськогосподарських підприємств і сільських територій / С. Г. Черемісіна // Агроінком. – 2010. - № 7-9. – С. 10-14.
243. Черкасов Г. Н. Проблемы земледелия надо решать комплексно / Черкасов Г. Н // Земледелие. – 2008. – № 2. – С. 10-11.
244. Чупіс А. В. Розвиток земельної іпотеки в Україні / Чупіс А. В. // Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 88-90.
245. Шагайда Н. И.оборот сельскохозяйственных земель в России: трансформация институтов и практика / Шагайда Н. И. – М. : Ин-т Гайдара, 2010. – 332 с.
246. Шапоренко О. І. Управління станом і використанням сільськогосподарських земель у регіоні : [монографія] / Шапоренко О. І. – Донецьк : Норд-Пресс: ДонДУУ, 2004. – 503 с.
247. Шапоренко О. И. Эколого-экономические аспекты землеустройства в ходе реформирования земельных отношений : [монографія] / Шапоренко О. И. – Донецк : Норд-Пресс: ДонГАУ, 2003. – 387 с.
248. Шевченко М.М. Підвищення конкурентного потенціалу аграрного підприємства шляхом виробництва органічної продукції за міжнародними стандартами якості / М.М. Шевченко, М. В. Зось-Кіор,

Я.В. Дубицький // Вісник Хмельницького національного університету. Серія “Економічні науки”, 2013. – № 5. Том 1. – С. 159–162.

249. Шевчук А. В. Экономика природопользования (теория и практика) / Шевчук А. В. – М. : НИА-Природа, 1999. – 308, [267] с.

250. Шидула М. К. Відтворення родючості ґрунтів у ґрунтозахисному землеробстві / Шидула М. К. – К. : Оранта, 1998. – 690 с.

251. Шпикуляк О. Г. Інституції аграрного ринку : [монографія] / Шпикуляк О. Г. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 480 с.

252. Шпичак О. М. Проблеми теорії та практики формування ціни землі сільськогосподарського призначення / О. М. Шпичак, В. Г. Андрійчук // Землевпорядний вісник. – 2003. – № 3. – С. 82-90.

253. Экономическая безопасность Украины в условиях рыночных трансформационных процессов / Под ред. В. Г. Ткаченко, В. И. Богачева. – Ровеньки, 2007. – 330 с.

254. Юрчишин В. В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох : [монографія] / Юрчишин В. В. – К. : Наук. думка, 2009. – 366 с.

255. Якушев В. П. Точное земледелие в агрономии / В. П. Якушев, В. В. Якушев // Земледелие. – 2008. – № 2. – С. 3-5.

256. Янов О. Правові та інституційні аспекти ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні / О. Янов, М. Федорченко. – К. : Німецько-український аграрний діалог, 2007. – 28 с.

257. Яців І. Б. Конкурентні відносини в системі аграрного землекористування / Яців І. Б. // Економіка АПК. – 2011. – № 4. – С. 15-21.

258. Ciaian P. Key Issues and Developments in Farmland Rental Markets in EU Member States and Candidate Countries / Pavel Ciaian, d'Artis Kancs, Jo Swinnen, Kristine Van Herck and Liesbet Vranken // Factor Markets [Digital source]. – Access mode : <http://www.factormarkets.eu>.

259. Clapp J., Murphy S. The G20 and Food Security: a Mismatch in Global Governance? / J. Clapp , S. Murphy // Global Policy – Vol. 4, Issue 2, pages 129-138, May 2013. [Digital source]. – Access mode : <http://onlinelibrary.wiley.com>.

260. Data of Trading Economics web-portal. [Digital source]. – Access mode : <http://www.tradingeconomics.com>.

261. Data of United Nations Conference on Trade and Development. [Digital source]. – Access mode : <http://unctadstat.unctad.org>.

262. Economic Assessment of Land Retirement in a Transition Economy: a Study Case of Ukraine / Oleg Kucher, Alan R. Collins, Jerald J. Fletcher. – Southern Agricultural Economics Association Annual Meeting, Orlando, FL, February 6-9, 2010. – 27 p.

263. G-20: Fact Sheet on Common Global Challenges. Data of Embassy of the United States web-portal. [Digital source] – Access mode : <http://usembassy.gov>.

264. Goncharov V. M. The investment component of ukrainian agrarian enterprises' development in conditions of land reform / Goncharov V.M., Zos-Kior N. V., Rakhmetulina Zhibek B. // Актульні питання економіки. – №10 (148). – 2013. – P. 118-125.

265. Land in Europe: prices, taxes and use patterns / EEA Technical report. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Union, 2010. – № 4. – 64 p.

266. Schutter O. Food crises: Five Priorities for G20 / O. Schutter/ The Guardian. [Digital source]. – Access mode : <http://www.srfood.org>.

267. The Global Competitiveness Report 2010-2011 : [Digital source]. – Access mode : <http://gcr.weforum.org/gcr2010>. — Title from a screen.

268. Tongeren, F. Agricultural Productivity and Sustainability in The G20/ F. Tongeren // Proceedings Issues, 2013: Productivity and Its Impacts on Global Trade, June 2-4, 2013. Seville, Spain. [Digital source]. – Access mode : <http://econpapers.repec.org>.

269. World Development Indicators. Data from The World Bank web-portal. [Digital source]. – Access mode : <http://data.worldbank.org>.

270. Zos-Kior, Nikolay V. Foreign economic activity management of Ukrainian enterprises in conditions of globalization / Nikolay V. Zos-Kior, Valeriy Y. Ilyin. – Bibliogr. // Ekonomiczno-Informatyczny Kwartalnik Teoretyczny. – 2011. – Nr 28. – S. 87-96.

ДОДАТКИ

**Розподіл земельного фонду Луганської області за власниками землі і землекористувачами за станом на
01.01.2012 року, га**

Категорії землекористувачів та власників землі	Кількість власників землі та землекористувачів	Загальна площа земель	Сільськогосподарські землі						
			всього	у тому числі сільськогосподарські угіддя					
				всього	з них				
					рілля	перелог	багаторічні насадження	сіножаті	пасовища
Сільськогосподарські підприємства-всього	501	715410,7	696844,6	688222,1	631361,0	3886,8	2860,2	13889,6	36224,4
Недержавні сільськогосподарські підприємства – всього	457	675247,4	659899,1	652274,5	603048,0	3886,8	2793,3	13479,1	29067,3
Колективні сільськогосподарські підприємства	20	19905,0	13667,9	12347,5	10550,1	215,7	-	200,1	1381,6
Сільськогосподарські кооперативи	11	6212,9	6052,0	5556,0	5086,5	-	277,4	65,6	126,6
Сільськогосподарські товариства	247	385812,5	377672,9	372597,4	343147,3	608,9	2291,5	9395,8	17153,8
Підсобні сільгосп підприємства	6	54,9	46,9	5,1	3,1	-	-	-	2,0
Інші недержавні сільськогосподарські підприємства	175	263261,9	262459,4	261768,5	244261,0	3062,1	224,4	3817,6	10403,3
Державні сільськогосподарські підприємства-всього	43	39890,9	36704,3	35716,4	28109,4	-	66,9	410,5	7129,7
Держгоспи всіх систем	5	22117,6	20386,6	19835,1	13820,2	-	-	244,4	5770,5
Сільськогосподарські науково-дослідні установи і навчальні заклади	12	11695,4	10511,2	10286,8	9222,8	-	2,0	39,0	1023,0
Підсобні державні сільгосп підприємства	15	4635,9	4423,6	4316,5	3885,3	-	25,0	96,5	309,7
Інші державні сільськогосподарські підприємства	11	1441,9	1383,1	1277,9	1181,0	-	39,9	30,6	26,4
Міжгосподарські підприємства	2	272,5	241,1	231,1	203,6	-	-	-	27,5
Громадяни, яким надані землі у власність і користування	1094524	1060199,4	1031808,1	1030649,4	604164,8	28522,0	23650,9312	61134,2205	313177,4

Продовження Додатку А

Категорії землекористувачів та власників землі	Кількість власників землі та землекористувачів	Загальна площа земель	Сільськогосподарські землі						
			всього	у тому числі сільськогосподарські угіддя					
				всього	з них				
					рілля	перелог	багаторічні насадження	сіножаті	пасовища
Селянські (фермерські) господарства	1339	257288,3	255275,4	254880,2	238075,5	1058,3	281,1	4657,5	10807,8
Ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	99561	633187,1	629922,9	629434,5	262339,2	26998,5	4703,2	49732,8	285660,8
у тому числі на земельних частках (паях)	23434	191364,6	191353,1	191267,7	127771,0	1801,9	559,4	12127,6	49007,7
Особисті підсобні господарства	146841	57002,9	56545,4	56388,6	49448,3	408,2	126,4	4256,2	2149,6
Присадибні ділянки	520583	71627,5	53849,7	53849,6	45187,3	-	8161,0	387,9	113,4
Ділянки для садівництва	128108	13839,7	11622,5	11621,4	1212,0	-	10375,4	-	34,0
Ділянки для дачного будівництва	412	40,2	39,4	39,4	35,6	-	3,8	-	-
Ділянки для гаражного будівництва	129701	714,0	-	-	-	-	-	-	-
Ділянки для городництва	62213	7964,6	7964,6	7923,9	7866,7	57,0	-	-	-
Ділянки для здійснення не с.-г. діяльності	10754	1420,5	49,8	4,8	-	-	-	-	4,8
Ділянки для сінокосіння та випасання худоби	x	17114,5	16538,3	16506,9	-	-	--	2099,8	14407,1
Інші землекористувачі та землевласники	6464	892757,9	228079,6	190576,7	44168,2	17431,9	3131,9	11265,9	114578,8
Всього земель в межах адміністративно-тер. одиниць	1101489	2668368,0	1956732,3	1909448,1	1279693,9	49840,8	29642,9	86289,7	463980,6

Урожайність і валове виробництво сільськогосподарської продукції по Луганській області за 2011 р.

Сільськогосподарські райони	Урожайність сільгоспкультур, ц/га					Валове виробництво сільгосппродукції, т					Ранжирований ряд за зерновими культурами
	зернові культури	соняшник	картопля	овочі	плоди та ягоди	зернові культури	соняшник на зерно	картопля	овочі	плоди та ягоди	
Антрацитівський	24,5	14,0	113	221	25,7	41445	14354	15343	11788	706	14
Біловодський	28,4	16,2	116	212	3,8	104427	53199	10909	10908	144	4
Білокуракинський	26,3	15,2	116	202	9,0	77792	32870	10230	6873	254	7
Краснодонський	19,2	9,8	113	169	61,5	38604	9942	12124	15853	572	15
Кремінський	19,1	15,9	115	210	21,4	57006	42136	19846	28815	719	10
Лутугинський	19,2	10,5	114	216	78,5	21741	8117	17449	7560	1971	17
Марківський	29,2	18,2	118	218	4,2	77654	36727	8636	6559	165	8
Міловський	25,6	17,6	114	223	77,4	60541	31882	6886	6437	147	9
Новоайдарський	24,1	16,3	116	215	24,3	55226	28855	11630	17870	577	11
Новопсковський	26,5	17,4	115	207	62,8	104902	5144	20118	13456	339	3
Перевальський	18,1	10,1	116	242	63,5	10822	1802	31706	12731	5310	18
Попаснянський	22,5	15,3	115	245	40,3	35305	13382	23170	24196	1743	16
Сватівський	29,1	18,9	115	216	76,3	145096	67125	16168	12951	397	1
Свердловський	30,5	15,9	114	248	75,7	47698	12094	12097	3909	1172	12
Слов'яносербський	23,4	18,2	116	205	82,3	46132	17957	15770	17268	2221	13
Станично-Луганський	24,9	14,0	114	224	53,0	91427	38315	44923	38699	1231	6
Старобільський	22,7	15,6	115	205	54,5	97653	52286	17398	15247	381	5
Троїцький	29,0	17,1	117	207	78,5	131110	59332	9438	7291	345	2
Луганська область	25,5	16,1	115	217	52,6	1268526	578717	389473	304786	33465	x

Структура сільськогосподарських угідь в Луганській області за станом на 1 січня 2012 р.

Сільськогосподарські райони	Сільськогосподарські угіддя, га						Питома вага, %	
	всього	з них					сіножатей	пасовищ
		рілля	перелоги	багаторічні насадження	сіножаті	пасовища		
Антрацитівський район	96427	45802	17222	1518	1684	30202	1,7	31,3
Біловодський район	135514	93793	2406	847	4234	34233	3,1	25,3
Білокуракинський район	119921	73714	902	440	14703	30162	12,3	25,2
Краснодонський район	96973	46528	9399	1955	2867	36224	3,0	37,4
Кремінський район	101366	68946	629	1275	11813	18702	11,7	18,4
Лутугинський район	69831	40358	5425	1161	1148	21739	1,6	31,1
Марківський район	98910	65475	304	435	5918	26777	6,0	27,1
Міловський район	80571	57707	1447	572	1900	18945	2,4	23,5
Новоайдарський район	101530	70094	2501	1485	5302	22148	5,2	21,8
Новопсковський район	132911	95038	1235	413	8572	27652	6,4	20,8
Перевальський район	47473	28658	-	1495	221	17098	0,5	36,0
Попаснянський район	82257	50884	2470	3545	723	24635	0,9	29,9
Сватівський район	146615	111153	117	884	8070	26391	5,5	18,0
Свердловський район	78974	56700	1933	866	713	18761	0,9	23,8
Слов'яносербський район	72759	53120	1004	1000	1732	15903	2,4	21,9
Станично-Луганський район	124267	89680	1917	1482	4994	26195	4,0	21,1
Старобільський район	135220	101417	802	990	7176	24836	5,3	18,4
Троїцький район	143359	103967	29	378	2978	36006	2,1	25,1
Луганська область	1864877	1253035	49743	20740	84749	456609	4,5	24,4

**Технологічні особливості отримання стабільно високих врожаїв у сільськогосподарських підприємствах України
(за даними Альбому технологічних карт. Практика землеробства 2012. – К. : УКАБ, 2013. 154 с.)**

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Пшениця				
Пшениця	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 2500+ га (21 % пшениця, 20 – ячмінь, 38 – кукурудза, 16 – соняшник, 5 % – інші культури) Середній розмір поля – 130 га Тип ґрунтів – чорнозем опідзолений	Збалансованість сівозмін між озимими та ярими культурами забезпечує ефективне використання техніки та мінімізацію впливу погодних ризиків	–
Пшениця	Агрофірма холдингу Дніпропетровська обл.	Площа ріллі – 4000+ га (46 % кукурудза, 20 – інші культури, 15 – соняшник, 7 – ячмінь, 6 – пшениця, 6 % – соя) Середній розмір поля – 96 га, Тип ґрунтів – чорноземи звичайні, слабозмиті	–	Перехід на застосування карбамідо-аміачної суміші замість аміачної селітри
Пшениця	Агрофірма холдингу Харківська обл.	Площа ріллі – 3500+ га (40 % – пшениця, 20 – кукурудза, 20 – соняшник, 20 % – інші) Середній розмір поля – 70 га, Тип ґрунтів – чорнозем типовий	Вчасне виконання робіт	Перехід на 5-ти пільну сівозміну зі включенням зернобобових культур

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Пшениця	Агрофірма холдингу Полтавська обл.	Площа ріллі – 20000+ га (50 % кукурудза, 13 – пшениця, 13 – сояшник, 12 – соя, 12 % – інші) Середній розмір поля – 90 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий, суглинковий	Вміння підвищувати стійкість рослин до стресових умов	Постійна робота в дослідному режимі для виявлення нових факторів, що впливають на врожай, та їх врахування у виробничому процесі
Пшениця	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (41 % – соя, 18 – кукурудза, 14 – пшениця, 9 – сояшник, 8 – ячмінь, 10 % – інші) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорнозем опідзолений	–	Земля повинна стати товаром, щоб був стимул постійно збільшувати інвестиції в технології
Пшениця	Приватне агropідприємство Полтавська обл.	Площа ріллі – 2000+ га (31 % – кукурудза, 25 – соя, 22 – ріпак, 19 – пшениця, 3 % – ячмінь) Середній розмір поля – 60 га Тип ґрунтів – чорноземи типові	Висока інтенсивність виробництва дає можливість виробляти продукцію високої якості	–

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Пшениця	Приватне агропідприємство Дніпропетровська обл.	Площа ріллі – 2500+ га (42 % – пшениця, 23 – соняшник, 8 – ячмінь, 4 – кукурудза, 23 % – інші) Середній розмір поля – 50 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий	Мінімальні витрати на ресурси зменшують ризикованість ведення сільського господарства у степовій зоні	Впровадити застосування мульчувача в обробітку ґрунту
Пшениця	Приватне агропідприємство Київська обл.	Площа ріллі – 2000+ га (43 % – кукурудза, 28 – соя, 13 – пшениця, 4 – ячмінь, 3 – ріпак, 9 % – інші) Середній розмір поля – 100 га Тип ґрунтів – чорноземи, суглинки	Вчасне виконання робіт	Вдосконалення сівозміни, щоб можна було сіяти сою по сої, кукурудзу по кукурудзі
Пшениця	Приватне агропідприємство Київська обл.	Площа ріллі – 1000+ га (45 % – кукурудза, 35 – соя, 20 % – пшениця) Середній розмір поля – 120 га Тип ґрунтів – чорноземи опідзолені, середньосуглинкові	Мінімальне забруднення ґрунтів сульфонілсечовинами для уникнення фітотоксичності культурних рослин	–

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Пшениця	Агрофірма холдингу Черкаська обл.	Площа ріллі – 20000+ га (55 % – кукурудза, 12 – пшениця, 11 – сояшник, 7 – ріпак, 7 – соя, 3 – ячмінь, 13 % – інші) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорнозем глинистий опідзолений	–	Проведення меліорації ґрунтів з метою підвищення родючості ґрунту, зокрема шляхом використання фосфоритного борошна в системі удобрення
Пшениця	Агрофірма холдингу Полтавська обл.	Площа ріллі – 3000+ га (33 % – пшениця, 30 – соя, 29 – кукурудза, 8 % – сояшник) Середній розмір поля – 82 га Тип ґрунтів – чорнозем слабосолонцюватий	Правильне чергування культур в сівозміні та врахування особливостей попередника при вирощуванні культурних рослин	–
Пшениця	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (25 % – сояшник, 25 – кукурудза, 25 – ячмінь, 17 – пшениця, 8 % – ріпак) Середній розмір поля – 120 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий	Постійні тестування та впровадження новітніх розробок у сфері насінництва та ЗЗР	Робити фокус виключно на інтенсивному розвитку, екстенсивний розвиток не має майбутнього

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Пшениця	Фермерське господарство Полтавська обл.	Площа ріллі – 500+ га (63 % кукурудза, 20 – соняшник, 17 %– пшениця) Середній розмір поля – 30 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий опідзолений супіщаний	Щоденний контроль ситуації на полі і вчасне проведення необхідних агротехнічних заходів	–
Пшениця	Приватне агропідприємство Рівненська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (41 % – пшениця, 55 – ріпак, 4 – ячмінь) Середній розмір поля – 38 га Тип ґрунтів – чорнозем опідзолений	Використання якісного протруйника та щоденний “фунгіцидний» контроль протягом травня-червня	Підбір оптимального набору гербіцидів та фунгіцидів може дозволити отримувати урожайність 8-9 т/га
Пшениця	Агрофірма холдингу Житомирська обл.	Площа ріллі – 7000+ га (5 % – пшениця, 14 – соя, 81 – кукурудза) Середній розмір поля – 110 га, Тип ґрунтів – чорнозем типовий, вилугований, малогумусний	Збалансованість мінеральних добрив, що вносяться, та своєчасний захист від шкідників	Напрацювання оптимального підбору ЗЗР, оскільки ефективність застосування тієї ж схеми з часом знижується

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Пшениця	Агрофірма холдингу Житомирська обл.	Площа ріллі – 8000+ га (27 % – кукурудза, 14 – ріпак, 12 – соя, 12 – пшениця, 12 – соняшник, 9 – ячмінь, 14 – інші) Середній розмір поля – 50 га, Тип ґрунтів – дерново-підзолисті	Своєчасність посіву та внесення ЗЗР є головною передумовою отримання високих врожаїв	Розширення парку техніки з метою забезпечення виконання всіх технологічних операцій в оптимальні терміни
Пшениця	Агрофірма холдингу Вінницька обл.	Площа ріллі – 3000+ га (26 % – кукурудза, 27 – пшениця, 17 – соя, 14 – соняшник, 10 – ячмінь, 3 – ріпак, 3 – інші) Середній розмір поля – 100 га, Тип ґрунтів – чорнозем малогумусний	Обов'язковість оранки через ущільненість ґрунтів	Поступова заміна оранки на рихлення, що дозволить економити паливо та забезпечить вирівняність полів
Пшениця	Приватне агропідприємство Тернопільська обл.	Площа ріллі – 8000+ га (31 % – кукурудза, 22 – соняшник, 8 – ячмінь, 8 – буряк, 7 – соя, 5 – соняшник, 3 – ріпак, 16 – інші) Середній розмір поля – 100 га Тип ґрунтів – чорноземи опідзолені	Використання якісного насіння та внесення аміачної води забезпечує високі врожаї	Подальший ефективний ріст врожайності можна забезпечити лише постійно проводячи агрохімічне обстеження ґрунтів

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Пшениця	Приватне агропідприємство Хмельницька обл.	Площа ріллі – 2500+ га (30 % – кукурудза, 30 – соя, 25 – пшениця, 15 – соняшник) Середній розмір поля – 95 га Тип ґрунтів – чорноземи опідзолені	Використання гусеничних комбайнів дозволяє зібрати урожай в оптимальні терміни за будь – яких погодних умов та зменшує ущільненість ґрунту	Оновлення парку техніки потужними тракторами – більше 500 к.с.
Пшениця	Приватне агропідприємство Тернопільська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (32 % – пшениця, 29 – соя, 19 – кукурудза, 13 – ячмінь, 7 – інші) Середній розмір поля – 65 га Тип ґрунтів – чорноземи опідзолені	Аналіз ґрунтів для оцінки наявності та потреби в елементах	Досягнення оптимального балансу елементів в ґрунтах на всіх землях, що в користуванні
Пшениця	Приватне агропідприємство Хмельницька обл.	Площа ріллі – 3000+ га (34 % – соя, 27 – пшениця, 14 – ячмінь, 13 – кукурудза, 12 – ріпак) Середній розмір поля – 80 га Тип ґрунтів – чорнозем опідзолений	Використання кліматичних змін для збільшення площ під теплолюбивими культурами – кукурудзою, соєю	

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Ячмінь				
Ячмінь	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 2500+ га (38 % – кукурудза, 21 – пшениця, 20 – ячмінь, 16 – соняшник, 5 % – інші) Середній розмір поля – 130 га Тип ґрунтів – чорнозем опідзолений	Збалансованість сівозміни між озимими та ярими культурами забезпечує ефективне використання техніки та мінімізацію впливу погодних ризиків	–
Ячмінь	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (41 % – соя, 18 – кукурудза, 14 – пшениця, 9 – соняшник, 8 – ячмінь, 10 % – інші) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий	–	Земля повинна стати товаром, щоб був стимул постійно збільшувати інвестиції в технології
Ячмінь	Приватне агропідприємство Полтавська обл.	Площа ріллі – 2000+ га (31 % – кукурудза, 25 – соя, 22 – ріпак, 19 – пшениця, 3 % – ячмінь) Середній розмір поля – 60 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий	–	Мінімальний обробіток ґрунту допомагає зберегти дорожню вологу

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Ячмінь	Приватне агропідприємство Дніпропетровська обл.	Площа ріллі – 2500+ га (42 % – пшениця, 23 – соняшник, 8 – ячмінь, 4 – кукурудза, 23 % – інші) Середній розмір поля – 5 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий	Мінімальні витрати на ресурси зменшують ризикованість ведення сільського господарства в степовій зоні	Впровадити застосування мульчувача в обробітку ґрунту
Ячмінь	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (25 % – соняшник, 25 – кукурудза, 25 – ячмінь, 17 – пшениця, 8 % – ріпак) Середній розмір поля – 120 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий	Постійне тестування та впровадження новітніх розробок у сфері насінництва та ЗЗР	Фокус виключно на інтенсивному розвитку, екстенсивний розвиток не має майбутнього
Ячмінь	Агрофірма холдингу Житомирська обл.	Площа ріллі – 8000+ га (27 % – кукурудза, 14 – ріпак, 12 – пшениця, 12 – соняшник, 12 – соя, 9 – ячмінь, 14 – інші) Середній розмір поля – 50 га Тип ґрунтів – дерново-підзолисті	Своєчасність посіву та внесення ЗЗР є головною передумовою отримання високих врожаїв	Розширенням парку техніки з метою забезпечення виконання всіх технологічних операцій в оптимальні терміни

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Ячмінь	Приватне агропідприємство Тернопільська обл.	Площа ріллі – 8000+ га (31 % кукурудза, 22 – пшениця, 8 – ячмінь, 8 – буряк, 7 – соя, 5 – соняшник, 3 – ріпак, 16 – інші) Середній розмір поля – 100 га Тип ґрунтів – чорноземи опідзолені	Використання якісного насіння та внесення аміачної води забезпечує високі врожаї	Подальший ефективний ріст врожайності можна забезпечити лише постійно проводячи агрохімічне обстеження ґрунтів
Ячмінь	Приватне агропідприємство Дніпропетровська обл.	Площа ріллі – 2500+ га (42 % – пшениця, 23 – соняшник, 8 – ячмінь, 4 – кукурудза, 23 – інші) Середній розмір поля – 5 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий	Мінімальні витрати на ресурси зменшують ризикованість ведення сільського господарства в степовій зоні	Впровадити застосування мульчувача в обробітку ґрунту
Ячмінь	Приватне агропідприємство Тернопільська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (32 % – пшениця, 29 – соя, 19 – кукурудза, 13 – ячмінь, 7 – інші) Середній розмір поля – 65 га Тип ґрунтів – чорноземи опідзолені	Аналіз ґрунтів для оцінки наявності та потреби в елементах	Досягнути оптимального балансу елементів в ґрунтах на всіх землях, що в користуванні

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Кукурудза				
Кукурудза	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 2500+ га (38 % – кукурудза, 21 – пшениця, 20 – ячмінь, 16 – соняшник, 5 % – інші культури) Середній розмір поля – 130 га Тип ґрунтів – чорнозем опідзолений	Використання безводного аміаку є одним з найбільш ефективних способів забезпечення рослин азотом	–
Кукурудза	Агрофірма холдингу Дніпропетровська обл.	Площа ріллі – 4000+ га (46 % кукурудза, 20 – інші культури, 15 – соняшник, 7- ячмінь, 6 – пшениця, 6 – соя) Середній розмір поля – 96 га, Тип ґрунтів – чорноземи звичайні, слабозмиті	Забезпечити розрив між передпосівною культивацією та першим внесенням гербіциду не більше 48 годин	Перехід на застосування карбамідо-аміачної суміші замість аміачної селітри
Кукурудза	Агрофірма холдингу Харківська обл.	Площа ріллі – 3500+ га (20 % – кукурудза, 40 – кукурудза, 20 – соняшник, 20 % – інші) Середній розмір поля – 70 га, Тип ґрунтів – чорнозем типовий	Вчасне виконання робіт	Перехід на 5-ти пільну сівозміну зі включенням зернобобових культур

Продовження Додатку Г

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Кукурудза	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (18 % – кукурудза, 41 – соя, 14 – пшениця, 9 – соняшник, 8 – ячмінь, 10 % – інші) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорнозем опідзолений	–	Земля повинна стати товаром, щоб був стимул постійно збільшувати інвестиції в технології
Кукурудза	Приватне агропідприємство Полтавська обл.	Площа ріллі – 2000+ га (31 % – кукурудза, 25 – соя, 22 – ріпак, 19 – пшениця, 3 % – ячмінь) Середній розмір поля – 60 га Тип ґрунтів – чорноземи звичайні, слабозмиті	Мінімальний обробіток ґрунту допомагає зберегти дорогоцінну вологу	–
Кукурудза	Агрофірма холдингу Полтавська обл.	Площа ріллі – 20000+ га (50 % кукурудза, 13 – пшениця, 13 – соняшник, 12 – соя, 12 % – інші) Середній розмір поля – 90 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий, суглинковий	Вміння підвищувати стійкість рослин до стресових умов	Постійна робота в дослідному режимі для виявлення нових факторів, що впливають на врожай, та їх врахування у виробничому процесі

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Кукурудза	Приватне агропідприємство Київська обл.	Площа ріллі – 2000+ га (43 % – кукурудза, 28 – соя, 13 – пшениця, 4 – ячмінь, 3 – ріпак, 9 % – інші) Середній розмір поля – 100 га Тип ґрунтів – чорноземи, суглинки	Вчасне виконання робіт	Вдосконалення сівозміни, щоб можна було сіяти сою по сої, кукурудзу по кукурудзі
Кукурудза	Агрофірма холдингу Сумська обл.	Площа ріллі – 10000+ га (50 % – кукурудза, 16 – пшениця, 13 – соя, 10 – соняшник, 7 – ячмінь, 4 % – інші) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий	Глибокий обробіток ґрунту не менш ніж на 27 см значно поліпшує розвиток вегетативної маси рослин і сприяє формуванню високих врожаїв	Перехід на рідкі види добрив
Кукурудза	Фермерське господарство Полтавська обл.	Площа ріллі – 2000+ га (26 % – кукурудза, 26 – соняшник, 21 – соя, 11 – ріпак, 11 – пшениця, 5 % – ячмінь) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий опідзолений супіщаний	–	Повний перехід на ресурсозберігаючу технологію нульового обробітку ґрунту

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Кукурудза	Приватне агропідприємство Київська обл.	Площа ріллі – 1000+ га (45 % – кукурудза, 35 – соя, 20 % – пшениця) Середній розмір поля – 120 га Тип ґрунтів – чорноземи опідзолені, середньосуглинкові	Мінімальне забруднення ґрунтів сульфонілсечовинами для уникнення фітотоксичності культурних рослин	–
Кукурудза	Агрофірма холдингу Полтавська обл.	Площа ріллі – 3000+ га (29 % – кукурудза, 33 – пшениця, 30 – соя, 8 % – соняшник) Середній розмір поля – 82 га Тип ґрунтів – чорнозем слабосолонцюватий	Мінімальне забруднення ґрунтів сульфонілсечовинами для уникнення фітотоксичності культурних рослин	–
Кукурудза	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (25 % – кукурудза, 25 – соняшник, 25 – ячмінь, 17 – пшениця, 8 % – ріпак) Середній розмір поля – 120 га Тип ґрунтів – чорн. типовий	Постійне тестування та впровадження новітніх розробок у сфері насінництва та ЗЗР	Фокус виключно на інтенсивному розвитку, екстенсивний розвиток не має майбутнього
Кукурудза	Фермерське господарство Полтавська обл.	Площа ріллі – 500+ га (63 % – кукурудза, 20 – соняшник, 17 % – пшениця) Середній розмір поля – 30 га Тип ґрунтів – чорн. типовий опідзолений супіщаний	Ранній посів в стислі терміни за допомогою сівалки Great Plains з дисковими сошниками	Перехід до внесення КАС разом з проведенням міжрядного обробітку посівів

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Кукурудза	Агрофірма холдингу Черкаська обл.	Площа ріллі – 20000+ га (55 % – кукурудза, 12 – пшениця, 11 – сояшник, 7 – ріпак, 7 – соя, 3 – ячмінь, 13 % – інші) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорнозем глинистий опідзолений	–	Проведення меліорації ґрунтів з метою підвищення родючості ґрунту, зокрема шляхом використання фосфоритного борошна в системі удобрення
Кукурудза	Агрофірма холдингу Житомирська обл.	Площа ріллі – 7000+ га (81 % – кукурудза, 14 – соя, 5 – пшениця) Середній розмір поля – 110 га, Тип ґрунтів – чорнозем типовий, вилугований, малогумусний	Збалансованість мінеральних добрив, що вносяться, та своєчасний захист від шкідників	Оптимальний підбор ЗЗР, оскільки ефективність застосування тієї ж схеми з часом знижується
Кукурудза	Агрофірма холдингу Житомирська обл.	Площа ріллі – 8000+ га (27 % – кукурудза, 14 – ріпак, 12 – соя, 12 – пшениця, 12 – сояшник, 9 – ячмінь, 14 – інші) Середній розмір поля – 50 га, Тип ґрунтів – дерново-підзолисті	Своєчасність посіву та внесення ЗЗР є головною передумовою отримання високих врожаїв	Розширення парку техніки з метою забезпечення виконання всіх технологічних операцій в оптимальні терміни

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Кукурудза	Агрофірма холдингу Вінницька обл.	Площа ріллі – 3000+ га (26 % – кукурудза, 27 – пшениця, 17 – соя, 14 – соняшник, 10 – ячмінь, 3 – ріпак, 3 – інші) Середній розмір поля – 100 га, Тип ґрунтів – чорнозем малогумусний	Обов'язковість оранки через ущільненість ґрунтів	Поступова заміна оранки на рихлення, що дозволить економити паливо та забезпечить вирівняність полів
Кукурудза	Приватне агропідприємство Тернопільська обл.	Площа ріллі – 8000+ га (31 % – кукурудза, 22 – соняшник, 8 – ячмінь, 8 – буряк, 7 – соя, 5 – соняшник, 3 – ріпак, 16 – інші) Середній розмір поля – 100 га Тип ґрунтів – чорноземи опідзолені	Використання якісного насіння та внесення аміачної води забезпечує високі врожаї	Подальший ефективний ріст врожайності можна забезпечити лише постійно проводячи агрохімічне обстеження ґрунтів
Кукурудза	Приватне агропідприємство Хмельницька обл.	Площа ріллі – 2500+ га (30 % – кукурудза, 30 – соя, 25 – пшениця, 15 – соняшник) Середній розмір поля – 95 га Тип ґрунтів – чорноземи опідзолені	Використання гусеничних комбайнів дозволяє зібрати урожай в оптимальні терміни за будь – яких погодних умов та зменшує ущільненість ґрунту	Оновлення парку техніки потужними тракторами – більше 500 к.с.

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Кукурудза	Приватне агропідприємство Тернопільська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (19 % – кукурудза, 29 – соя, 32 – пшениця, 13 – ячмінь, 7 – інші) Середній розмір поля – 65 га Тип ґрунтів – чорн. опідзолені	Аналіз ґрунтів для оцінки наявності та потреби в елементах	Досягнення оптимального балансу елементів в ґрунтах на всіх землях, що в користуванні
Кукурудза	Агрофірма холдингу Чернігівська обл.	Площа ріллі – 10000+ га (48 % – кукурудза, 19 – пшениця, 10 – соняшник, 4 – ріпак, 19 – інші) Середній розмір поля – 100 га Тип ґрунтів – дерново-підзолистий супіщаний	Вміння підвищувати стійкість рослин до стресових умов	Постійна робота в дослідному режимі для виявлення нових факторів, що впливають на врожай та їх врахування у виробничому процесі
Кукурудза	Приватне агропідприємство Хмельницька обл.	Площа ріллі – 3000+ га (13 % – кукурудза, 34 – соя, 27 – пшениця, 14 – ячмінь, 12 – ріпак) Середній розмір поля – 80 га Тип ґрунтів – чорн.опідзолений	Використання кліматичних змін для збільшення площ під теплолюбивими культурами – кукурудзою, соєю	
Кукурудза	Приватне агропідприємство Вінницька обл.	Площа ріллі – 1000+ га (8 % – кукурудза, 45 – пшениця, 19 – ріпак, 16 – соняшник, 7 – соя, 5 – ін.) Середній розмір поля – 80 га Тип ґрунтів – чорн. супіщаний	Ретельний підбір і купівля вживаної техніки з Європи дозволяє економити дуже великі кошти	Керування саме власником процесу виробництва

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Соняшник				
Соняшник	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 2500+ га (16 % – соняшник, 21 – пшениця, 20 – ячмінь, 38 – кукурудза, 5 % – інші культури) Середній розмір поля – 130 га Тип ґрунтів – чорнозем опідзолений	Використання безводного аміаку є одним з найбільш ефективних способів забезпечення рослин азотом	–
Соняшник	Агрофірма холдингу Дніпропетровська обл.	Площа ріллі – 4000+ га (15 % – соняшник, 46 – кукурудза, 20 – інші культури, 7 – ячмінь, 6 – пшениця, 6 % – соя) Середній розмір поля – 96 га, Тип ґрунтів – чорноземи звичайні, слабозмиті	Забезпечити розрив між передпосівною культивуацією та першим внесенням гербіциду не більше 48 годин	Перехід на застосування карбамідо-аміачної суміші замість аміачної селітри
Соняшник	Агрофірма холдингу Полтавська обл.	Площа ріллі – 3000+ га (8 % – соняшник, 33 – пшениця, 30 – соя, 29 % – кукурудза) Середній розмір поля – 82 га Тип ґрунтів – чорнозем слабосолонцюватий	Мінімальне забруднення ґрунтів сульфонілсечовинами для уникнення фітотоксичності культурних рослин	–

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Соняшник	Агрофірма холдингу Харківська обл.	Площа ріллі – 3500+ га (20 % – соняшник, 40 – пшениця, 20 – кукурудза, 20 % – інші) Середній розмір поля – 70 га, Тип ґрунтів – чорн. типовий	Вчасне виконання робіт	Перехід на 5-ти пільну сівозміну зі включенням зернобобових культур
Соняшник	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (9 % – соняшник, 41 – соя, 18 – кукурудза, 14 – пшениця, 8 – ячмінь, 10 % – інші) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорн.опідзолений	–	Земля повинна стати товаром, щоб був стимул постійно збільшувати інвестиції в технології
Соняшник	Приватне агропідприємство Дніпропетровська обл.	Площа ріллі – 2500+ га (23 % – соняшник, 42 – пшениця, 8 – ячмінь, 4 – кукурудза, 23 % – інші) Середній розмір поля – 50 га Тип ґрунтів – чорн. типовий	Мінімальні витрати на ресурси зменшують ризикованість ведення сільського господарства у степовій зоні	Впровадити застосування мульчувача в обробітку ґрунту
Соняшник	Агрофірма холдингу Черкаська обл.	Площа ріллі – 20000+ га (11 % – соняшник, 55 – кукурудза, 12 – пш., 7 – ріпак, 7 – соя, 3 – ячм., 13 % – ін.) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорнозем глинистий опідзолений	–	Проведення меліорації ґрунтів з метою підвищення родючості ґрунту, зокрема викор. фосфоритного борошна в системі удобрення

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Соняшник	Фермерське господарство Полтавська обл.	Площа ріллі – 2000+ га (26 % – соняшник, 26 – кукурудза, 21 – соя, 11 – ріпак, 11 – пшениця, 5 % – ячмінь) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорн типовий опідзолений супіщаний	–	Повний перехід на ресурсозберігаючу технологію нульового обробітку ґрунту
Соняшник	Агрофірма холдингу Сумська обл.	Площа ріллі – 10000+ га (10 % – соняшник, 50 – кукурудза, 16 – пшениця, 13 – соя, 7 – ячмінь, 4 % – інші) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорн. типовий	Досягнення високої ефективності у виробництві соняшнику завдяки використанню гібридів власної селекції	Нарощення виробництва власного гібридного насіння
Соняшник	Агрофірма холдингу Полтавська обл.	Площа ріллі – 20000+ га (13 % – соняшник, 50 – кукур., 13 – пш., 12 – соя, 12 % – інші) Середній розмір поля – 90 га Тип ґрунтів – чорн. типовий, суглинковий	Вміння підвищувати стійкість рослин до стресових умов	Постійна робота в дослідному режимі для виявлення нових факторів, що впливають на врожай, та їх врахування у виробничому процесі
Соняшник	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 3000+ га (25 % – соняш., 25 – кукурудза, 25 – ячм, 17 – пш., 8 % – ріпак) Середній розмір поля – 120 га Тип ґрунтів – чорн. типовий	Постійне тестування та впровадження новітніх розробок у сфері насінництва та ЗЗР	Фокус виключно на інтенсивному розвитку, екстенсивний розвиток не має майбутнього

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Соняшник	Фермерське господарство Полтавська обл.	Площа ріллі – 500+ га (20 % – соняшник, 63 кукурудза, 17 % – пшениця) Середній розмір поля – 30 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий опідзолений супіщаний	Ранній посів в стислі терміни за допомогою сівалки Great Plains з дисковими сошниками	Перехід до внесення КАС разом з проведенням міжрядного обробітку посівів
Соняшник	Агрофірма холдингу Житомирська обл.	Площа ріллі – 8000+ га (12 % – соняшник, 27 – кукурудза, 14 – ріпак, 12 – соя, 12 – пшениця, 9 – ячмінь, 14 – інші) Середній розмір поля – 50 га, Тип ґрунтів – дерново- підзолисті	Своєчасність посіву та внесення ЗЗР є головною передумовою отримання високих врожаїв	Розширення парку техніки з метою забезпечення виконання всіх технологічних операцій в оптимальні терміни
Соняшник	Агрофірма холдингу Вінницька обл.	Площа ріллі – 3000+ га (14 % – соняшник, 26 – кукурудза, 27 – пшениця, 17 – соя, 10 – ячмінь, 3 – ріпак, 3 – інші) Середній розмір поля – 100 га, Тип ґрунтів – чорнозем малогумусний	Обов'язковість оранки через ущільненість ґрунтів	Поступова заміна оранки на рихлення, що дозволить економити паливо та забезпечить вирівняність полів

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Соняшник	Приватне агропідприємство Хмельницька обл.	Площа ріллі – 2500+ га (15 % – соняшник, 30 – кукурудза, 30 – соя, 25 – пшениця) Середній розмір поля – 95 га Тип ґрунтів – чорноземи опідзолені	Використання гусеничних комбайнів дозволяє зібрати урожай в оптимальні терміни за будь – яких погодних умов та зменшує ущільненість ґрунту	Оновлення парку техніки потужними тракторами – більше 500 к.с.
Соняшник	Приватне підприємство Вінницька обл.	Площа ріллі – 1000+ га (16 % – соняшник, 45 % – пшениця, 19 – ріпак, 8 – кукурудза, 7 – соя, 5 – інші) Середній розмір поля – 80 га Тип ґрунтів – чорнозем супіщаний	Ретельний підбір і купівля вживаної техніки з Європи дозволяє економити дуже великі кошти	Керування саме власником процесу виробництва
Соя				
Соя	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (41 % – соя, 18 – кукурудза, 14 – пшениця, 9 – соняшник, 8 – ячмінь, 10 % – інші) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорнозем опідзолений	–	Земля повинна стати товаром, щоб був стимул постійно збільшувати інвестиції в технології

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Соя	Приватне агропідприємство Київська обл.	Площа ріллі – 2000+ га (28 % – соя, 43 – кукурудза, 13 – пшениця, 4 – ячмінь, 3 – ріпак, 9 % – інші) Середній розмір поля – 100 га Тип ґрунтів – чорноземи, суглинки	Вчасне виконання робіт	Вдосконалення сівозміни, щоб можна було сіяти сою по сої, кукурудзу по кукурудзі
Соя	Агрофірма холдингу Полтавська обл.	Площа ріллі – 20000+ га (12 % – соя, 50 – кукурудза, 13 – пшениця, 13 – соняшник, 12 % – інші) Середній розмір поля – 90 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий, суглинковий	Вміння підвищувати стійкість рослин до стресових умов	Постійна робота в дослідному режимі для виявлення нових факторів, що впливають на врожай, та їх врахування у виробничому процесі
Соя	Фермерське господарство Полтавська обл.	Площа ріллі – 2000+ га (21 % – соя, 26 – соняшник, 26 – кукурудза, 11 – ріпак, 11 – пшениця, 5 % – ячмінь) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий опідзолений супіщаний	–	Перехід на ресурсозберігаючу технологію нульового обробітку ґрунту

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Соя	Приватне агропідприємство Полтавська обл.	Площа ріллі – 2000+ га (25 % – соя, 31 – кукурудза, 22 – ріпак, 19 – пшениця, 3 % – ячмінь) Середній розмір поля – 60 га Тип ґрунтів – чорноземи типові	Мінімальний обробіток ґрунту допомагає зберегти дорогоцінну вологу	Нестабільність віддачі по сої змушує замислитися над заміною її в сівозміні на сорго
Соя	Агрофірма холдингу Сумська обл.	Площа ріллі – 10000+ га (13 % – соя, 50 – кукурудза, 16 – пшениця, 10 – соняшник, 7 – ячмінь, 4 % – інші) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорн. типовий	Введення сидеративної культури в сівозміні	–
Соя	Приватне агропідприємство Київська обл.	Площа ріллі – 1000+ га (35 % – соя, 45 – кукурудза, 20 % – пшениця) Середній розмір поля – 120 га Тип ґрунтів – чорноземи опідзолені, середньосуглинкові	Мінімальне забруднення ґрунтів сульфонілсечовинами для уникнення фітотоксичності культурних рослин	–
Соя	Агрофірма холдингу Полтавська обл.	Площа ріллі – 3000+ га (30 % – соя, 33 – пшениця, 29 – кукурудза, 8 % – соняшник) Середній розмір поля – 82 га Тип ґрунтів – чорнозем слабосолонцюватий	Правильне чергування культур в сівозміні та врахування особливостей попередника при вирощуванні культурних рослин	–

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Соя	Агрофірма холдингу Житомирська обл.	Площа ріллі – 8000+ га (12 % – соя, 27 – кукурудза, 14 – ріпак, 12 – пшениця, 12 – соняшник, 9 – ячмінь, 14 – інші) Середній розмір поля – 50 га, Тип ґрунтів – дерново-підзолисті	Своєчасність посіву та внесення ЗЗР	Розширення парку техніки з метою забезпечення виконання всіх технологічних операцій в оптимальні терміни
Соя	Агрофірма холдингу Житомирська обл.	Площа ріллі – 7000+ га (14 % – соя, 5 % – пшениця, 81 – кукурудза) Середній розмір поля – 110 га, Тип ґрунтів – чорнозем типовий, вилугований, малогумусний	Збалансованість мінеральних добрив, що вносяться, та своєчасний захист від шкідників	Оптимальний підбор ЗЗР, оскільки ефективність застосування тієї ж схеми з часом знижується
Соя	Приватне агропідприємство Хмельницька обл.	Площа ріллі – 2500+ га (30 % – соя, 30 – кукурудза, 25 – пшениця, 15 – соняшник) Середній розмір поля – 95 га Тип ґрунтів – чорноземи опідзолені	Використання гусеничних комбайнів дозволяє зібрати урожай в оптимальні терміни за будь-яких погодних умов та зменшує ущільненість ґрунту	Оновити парк техніки потужними тракторами – більше 500 к.с.

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Со́я	Приватне агропідприємство Тернопільська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (29 % – со́я, 32 % – пшениця, 19 – кукурудза, 13 – ячмінь, 7 – інші) Середній розмір поля – 65 га Тип ґрунтів – чорноземи опідзолені	Аналіз ґрунтів для оцінки наявності та потреби в елементах	Досягнути оптимального балансу елементів в ґрунтах на всіх землях, що в користуванні
Со́я	Приватне агропідприємство Хмельницька обл.	Площа ріллі – 3000+ га (34 % – со́я, 27 – пшениця, 14 – ячмінь, 13 – кукурудза, 12 – ріпак) Середній розмір поля – 80 га Тип ґрунтів – чорнозем опідзолений	Використання кліматичних змін для збільшення площ під теплолюбивими культурами – кукурудзою, соєю	
Ріпак				
Ріпак	Приватне агропідприємство Полтавська обл.	Площа ріллі – 2000+ га (22 % – ріпак, 31 – кукурудза, 25 – со́я, 19 – пшениця, 3 % – ячмінь) Середній розмір поля – 60 га Тип ґрунтів – чорноземи типові	Висока інтенсивність виробництва дає можливість виробляти продукцію високої якості	–

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Ріпак	Агрофірма холдингу Київська обл.	Площа ріллі – 3000+ га (8 % – ріпак, 25 – соняшник, 25 – кукурудза, 25 – ячмінь, 17 % – пшениця) Середній розмір поля – 120 га Тип ґрунтів – чорнозем типовий	Постійно тестувати та впроваджувати новітні розробки у сфері насінництва та ЗЗР	Робити фокус виключно на інтенсивному розвитку, екстенсивний розвиток не має майбутнього
Ріпак	Агрофірма холдингу Черкаська обл.	Площа ріллі – 20000+ га (7 % – ріпак, 55 – кукурудза, 12 – пшениця, 11 – соняшник, 7 – ріпак, 3 – ячмінь, 13 % – інші) Середній розмір поля – 70 га Тип ґрунтів – чорнозем глинистий опідзолений	–	Проведення меліорації ґрунтів з метою підвищення родючості ґрунту, зокрема шляхом використання фосфоритного борошна в системі удобрення
Ріпак	Приватне агропідприємство Рівненська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (41 % – пшениця, 55 – ріпак, 4 – ячмінь) Середній розмір поля – 38 га Тип ґрунтів – чорнозем опідзолений	Дуже важливий передпосівний обробіток ґрунту – оранка та культивуація, та щоденний контроль шкідників на полі	Підвищення родючості ґрунту для досягнення урожайності 5 т/га

Культура	Тип і місцезнаходження господарства	Коротка характеристика господарства	Технологічні особливості	Перспективні напрямки розвитку
Ріпак	Агрофірма холдингу Житомирська обл.	Площа ріллі – 8000+ га (14 % – ріпак, 27 – кукур., 12 – соя, 12 – пш., 12 – соняш., 9 – ячм., 14 – інші) Середній розмір поля – 50 га, Тип ґрунтів – дерново-підзолисті	Своєчасність посіву та внесення ЗЗР	Розширення парку техніки з метою забезпечення виконання всіх технологічних операцій в оптимальні терміни
Ріпак	Приватне агропідприємство Тернопільська обл.	Площа ріллі – 1500+ га (32 % – пш., 29 – соя, 19 – кукур., 13 – ячмінь, 7 – ін.) Середній розмір поля – 65 га Тип ґрунтів – чорн. опідзолені	Аналіз ґрунтів для оцінки наявності та потреби в елементах	Досягнути оптимального балансу елементів в ґрунтах на всіх землях, що в користуванні
Ріпак	Приватне агропідприємство Хмельницька обл.	Площа ріллі – 3000+ га (12 % – ріпак, 34 – соя, 27 – пшениця, 14 – ячмінь, 13 – кукурудза) Середній розмір поля – 80 га Тип ґрунтів – чорн.опідзолений	Використання кліматичних змін для збільшення площ під теплолюбивими культурами – кукурудзою, соєю	
Ріпак	Приватне підприємство Вінницька обл.	Площа ріллі – 1000+ га (19 % – ріпак, 45 – пшениця, 16 – соняшник, 8 – кукурудза, 7 – соя, 5 – інші) Середній розмір поля – 80 га Тип ґрунтів – чорн. супіщаний	Ретельний підбір і купівля вживаної техніки з Європи дозволяє економити дуже великі кошти	Керування саме власником процесу виробництва